

Я52 Рк
У45

РАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ

Revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrushevsky
Sommaire voir p. 196

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

1930

Травень—Червень

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

58

р. 1930

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр 952 У-45 Інв. № 8/4

Автор _____

Назва Україна. 1930.

Гравень-гервенов

Місце, рік видання С., 1930.

Кіл-ть стор. 230, [2]с

-"- окр. листів 230

-"- Ілюстрацій _____

-"- карт _____

-"- схем _____

Том _____ частина _____ вип. Гравень-гервенов.

Конвюлот _____

Примітка: 9.7.96. ЗС

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА РІК 1930 НА НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
УКРАЇНОЗНАВСТВА:

„У К Р А Ї Н А“

з додатком

„НАУКОВОГО ЗБІРНИКА ЗА РІК 1930“

У ЦІМ РОЦІ „УКРАЇНА“ ВИХОДИТИМЕ В ЗМЕНШЕНИМ ФОРМАТІ З ОГЛЯДУ НА ПЕРЕХІД НА ОБОВ'ЯЗКОВИЙ, СТАНДАРТНИЙ ФОРМАТ ПАПЕРУ, АЛЕ З ВІДПОВІДНИМ ЗБІЛЬШЕННЯМ ЧИСЛА АРКУШІВ. ЗА УХВАЛОЮ ПЕРІОД-СЕКТОРУ ДВУ ЦЬОГО РОКУ МАЄ ВИЙТИ 8 КНИЖОК З ДОДАТКОМ „НАУКОВОГО ЗБІРНИКА“. ПЕРЕДПЛАТА ЛИШАЄТЬСЯ БЕЗ ЗМІН:

За цілий річник „України“ — 8 окремих книжок — з додатком „Наукового Збірника за 1930 р.“ 8 карб., за півроку 4 карб. 25 коп. Ціну окремої книжки знижено до 1 карб. 50 коп.

За доплату 1 крб. за 1 кн. передплатники „України“ одержать дуже важне для українців і українознавців видання:

„ПЕРВІСНЕ ГРОМАДЯНСТВО ТА ЙОГО ПЕРЕЖИТКИ НА УКРАЇНІ“

Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість та її соціологічні підстави.

Передплатники „України“ на 1930 рік можуть одержати комплекти „України“ в додатком „Наукового Збірника“ за роки 1924—1928, по 3 карб. за комплект.

Всі матеріали, книги, обмінні видання для „України“, „Первісного Громадянства“ і „Збірників“ треба надсилати на адресу:

Історична Секція Української Акад. Наук, Київ, вул. Короленка, 35.

Справи передплати до редакції „України“ ніяк не належать: з ними треба звертатися до Київської Філії Державного Видавництва, Київ, вул. Карла Маркса, 2.

ПЕРЕДПЛАТНИКИ „УКРАЇНИ“ МОЖУТЬ НАБУВАТИ З ВЕЛИКОЮ ЗНИЖКОЮ
(ДО 50% ПРОТИ НОМІНАЛУ):

Записки Українського Наукового Товариства в Києві (тепер Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук) під редакцією акад. М. С. Грушевського, а саме ¹⁾:

- т. XIX. Науковий Збірник за рік 1924. 236 сс. Ціна 3 карб. 40 к.
- ” XX. Науковий Збірник за рік 1925. 191 сс. Ціна 3 карб. 30 к.
- ” XXI. Науковий Збірник за рік 1926. 192 сс. Ціна 3 карб.
- ” XXII. Київ та його околиця. XII+475 сс. Ціна 6 карб.
- ” XXIII. Чернігів і Північне Лівобережжя. XII+531 сс. Ціна 7 карб. 50 к.
- ” XXIV. За Сто Літ. Матеріали з громадського й літературного життя України. XIX і поч. XX ст. Кн. 1. VI+295 сс. Ціна 4 карб. 50 к.
- XXV. За Сто Літ. Кн. 2. 328 сс. Ціна 5 карб.
- XXVI. Науковий Збірник за рік 1927. 200 сс. Ціна 3 карб.
- XXVII. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, Ц. 5 карб.
- XXVIII. Науковий Збірник за рік 1928. 200 сс. Ціна 2 карб. 25 к.
- XXIX. За Сто Літ. Кн. 3. 328 сс. Ціна 4 карб. 25 коп.
- XXX. За Сто Літ. Кн. 4. 320 сс. Ціна 4 карб.
- XXXI. За Сто Літ. Кн. 5. 313 сс. Ціна 4 карб.

(Закінчення див. на с. 3 обкладинки).

¹⁾ Викав т.т. I—XVIII, що вийшли до 1924 року, вміщено в „Науковому Збірнику за рік 1924“, вони розійшлися.

В С Е У К Р А Ї Н С Ь К А А К А Д Е М І Я Н А У К
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

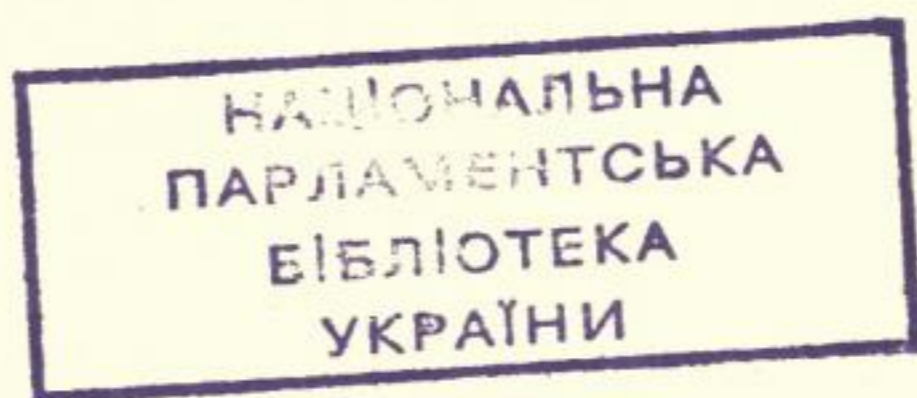
„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la
direction de M. Hrushevsky, président de la Section

У К Р А Ї Н А

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
(б. Українського Наукового Товариства в Києві)

ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

1930
травень—червень

К И Ї В

Загального числа
книга 41

Д Е Р Ж А В Н Е В И Д А В Н И Ц Т В О У К Р А Ї Н И

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Летописі Українського
Друку“ „Нартовому репертуарі“
та інших періодичних Української
Милосерддя Пам'яті.

Дозволяється випустити в світ:
Неодмінний секретар Академії Наук, акад. Корчак-Чепурківський.

Київський Окрліт № 232.
Держтрест „Київ-Друк“.
1-ша фото-літо-друкарня.
Київ, Сінний майдан 14.
З. № 2136—2000 14¹/₂ арк.

Спiрнi питання раннього середньовiччя.

Перехiд вiд часiв середземноморської культури, її античної доби, до захiдно-европейського так званого середньовiччя в дуже цiкавим перiодом iсторiї. Темп економiчного розвитку Римської iмперiї поволi слабне, за ним розкладається суспiльство i сама держава, рiвень античної культури знижується. Одночасно територiю iмперiї поволi заселяють Германцi, що знайомляться з римською технiкою й культурою. Наприкинцi V ст. на заходi Європи Римської держави вже нема. Натомiсть виникає низка германських королiвств; однi з них згодом зникають, iншi поширюються, мiцнiють, пiдносяться культурно. Нарештi виявляється, що осередки жвавого економiчного й культурного розвитку утворюються, порiвнюючи з античною добою, в iнших мiсцях i серед iнших народiв. Отже перехiд вiд античної культури до культури новоевропейської здiйснюється пiдчас так званого раннього середньовiччя, власне кажучи, в його перших столiттях.

Початок середньовiччя досить старанно вивчають захiдно-европейські iсторики протягом уже цiлого столiття (перший том *Monumenta Germaniae historica* вийшов 1826 р.). Але й досi є низка важливих, навiть основних питань щодо тої доби, на якi вченi дають розбiжнi, суперечнi вiдповiдi. Чи було в стародавнiх Германцiв громадське землеволодiння разом iз передiлом поля помiж усiма вiльними селянами? Коли в них починається приватна власнiсть на землю? В чому саме полягала германська «вiльнiсть», про яку свiдчать античнi письменники? Чи були Германцi I—II ст. ще напiвкочовиками, чи осiлими хлiборобами? Як саме й коли вiдбувався процес засвоєння Германцями римської господарчої технiки в царинi хлiборобства, ремесства, торгiвлi? Чи було в них тодi (IV—VIII ст.) натуральне господарство чи грошове? Чи були в Германцiв пiдчас раннього середньовiччя мiста, як осередки ремесств i торгiвлi? Чи торгiвлю провадили чужоземцi, що продавали речi розкошi та заморські, чи може, крiм того, iснували i свої, тубiльнi купцi й крамарi, якi обслуговували широкi кола населення?

Такi й подiбнi питання розв'язувалося неоднаково. На iсторичну думку про раннє середньовiччя багато було рiзних впливiв, — бiльш усього почувався класовий вплив, зокрема — нацiональний, вплив

сучасних філософських і політичних течій і т. і. Через те виникало невірне трактування й неправдиве тлумачення джерел, а також — надзвичайне нехтування вивченням умов праці й життя щодо нижчих шарів населення, простих трудящих. Натомість історики дуже охоче вивчали все те, що випиналося понад звичайним життям: війни, героїв, усякі надзвичайні події (з одним винятком: повстань проти панівних класів історики також уникали вивчати) і т. і. Під впливом класово-патріотичних почувань, трапився в історичній науці цікавий випадок: один учений, захоплений вірою в старовинну германську культуру, відкрив, на підставі конкретних археологічних знахідок, в Тевтобурзькій лісі, не що інше, як астрономічну обсерваторію, яка існувала нібито ще за 1850 років перед нашою ерою. Але це вже було надто навіть для патріотичних істориків. Не всі вони наважились підтримати вищезазначену нечувану тезу¹⁾,

Добу раннього середньовіччя освітлює надзвичайно цікавий і важливий твір видатного сучасного німецького історика Альфонса Допша, що вийшов недавно новим виданням *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung. Aus der Zeit von Caesar bis auf Karl den Grossen. I-II т.* Цей твір, як і його інші твори (особливо — *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit*) в багатьох питаннях йде всупереч висновкам інших істориків. Він намагається висвітлити всебічно розвиток суспільства за часів раннього середньовіччя. Він дає відповіді на всі важливі питання за раннє середньовіччя до VIII ст. Майже вичерпне вивчення наукової літератури, докази з джерел, видима всебічність дослідження — з такими властивостями з'являється перед нами цей новий твір німецького вченого. Велику вагу для фахівців-істориків має покликання Допша на джерела: цим автор дає можливість історикові самсму перевірити — чи дійсно джерело має таке розуміння, як тлумачить автор, чи ні. Твір Допша має в наш час безумовно чимале значення. Той, хто студіює середньовіччя, повинен мати на увазі висновки Допша: з ними можна не погоджуватися, але ігнорувати їх неможна. Твір Допша є відомий і серед істориків нашого Союзу²⁾. Незабаром буде виданий в Москві російський переклад

¹⁾ Див. статтю Тейдта в „Mannus“, Band 18, Heft 4, Ss. 349—357. Видатний німецький археолог Г. Коссінна не вважає себе здатним, щоб висловлюватися в питаннях астрономії й не знаходить поселень Германців там за 1850 років перед Р. Х. Але ж статтю Тейдта він умістив в своїм часопису. „Mannus“, B. 19, Heft 1—2, Ss. 162—166. W. Schultz, Die angebliche altgermanische Pflegstätte der Astronomie im Teutoburger Walde, „Mannus“, B. 19, Heft 1—2, Ss. 167—178.

²⁾ Див. Д. Петрушевський, Очерки из экономической истории средневековой Европы, 1928. „Историк Марксист“, 1928 р., т. 7, сс. 3—17; М. Покровский, Новые течения в русской исторической науке. „Историк-Марксист“, т. 8-й, сс. 79—128; Диспут о книге Петрушевского. А. П. Дьяконов, Ранее средневековье в новом освещении А. Допша, Пермь, 1927. А. Неусыхин, Общественный строй древних германцев, Ранион, 1929.

першого тому тiєї працi. Навряд чи буде помилкою, коли ми для нашої статтi про спiрнi питання середньовiччя вiзьмемо твiр Допша за вихiдну точку i за приклад, в якому саме напрямковi розв'язує видатний учений цi питання.

Коротенький змiст зазначеного твору Допша полягає ось в чому. Допш обурюється проти погляду на стародавнiх Германцiв, як на Варварiв i проти того, що занепад Захiдної Римської iмперiї вважається за кiнець античної культури, пiсля чого малоосвiченi Германцi у своїх королiвствах лише поступово на превелику силу видряповуються до культури; тому вiн з'ясовує, як саме могла виникнути така думка. Почалася така помилка вже давно — в XI ст., пiдчас вiдродження наук i мистецтв, змiцнiла в добу французької освiти XVIII ст., революцiї та визволення селян i триває бiльшменш i досi (перший роздiл першого тому). Стан Германцiв за часiв Цезаря й Тацита вченi не зовсiм розумiють. Помилкою є гадати, нiби тодiшня германська марка була сiльською громадою з вiльних селян, якi спiльно володiли полями та iншими землями. Германцi були осiлими хлiборобами; в них була вже приватна власнiсть на землю, були великi маєтки (Grundherrschaften). Якщо деякi свiдоцтва Цезаря або Тацита цього не стверджують, — дарма: тi свiдоцтва були не продуктом безпосереднiх спостережень, а просто мiркуваннями полiтика, який має метою зробити певне вражiння на римських громадян (другий роздiл). Велике переселення не було безпляновим блуканням Германцiв; причинами германських рухiв були життєвi потреби — недостача харчiв, утиск сусiдiв, зрiст населення. накази римської влади. Германцi просякали Римську державу спочатку як нижчi робiтники, салдати. Це давало їм можливiсть конкретно знайомитися з технiкою Римлян. Масове вивчення римських господарських способiв хлiборобства, ремесства i т. i. протягом столiть не могло пройти безслiдно. Хоча пiдчас воєн V ст. дещо по мiстах було зруйноване, але загального й остаточного зруйнування мiст i культури не було. Нiякої катастрофи пiдчас занепаду Риму не траплялося. Змiна була лише в тiм, що перед V ст. Германцi були челядинцями, а з 476 р. вони самi опанували всiма римськими землями. Однак вiд полiтичної змiни не було жодного розриву в розвитку культури. Все доводить нам, що культура розвивалася без перерви. Мiста й iншi оселi залишалися як i ранiше; ремесства, знаряддя, будiвлi — також. Цiла низка археологiчних дослiджень доводить, що пiзнiша, суто германська технiка, культура, безпосередньо дотуляється до попередньої, пiзньо-римської технiки й культури. Обидвi культури, пiзньо-римська—ранньо-германська, не отожднюються, але пiзнiша є органiчний розвиток попередньої. Приклад: один учений (Pfaff) розшукав бiля Гайдельберга пiч, збудовану за римським способом; а в нiй були черепки ранньо-германськi.

Неодноразово бувало, що на вогнищі римського походження запалювали вогонь Германці й римським плутом орали вони ж. Міста й міське життя з їхнім виробництвом не були остаточно зруйновані навіть на північному сході, навіть у тих випадках, коли свідоцтва розповідають про знищення (напр., в Норику або в Зальцбургу, — *Juvavum*, або в *Laugiacum*). Не було расової боротьби, не було й катастрофи від політичної перемоги Германців. Помилкова теза про катастрофу виникла через два моменти. Поперше, колишні історики майже всю свою увагу звертали на політичні події. Тому їм здавалося, що з занепадом Римської держави повинна була зникнути й римська культура. Подруге, помилці сприяла назва Германців «Варвари». Ця назва, власне кажучи, повинна була визначати поняття «чужоземця, що не тямить нашої мови». Проте, за назвою «Варвари», історики щиро були переконані, що Германці були зовсім некультурні (третій розділ). Германці вже розподілялися на класи; про це яскраво свідчить неоднаковий розмір віри (*Wehrgeld*) за вбиття вищих людей, середніх і нижчих (четвертий розділ).

Безперервність розвитку помітна в аграрній устрої пізньо-римської і ранньо-германської доби. Римський великий маєток розподілявся на дві частини: панську, що оброблялася челядинцями, і селянську, що її брали в оренду колони. З першої землі всі продукти віддавалися панові. За оренду своїх земель колони мусіли платити чинш і ходити на панщину. Так було і в маєтках ранньо-германської доби; і там земля розподілялася на такі ж дві частини. Схожість була і в стані колонів попередньої (пізньо-римської) доби і пізнішої (ранньо-германської). В обох періодах існувала й марка, але ж вона не була тим, за що її досі вважали історики. Ніде в джерелах не виявляється, ніби члени громади-марки спільно володіли плодючими полями, як спільною нероздільною власністю. Не виявляються й цілком вільні маркові громади. Такі громади — лише реконструкція від пізніших громадських стосунків на панських маєтках, бо історикам здавалося, ніби залежність виникла значно пізніше, а раніше та ж сама громада на їхню думку повинна була бути вільною. В дійсності марки й раніше були також на панських землях, у панських маєтках. Усе виявляє тісний зв'язок германського культурного розвитку з римським: і властивості маєтків, і техніка, і виробництво, і способи землемірства (п'ятий розділ).

Зв'язок між двома періодами, як зазначено, був тісний. Але ж були й поступові зміни. За часів нових володарів (Германців, замість Римлян) утворювався новий лад, кращий. В політичній царині Германці (ті, що не мали королів) поступово формували королівства. Тому сприяли, між іншим, і Римляни, як війною проти Германців, так і мирними з ними стосунками. Нові порядки, що в себе,

ще за часiв iснування Римської iмперiї, запроваджували Германцi, остiльки були кращими, що пiдданi Римської iмперiї масами втiкали до Германцiв (перший роздiл другого тому).

Нове суспiльство розподiлялося на класи; дворяни iснували ще за часiв Тацiта. Германська влада заклопочувалася, щоб вiльних селян не кривджено, бо великi пани, маючи iмунiтети, вiдбирали в простих людей майно й покрiпачували. Бувало, що й королiвськi службовцi кривдили беззахисних. Але ж «соцiальний утиск простих вiльних людей не був вселюдним, вiн обмежувався лише тими з вiльних людей, якi не були економiчно мiцними». Були скарги на покрiпачення й на пограбування з боку панiв. Проте велике землеволодiння з його панською охороною-патронатом мало велике значення. Тодi багатiї повиннi були пiклуватися про бiдакiв. Вони будували на своїх землях не лише церкви й каплицi, але й заїзднi двори й лiкарнi. Вони, багатирi, могли позичити грошей незможним, видавати доживотну ренту за землю (що їм вiддавав незможний). Вони розвинули широку i далекоюсяжну соцiально-полiтичну дiяльнiсть, що була дуже придатна бiднiшим i незможним класам населення. Новi господарчi й полiтичнi основи виникли завдяки новим творчим чинникам, а саме—Германцям i церквi (другий роздiл). Обидва цi чинники, Германцi й церква, сприяли утворенню нової форми життя, товариській органiзацiї вiльних людей на панській землi. Церква не ставила собi метою клопотатися про звiльнення невiльникiв. Вона вiдзначила свою дiяльнiсть добродiйством (третiй роздiл).

Ленна система, на думку автора, виникла ранiше, нiж гадали Рот i Бруннер. Бенефiцiї давалося не лише з приводу вiйськової служби, вони давалися також i з господарською метою (четвертий роздiл). Мiст Германцi зовсiм не цуралися, вони проживали вже давно по мiстах, i в своїх, i в римських. Римськi мiста, з ремiсниками i крамарями, без перерви розвивалися й пiсля занепаду iмперiї. Лише полiтичне управлiння мiстами було змiнене: замисть мунiципального устрою з виборчою системою мiстом орудував королiвський уповноважений, граф, почасти єпископ.

«Унутрiшня» Нiмеччина також мала свої мiста, що виникали там, де були зупинки торговельних шляхiв; крiм того виникали мiста з бургiв, з панських столиць, з мiсць загальних зборiв народу, з мiсць суда i культу (п'ятий роздiл). В мiстах працювали ремiсники, вiльнi, а не панськi крiпаки, як гадали iсторики. Вироби їхнi продавалися за грошi. Торгiвля провадилася не лише чужоземцями, а й тубiльними крамарями й купцями. Крам складався не лише з речей розкошi, або з заморських речей, — навпаки, торгували речами потреби — харчами, одягом i т. iн. Торгiвля була досить поширеною й дуже прибутковою; про неї лише випадково не збереглося багато вiдомостей (роздiл шостий).

Помилково гадати, ніби монетні гроші збиралися в Германців для скарбу. Навпаки, завдяки грошам, що Германці в великій кількості вимагали в Римлян (через те грецькі письменники називали їх *φολάργυροι*), провадився жвавий обмін. Свої монети Германці почали карбувати не відразу, навіть у своїх власних державах. Це їм і не було потрібно, бо краще ж було використовувати скрізь відомі римські монети з їхнім загальноновизнаним курсом. Таким чином, у Германців тоді було не натуральне господарство, як навчають історики-економісти, а справжнє грошове господарство (сьомий і останній розділ).

Чи можна погодитися зо всіма висновками Допша? Слід зазначити, що в його творі є тези, з якими можна погодитися. Цілком правдива теза про те, що ні в IV ст., ні в V ст. не утворилося культурного розриву і що Германці протягом століть, ще як колони, челядинці, салдати, на практиці змогли ознайомитися і вивчити головні технічні й культурні досягнення Римлян.

Допш сміливо заперечує авторитетним думкам, виявляє обставини і впливи, серед яких виникли і зміцніли найрозповсюдженіші теорії, напр., про «вільність» стародавніх Германців, про маркову громадську спільну власність на плодючі й оброблені поля й т. і. Дуже цінне те, що автор пильно вивчає аграрний устрій і взагалі економічний розвиток та суспільство. Тим він відрізняється від цілої низки новітніх західньо-європейських істориків (див., напр., останні книги «*Historische Zeitschrift*»), що обирають для своїх праць політичні, або навіть династичні теми. Деякі місця твору Допша роблять навіть короткочасне вражіння, ніби він наближається до марксизму.

Однак, уважне вивчення матеріялу, викриває, що далеко не всі тези Допша можна вважати за доведені. А деякі твердження з'являються безпідставними, інші — просто неправдивими.

Візьмемо твердження про перехід римських підданців до Германців. «Ми розуміємо, що звичайні селяни масами переходили до Германців, бо вони здобували там сприятливіші умовини життя» (т. II, с. 184). Взагалі кажучи, втеча підданців доводить лише наявність кепських умовин життя на старих місцях. Але Допш цим не обмежується, — він настоює на позитивних, гарних умовинах життя на нових місцях. Ця теза здається авторові дуже вдалою й важливою, він кілька разів повертається до неї (т. I, сс. 198—199; т. II, с. 210). Обґрунтовує свою тезу автор покликанням на деякі свідчення й головню на свідство Сальвіяна, славетного марсельського проповідника V ст. Сальвіян дійсно пише: люди «йдуть шукати римської людяности у Варварів, бо в Римлян не можуть витерпіти варварської нелюдяности. Хоча вони чужі тим Варварам, до яких втікають, хоча їх вражає брудне життя Варварів, але ж їм легше

призвичаїтися до варварського побуту, аніж терпіти несправедливу жорстокість Римлян. Вони воліють краще вільно проживати, прозиваючись невольниками, аніж бути невольниками, прозиваючись вільними».

Це так. Свідощтво є й Допш на нього покликається. Але як і при яких обставинах воно виникло? Яка його вартість? Сальвіян, як священник і проповідник, виказує різні гріхи, що їх він знаходив тоді серед галло-римського суспільства: нестаток віри в бога, скупість, жорстокість, пригноблення слабших і т. ін. Він хоче словами вразити своїх слухачів і читачів; він хоче сказати, що вони такі кепські, такі грішні, що навіть відомі своїми кепськими властивостями племена, дуже кепські племена, навіть Варвари, все ж таки не такі кепські, як його слухачі й читачі (все це, аби порушити їх до покути). От до чого дійшло! Видимий висновок для пастви: покайтеся, шануйтеся і т. ін.

Сальвіян дуже охоче й часто вживав словесну антитезу, паралелізм, це була мода. Приклади: «в безпеці перебуває лише той, хто має змогу іншого ставити в небезпеку»; «ті люди, що до Варварів не втікають, силкуються на місці зробитися Варварами»; «довелося призвичаїтися бути такими, якими не були, через те, що не дозволено було бути такими, якими були»; «як податки побільшено, то неможлих згадується першими, а як роздаються пільги, то їх згадується останніми»; «як довідаєшся, скільки вони мусять сплатити, то вважатимеш їх за багатирів, а коли дізнаєшся про їх справжнє майно, то вважатимеш їх за харпаків» (Salv., De gubernatione Dei, lib. V, 4—9). Саме таку антитезу й подає Сальвіян своїм вищенаведеним порівнянням римських громадян із Варварами, причому виявляється, що римські громадяни ще гірші навіть від Варварів: «римська людяність у Варварів... варварська нелюдяність у Римлян»; «невільники, але фактично вільні у Варварів... вільні, але фактично невольники у Римлян». Отже як взяти на увагу: поперше — мету проповідника (довести паству до покути) й подруге — реторичні добірні вирази тодішнього церковного красномовства, то улюблена теза Допша навряд чи може вважатися за доведену.

Слід відмітити, що таке довір'я до свідощтв трапляється у Допша не завжди. В інших випадках Допш ставиться до свідощтв з меншим довір'ям. В одному місці його твору справа йде також про утиски з боку влади. Але та влада була вже не римська, а германська (після занепаду імперії). І утиски ті автор висвітлює зовсім інакше: утиски, на його думку, не були вселюдними, пригноблені були не всі люди, а лише неможливі, а скарги тоді множилися дарма, безпідставно. «Нахил до зневолення існував ще перед Каролінгами... Соціяльне пригноблення простих вільних людей не було

вселюдним, воно обмежувалося лише (!) економічно неможливими шарами. Так, я гадаю, що ця соціальна диференціація досі уявлялася дуже однобічно. Нам все ж таки треба уникати скороспінного узагальнення. Джерела ні в якому разі не подають об'єктивного малюнку справжнього загального стану. Звичайно в них особливо знаходить свій вираз негативний наслідок розвитку: скарги на пригноблення й покріпачення, а також і на грабіж, — все з боку панів» (т. II, сс. 135, 136). Ось як ставиться Допш до аналогічних подій в іншу добу, під германською владою. За пригнічення свідчать вже не церковні красномовці, а цілком об'єктивні джерела (формули, грамоти тощо), що збереглися в значній кількості. Одна формула, з погляду її історичної вірогідності, цінніша ніж кілька десятків, або й сотень тих свідоцтв, що походять від проповідників. Але автор ставиться до них скептично; це не гармоніює з його щедрим довір'ям до вказівок на втечі римських громадян до Германців.

Щодо умовин життя в германських королівствах, то автор дуже охоче ладнається розповідати про гарний устрій, про відсутність кепських римських порядків, про захист вільних людей. Але точних вказівок на це джерела не подають, навпаки, є лише рясні свідоцтва про покріпачення, кабалу, утиски невільників. Через те наш автор мусить обмежуватися загальними непереконливими реченнями. «Важкий економічний і соціальний гніт, що панував за пізньо-римської доби (завдяки своєрідному сполученню інтересів державного фіску і приватного великого землеволодіння) був усунений; було запроваджене соціально-політичне піклування за широкою масою вільного населення» (т. II, сс. 540—541). Але ж усунення римської складної системи визиску здійснилося, як видно, не стільки завдяки «піклуванню», скільки через те, що система для нових панів була надто складною, й пануючі класи почали визискувати простіше. Допш мусить визнати, що у франківській державі були утиски з боку панів, багато було невільників і покріпачених, були й повстання трудящих. Але ці факти не змінюють його принципової думки про кращий стан у Германців. Аби її зберегти незаймаючою, Допш, поперше, зовсім не розповідає про невільників та кріпаків, і, подруге, заявляє, що пригноблення вільних людей не було характерним явищем. «І все ж таки тепер (себто після занепаду Риму) в цих германських державах раннього середньовіччя утворилися для мешканців сприятливіші, ніж раніше, умовини» (т. II, с. 180). Висновок: «Взагалі навряд чи можна буде надалі говорити про пригноблення простих вільних людей, як про характерне явище соціального розвитку у той час. Не вважаючи на пригнічення, на початку доби Каролінтів ще збереглася широка маса простих вільних людей. Що тоді ті сприятливі тенденції розвитку, виявляють себе,

як дiючi, — це треба визначити, як значний поступ проти пiзньо-римської доби. За той прогрес треба дякувати новим чинникам, насамперед Германцям i церкві, бо через них заново утворилися пiдвалини як господарчi, так i полiтичнi» (т. II, с. 194).

До розвитку i подiй германських Допш ставиться з пошаною. Він обурюється навіть свiдоцтвом Григора Турського, що розповiдає про вбивства Хлодовехта. «Вiдомо, що Григор Турський кепсько розумiє франкiвське право ворогування (Fehderecht) i через те він скрiзь бачить лише насильство й жорстоку сваволю» (т. II, с. 73). Неясно, чим заслужив Григор докiр: бо бiльше потурати вчинкам Хлодовеха, нiж це робить Григор, нема, здається можливостi. «Щоденно бог валив ворогiв короля пiд його ноги й поширював королiвство, бо Хлодовех ходив, маючи правдиве серце, перед господом, i робив так, як це могло бути приємно очам господа». Такими словами Григор закінчує своє оповiдання про кiлька вбивств, особливо вдалих i корисних для Хлодовеха.

Крiм нацiональних впливiв на автора, звертає на себе увагу ставлення його до великого землеволодiння. Допш явно співчуває ладу, що панував у великiм маєтку i з захопленням розповiдає про всi тi вигоди, що їх мали селяни вiд великого пана-помiщика. Джерела настирливо подають звiстки («нi в якiм разi не об'єктивно», додає Допш) про грабунки, утиск i покрiпачення з боку великих панiв. Але як придивитися ближче, то, на мою думку, можна взяти в тямки високе позитивне значення тих подiй. Виродження патронату не повинно зовсiм затемнити його початкового значення. Охоронне панство! Ми виразно чуємо, як раз з приводу засобiв проти зловживань, що простим («малим») людям повинна бути вiдкрита безборонна змога самохiть вiддаватися пiд охорону великих панiв» (т. II, с. 136).

«Селяни в панських маєтках брали участь в усiх тих вигодах, що вiдкривалися там у технiцi виробництва. Вже Інама-Штернер вiрно пiдкреслив цю особливiсть господарчого прогресу й пiднесення, яка сама виникає лише одночасно з утворенням великих маєткiв (grossen Grundherrschaften) постачання господарчих засобiв виробництва (насiння, реманент), участь у промислових устаткуваннях: пiч для хлiба, винодавля, кузня й млин. Про пiльги, якими користувалися панські селяни завдяки привiлеям їхнiх панiв, ми вже сказали. Імунітет гарантував їх вiд державних службовцiв... Не треба забувати й того, що саме багатiї, — значить у першу чергу також пани, — повинні були пiклуватися про убогих... Вони, пани, мали змогу, на випадок потреби, позичити грошi готiвкою, кредитувати, нарештi видавати старим, бездiтним та iнвалiдам доживотну ренту (наперед узявши собі їхню землю), — коротко сказати, пани розгорнули високу й далекосяжну соціально-політичну дiяльність,

що дуже придатна була якраз бiднiшим i незаможним класам населення» (т. II, сс. 184—185). На таке вiдверте вихвалення системи великих маєткiв, як добродiйства для селян, наважується не кожний iсторик навіть на Заходi Європи.

Ще з бiльшою повагою ставиться автор до церкви; бо вона також мала багато маєткiв, та ще й крiм того, на його думку, розгорнула величезну добродiйну дiяльнiсть i захищала скривджених (див. вище, змiст другого й третього роздiлу другого тому).

Автор, як зазначено вище, виявляє знання деяких марксiвських виразiв, вiн де-не-де вживає їх. Ось приклад: «Погляди Ковалевського ставлять дiйснiсть на голову» (т. I, с. 371); «однакове право дуже швидко перетворюється в свою протилежнiсть» (т. I, с. 369); «полiтична надбудова» (т. II, с. 1); «змiни в структурi суспiльства повиннi були зараз же (alsbald) спричинитися до змiн у полiтичнiй надбудовi» (т. II, с. 1); «саме тут є один з найранiших прикладiв утворювання капiталу через акумуляцiю земельної ренти» (т. II, с. 467). Одначе справа обмежується лише виразами. Даремно було б шукати в творi Допша, напр. (на пiдставi виразу: «полiтична надбудова»), вiдносин мiж пiдвалиною й надбудовами, або (на пiдставi виразу: «утворювання торговельного капiталу через акумуляцiю») справжнього вивчення торговельного капiталу.

Отже спiрнi питання раннього середньовiччя в творi Допша, цього майстра технiки iсторичного дослiдження й гарного знавця iсторичних джерел, ще не розв'язуються як слiд. Цiла низка питань з iсторiї раннього середньовiччя ще й досi не з'ясована й чекає докладного студiювання i висвітлення. Треба нам бiльше звернути уваги (нiж це було досi) на студiювання захiдно-європейської iсторiї.

Хто Троян у „Слові о полку Ігоревім“?

Скільки разів я не читав і не перечитував «Слово о полку Ігоревім», я завсіди дивувався, чому автор цієї поеми ні разу не згадав про князя Святослава Ігоревича на протязі всього свого «Слова». Бо ж руську історію автор знає чудово й приводив для такої згадки у нього було досить. Оплакуючи величезне пониження руської землі, громлячи князів, що своїм приватним егоїстичним інтересам принесли в жертву благо цілої країни, співець «Слова» повинен був би з особливою втіхою спинятися своєю уявою на подвигах того князя, який був, лишарем «без страху та докору» («иду на вы»), який завжди волів краще вмерти, ніж потерпіти поразку («мертвые бо сраму не имуть») і який над усе ставив честь рідної землі («не посрадимъ земли русской»). Взагалі в суворий вік князівських чвар Святослав повинен був видаватися ідеалом князя-патріота. Чому ж тоді автор «Слова», що зумів у своїй поемі поставити таку глибоку діагнозу катастрофі 1186 р., хочби за законом контрасту, ні разу не згадав про часи батька Володимира Святого?

Але чи справді він не згадує його? А що як він згадується, але не під власним його іменням, а під якимсь його тепер уже давно забутим народнім прозвищем.

Таким прозвищем, на мою думку, могло бути те ім'я Т р о я н, яке зустрічається кілька разів у «Слові» й над розгадкою справжнього значіння якого даремно побивалися майже всі коментатори цієї пам'ятки. Та й справді, не можна не взяти до уваги те, що назва т р о я н й досі вживається в живій українській мові в значінню «батька, що має трьох синів-близнят». Судячи з того, що друге значіння цього слова—«трійка коней», і що в болгарській мові відоме слово «троянка» в значінню «певного обрядового хліба, що його зроблено з трьох окремих хлібчиків», можна здогадуватися, що в праслов'янській мові слово «троян» визначало «тріяду», «щось троїсте, триєдине», або взагалі «три органічно зв'язані між собою істоти». А коли це так, то і в українській мові слово «троян» могло первісно означати не «батька трьох близнят», а взагалі «батька трьох синів»¹⁾.

¹⁾ Чи не в тім значінню спочатку вживалося ще й тепер досить поширене у Болгар ім'я Троян?

Але, як ми знаємо це з історії, Святослав як раз і був батьком трьох синів — Ярополка, Олега й Володимира. Що ж може бути неймовірного у припущенні, що коли не в широких народніх масах, то хоч, у всякім випадку, в інтимнім колі своєї дружини, з якою він по-братерському ділив усі успіхи та злигодні своїх численних походів, його називали Трояном, як батька трьох синів. Де далі ця назва могла перейти яко так званий «постійний епітет» Святослава до билінної або краще висловлюючися до дружинної поезії, зокрема в пісні Бояна. Звідси й запозичив це ім'я — «Троян» наслідувач Бояна, співець Ігорева походу: він міг взяти прозвище замість справжнього імені не тільки тому, що воно було більш образне, але й тому що воно попереджувало мішанину Святослава Ігоровича з іншим важним персонажем його поеми — Святославом Всеволодовичем, князем київським (1180 — 1194).

Отже, стоячи на ґрунті суто апріорних міркувань, ледве чи можна визнати занадто сміливим здогад про тотожність Святослава з Трояном. Але для того, щоб це припущення не було порожнім ворожінням, треба в'яснити до якої міри виграє завдяки йому розуміння всіх чотирьох уривків, де зустрічається ім'я Троян.

Розглянемо ж за порядком всі ці уривки.

Вперше ім'я Троян названо в самім початку «Слова», в славнім уступі, де автор його звертається до Бояна.

«О Бояне соловию старого времени, — каже він, — абы ты сия пльки ущекотал, скача славию по мыслену древу, летая умом под облакы, свивая славы обалолы сего времени, рица в тропу Трояню чрез поля на горы!»¹⁾

Коли наш здогад, що Троян — це Святослав, правдивий, то зміст останніх слів буде зовсім простий: поет хоче сказати, що Боян рискал (цебто мчав думкою) шляхом Святослава через поля та гори. Що ж то були за поля й гори? Очевидно — ті чорноморські степи та Балканські гори, які Святославу довелось поминути підчас свого славетного походу в Болгарію, коли, висловлюючися словами «Первоначального літопису», — «за маломъ бѣ не дошелъ Царяграда» (П.С.Р.Л., т. I, ², 71). Боян думкою супроводив Святослава в цім поході, оспівуючи у своїх піснях окремі його епізоди. Зміст даного уривка стане ще яснішим, коли припустити, що попередня фраза: «свивая славы обалолы сего времени» звучала в оригіналі як: «спѣвая славы оба полы сего времени». Тому, що в стародавніх руських літописах XV-XVI в.в. літера *e* частенько має вигляд неправильного чотирикутника, то один із останніх переписувачів рукописів міг легко подумати про букву *n* в слові

¹⁾ Перетц, Слово о полку Ігоровім, К., 1926 р. Наведену цитату, як і всі дальші, подано в модернізованім правопису.

«спѣвая» (особливо, коли воно було написане за українською вимовою як «спивая»¹⁾), що то в і таким шляхом зробити з форми «спивая» — «свивая». А коли це так, то дану фразу можна буде перекласти так: «оспівуючи обопільні славні подвиги (цебто подвиги Руських та Греків) цього часу». Цілий же уступ, який ми оце розглядаємо, коли взяти його цілим, у перекладі на сучасну мову, буде виглядати так: «О Бояне, соловію старих часів! Якби оспівав ці походи, о соловію, що скачеш по дереву думки, що ширяєш розумом під хмарами, що оспівуєш обопільні славні подвиги цього часу, що мчиш слідом за Святославом через поля на гори!»

Вдруге ім'я Троян згадується як атрибут слова «вѣци», віки, у фразі: «были вѣчи Трояни, минула лѣта Ярославля, были плѣци Ольговы, Ольга Святъславича» (Перетц, ор. с., с. 105). Тут автор трьома ударами свого різака вирізблює на своїм поетичнім монументі три доби верховіжної давнини: часи походів Олега Святославовича, князя Тмутороканського (+1115), часи Ярослава Мудрого (1019 — 1054) та «віки» якогось Трояна. Хто ж то був той Троян? Перший князь був онуком другого, отже природно припустити, що другий за чергою був онуком Трояна. А таким онуком і був Ярослав. Але коли так, то ми знову прийдемо до висновку, що наш ікс був не хто інший, як Святослав Ігоревич. Зрештою беручи на увагу, що поет навряд чи випадково поставив слово «вік» у множині, ще імовірніш припустити, що словами «были вѣчи Трояни» співець хотів нагадати добу не тільки самого Святослава, але й усіх трьох його синів: Ярополка, Олега та Володимира Святого. А коли так, то ми можемо запропонувати такий переклад уривку, що нас інтересує: «Минули часи Святослава та його трьох синів, минули й роки Ярослава, завершилися походи Ольгові, Олега Святославича».

Вже не як означення часу, а означення країни згадано загадкове ім'я в третім уступі «Слова»: «Въстала обида в силах Дажьбожа внука, вступила девою на землю Троянову, всплескала лебедиными крылы на синѣмь море у Дону плещучи, убуди жирна времена» (Перетц, ор. с. 106). З властивою йому ляпідарністю поет описує те почуття образи, яке охопило військові сили Дажбожого внука (цебто «руського» народу) після того жахливого розгромлення їх на берегах ріки Каяли: він персоніфікує ображене патріотичне почування у вигляді діви з лебединими крилами, що вступила на Троянову землю, щоб нагадати про інші щасливіші часи. Але де ж була та Троянова земля, куди саме прилетіла «Обида»? Міркуючи

¹⁾ Хоч у стародавніх руських пам'ятках, коли вірити „Матеріаламъ“ Срезневського, дієслова спѣвати не зустрічається, проте його праслов'янське походження гарантують польське *śpiewać* та українське *співати*. І коли український кобзар на гусях грає, красно співає, то тим скорше міг робити це в X або в XI столітті Боян.

з того, що кількома рядками вище поет оповідає як «храбрій русичи... полегоша за землю рускую», — Троянова земля — це лише інша назва руської землі. Цьому висновкові не суперечила б і наша гіпотеза, згідно з якою Троянова земля була б Святославою. Так назвати її поет міг у двоякім значінні. Поперше в його уяві вся руська земля була землею Святослава, як спільна спадщина його нащадків. Але беручи на увагу, що співець точно зазначає місце, де з'явилася «Обида» (на синім морі, близько Дону), вірніш гадати, що він ужив виразу «земля Троянова» в більш вузькім значінні, а саме в значінні землі, що її підбив під свою руку Святослав і через те Святославою *par excellence*. Патріотичне почування автора було особливо уражене тим, що погромлено руські дружини саме на тій території, яка два століття раніш бачила на собі звитяжні полки Святослава. Бо як би ми не зазначали місце фінального акту трагедії Ігоря, не може бути сумніву що він відбувався не в дуже далекому віддаленні від Білої Вежі, яку взяв і зруйнував Святослав у 965 р. Ці «жирні» себто щасливі часи, коли «Русичи» не тільки не терпіли поразок від кочовників, але самі громили їх в їх власнім гнізді, й нагадала («убуди») «обида», «плещучи на синем море у Дону».

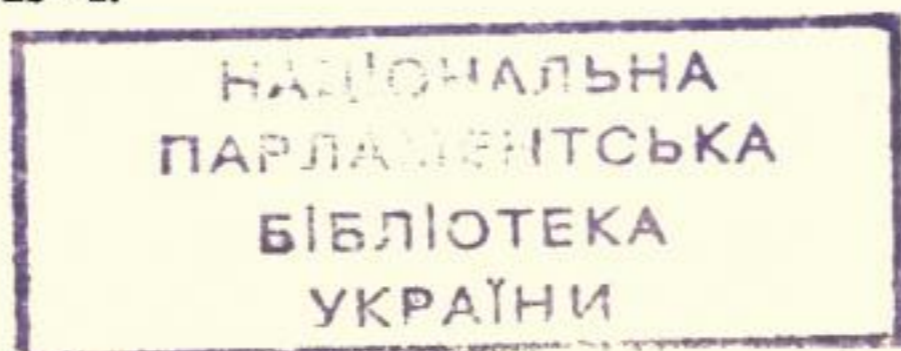
Коли ці комбінації вірні, то ми зможемо запропонувати такий переклад даного уступу «слова»: «Повсталала обида у війську Дажьбожого внука, вступила дівою на землю Святослава, зашуміла лебединими крилами, плещучи на синім морі близько Дону».

Переходимо до третього й останнього уступу, де зустрічається наш сфінкс, — це до тих рядків «Слова», в яких розповідається, як «на седьмом вѣцѣ Трояни врьже Всеслав жребий о дѣвицю себе любу» (Перетц, ор. с., с. 120). Мабуть близько до дійсного значіння їх підійшли ті коментатори, які гадають, що тут мова йде про політичні домагання князя Всеслава на якусь волость, уособлену у вигляді «дівичі». Але нас у данім випадку цікавить не так друга частина фрази як перша, де говориться про «седьмой Троянов вѣк». Як же треба розуміти ці слова? Хоч я погоджуюся з тими вченими, які бачуть у слові «седьмой» звичайне, так зване «постійне» епічне число, яке показує взагалі на давні часи, і хоч з мого погляду і в такім випадку зміст фрази був би задовольняючий («багато років після Святослава»), все ж таки я не можу не зазначити, що цифра сім може мати тут досить точне хронологічне значіння. Та й справді, на прикладі фрази «были вѣчи Трояни» ми бачили вище, що слова «вѣк» на мові «Слова» означає між іншим і час князювання якогось певного князя. Коли ж ми тепер згадаємо, що князь Всеслав помер у 1101 році, у той час коли великим князем у Києві був Святополк (1093—1113), и коли ми порахуємо, що після смерті Святослава на великокняжій столі перемінилося шість князів: 1) Яро-

полк (972—980), 2) Володимир святий (980—1015), 3) Святополк I (1015—1019), 4) Ярослав Мудрий (1019—1054), 5) Ізяслав I (1054—1078) та 6) Всеволод (1078—1093), то ми прийдемо до висновку, що автор «Слова» мав цілковите право сказати, що «в сьоме після Святослава велике княжіння Всеслав кинув жеребок про свою лубу дівицю». Отже слова «семий вік» не тільки не заперечують нашої гіпотези про тотожність Трояна й Святослава, але можуть бути, коли завгодно, математичним потверженням цієї гіпотези...

Ми вивірили нашу гіпотезу на всіх чотирьох уступах, де згадується Троян, і прийшли до висновку, що коли тлумачити їх згідно з нею, то вони стають ясними, точними і головню дістають зміст, цілком погоджений з реальною історичною обстановкою героя поеми. А цього навпаки зовсім не можна сказати про ті теорії, які бачать в особі Трояна чи то якийсь мітичний персонаж, якийсь забуток старих слов'янських поганських вірувань (Ор. Міллер, Вяземський), то згадку про римського імператора Трояна. Перша гіпотеза, яко явно фантастична, ніколи не мала успіху в науковій літературі, натомість легенда про імп. Трояна тримається в ній з дивовижною упертістю й до сього часу. Не далі, як 1926 р. її вшанував своєю санкцією навіть такий першорядний знавець «Слова», як акад. Перетц чи (ор. с., с. 147). Але мені завсіди ця гіпотеза здавалася надто неймовірною. Та й справді, стара «руська» історія нічого не знає про те, щоби Східнім Слов'янам довелось колись на собі зазнати силу зброї римського імператора, й навіть «Первоначальний Літопис», що докладно оповідає про розселення Слов'ян з берегів Дунаю, не прохопився й одним слівцем про Трояна. Тим несподіванішими стають такі часті згадки про римського імператора в творіві, що його зміст не має нічого спільного з римською історією. Я вже не кажу про те, що руський письменник XII ст. аж ніяк не міг би назвати землю, що лежить на пониззі Дону «Трояною землею», а ще менше могло йому спасти на думку вести обрахунок подіям історії Руси з імп. Трояна (або навіть, як висловлюють здогади деякі особливо геніяльні голови—від Трої), минуючи значно ближчі його уму й серцю часи Святослава.

Таким чином уже з суто методологічного погляду гіпотеза про Трояна викликає найсерйозніші сумніви. Тому свого часу Шляков був на вірнім шляху, коли відкинувши цю гіпотезу спробував в'яснити ім'я Трояна із спогадів місцевої історії, дебо з історії Руси. А саме в статті «Троянь въ «Словѣ о полку Игоревѣ»» (Новый Сборникъ статей по славяновѣдѣнію въ чѣсть В. И. Ламанскаго, СПб, 1905, с. 189) він зробив спробу довести, що Троян був ніхто інший, як Олег Святославович, що родився в 7 поколінні після Рюрика. Але вже не кажучи про те, що для потверження свого здогаду Шляков змушений був всюди майже допускатися неможливих на-

тягань», — напр. у фразі «были вѣчи Трояни, минули лѣта Яро-славля», — Шлякову доводиться погоджуватися на явну хроноло-гічну непослідованість; саме ім'я Трояна залишається незрозу-мілим. Щоправда він здогадується, що це ім'я князя-баламута, яке утворилося з дієслова *trojati* (resp. «*trajati*») — в значінні «зав-зятий, доходчивий», але ім'я Троян у такому значінні скільки я знаю не знайдено ні в одній із слов'янських мов. Навпаки, слово *троян* — «батько трьох синів» й до сього часу вживається в живій українській мові, що й дає новий доказ того, що «Слово», цей «самый благоухающий цветокъ древне-русской литературы» (за ща-сливим висловом Белінського) — зросло під українським небом.

Вірша в пошану Богдана Хмельницького.

Широко відоме і спопуляризоване оповідання польського посла Войтіха Мясковського про те, як Київ вітав Богдана Хмельницького по перших перемогах над Поляками, 1648 р., як Академія приймала його — „ораціями й аклямаціями“, в яких гетьмана називано „Мойсеєм, спасителем, збавителем і свободителем народу з лядської неволі, богом даним і на знак сього Богданом названим“¹).

Було б інтересно відшукати ці академічні промови і вірші, побачити якими се літературними творами відгукнулася Київська Академія на народнє повстання. Щасливим випадком дійшла до нас одна така шкільна вірша, присвячена Хмельницькому. Переховалась вона у київськiм підручнику риторики т.з. „Congeries Praeceptorum Rhetoricorum sub praecipuis variis Orthodoxae Roxolanae Juventuti ad usum proposita. In Academia Kijowo-Mohileviana anno Dei 1729“, — в рукописах бібліотеки Народного Дому у Львові, ч. 189²). В сій риторичі третій розділ присвячений „способам ампліфікації слів“: *Articulus 3-tius exponens modos amplificationis verborum* (с. 37 зв.), і тут серед інших зразків подана також вірша на честь Богдана Хмельницького (с. 40 об.—41) з таким заголовком: *Item quidam de Gloriosissimo Ukrainiae Duce Chmelnicki, quod expulit Polonos ex Ucraina, synonymice sic descripsit:*

Bohdan Chmelnicki, verus Dux atque Patronus,
Cossiaci elatos expulit orbe Lechos.
Defensor Patriae Roxolanae, inclitus Heros,
Immanes dominos cedere iussit artos
Magnanimus Chmelnicki, verus Martis alumnus,
Expulit e Patria pestiferum populum.
Dux, Heros, Vindex Bohdan, a Numine missus,
Eiecit Lechos limite Rossiaco
Lechos, immanem populum gentemque superbam,
Chmelnicki victos aufugere edocuit
Lechos, elatam gentem immanesque tyrannos
Chmelnicki iussit cedere sede sua.

¹ Michałowski, Księga pamiętnicza, с. 103. ² И. С. Свѣнцицкій, Описание иноязычныхъ и новѣйшихъ карпаторусскихъ рукописей библиотеки „Народнаго Дома“ во Львовѣ, Львів, 1905, сс. 34—35.

Invictus Bohdan Dux, verus Martis alumnus,
 Imbellem gentem sustulit inde procul.
 Dux ducum Bohdan et Propugnator acerbus
 Iniustos dominos iussit abire foras.
 Perturbavit et eversos extra Vislam ¹⁾ fugavit
 Polonos Bohdan, dux bonus et sapiens.
 Dux bonus et sapiens, certe fortissimus Heros,
 Papicolas omnes scire Deum docuit.
 Scire Deum docuit populum ignarem Dei et altum.
 His rudis et simplex Kosacus egregius.
 Kosacus egregius Chmelnicki, verus Achilles,
 Polonum ut feram vicit et edomuit.

При всій своїй штудерності вірша не погана. Інтересна вона як вислів національної гордості й тріумфу із-за побіди над давнім ворогом і гнобителем. Про Хмельницького говорить в самих суперлятивах: справжній вождь і патрон, оборонець батьківщини, славний герой, великодушний, правдивий син Марса, месник, вождь добрий і мудрий, найхоробріший, справжній Ахілл... Ляхи — горді, пишні пани, несправедливі, жорстокі тирані, трусливі, погубний нарід. Хмельницький вигнав їх із „козацького світа“, викинув поза кордони Руси, прогнав за Вислу, знівечив — „Поляка як звіра побідив і загнуждав“....

Чи ся вірша походить з часів Хмельницького? Можна уважати се досить правдоподібним. Цілим змістом і патосом вона підходить близько до настроїв Хмельниччини і мабуть також формою належить до того часу. Всі ті „ампліфікації“ і „синоніми“, якими схарактеризовано Хмельницького в нашій вірші, нагадують наведену вище цитату Мясковського про се, як Академія величала гетьмана „*Servatorem, salvatorem, liberatorem populi*“, — в академічних віршах 1648 р. була, очевидно, ціла низка таких синонімів. Що більше вивід імени гетьмана із „богом даний“ знаходимо також у нашій вірші, — принайменше натяк на се: „*Bohdan a Numine missus*“. Але з другого боку вповні ясно, що наша вірша се не та сама, про яку чув Мясковський; в академічній привітанні, оскільки знаємо, було переведене порівняння Хмельницького з Мойсеєм, що вивів нарід з єгипетської неволі, — в нашій тексті такого порівняння нема. Але, як виходить із слів Мясковського, в пошану гетьмана проголошено не одно тільки привітання, але більше „орацій і аклямацій“ — могли бути і дві вірші на ту саму тему.

Риторика 1729 р. не вміє сказати нічого про авторство сеї вірші, — написав її „*quidam*“. Се робить вражіння, що й для складача сеї реторики вірша не виглядала цілком новою. Оста-

¹⁾ В рукопису *Vislamque*.

точне вирішення сеї справи полишаємо спеціалістам-дослідникам літератури XVII—XVIII ст. В старих підручниках риторики і поетики можна б, здається, знайти і більше таких віршованих привітань, що були відзвуком політичних і соціяльних зрушень України того часу.

Перша Київська Народня Авдиторія.

(З культурного життя Києва в кінці XIX та на початку XX ст.).

У Києві на вулиці Нероновича (раніш Бульварно-Кудрявська) ч. 26 стоїть невелика порядна двоповерхова кам'яниця, що й тепер її звать Народньою Авдиторією. У цьому будинку міститься тепер робітничий клуб ПЗЗ з його бібліотекою, що влаштовує там лекції, концерти, кіносеанси. Мало хто пам'ятає тепер походження цього будинку, та його колишнє призначення. А проте на фасаді будинку є на це виразні вказівки. На фронтоні збереглися ще сліди напису: «Народная Аудиторія»; трохи нижче повний напис «Київское Общество Содѣйствія Начальному Образованію»; серед прикрас фасаду роки: «1882» та «1902». Ці написи нагадують за просвітне товариство, що протягом більш як 35 років переводило в Києві, не зважаючи на великі перепони, свою досить широку й корисну діяльність та за допомогою широких кіл громадянства спорудило для неї цей будинок.

Я мав честь працювати в цьому товаристві за весь час його існування, й вважаю за свій моральний обов'язок зберегти спогад про нього серед громадянства на підставі справоздань та інших друкованих видань товариства, що були в моєму розпорядженні, деяких документів, та моїх особистих спогадів¹⁾.

І. Історія товариства.

Товариство засноване було року 1882, у глуху добу реакції, що була викликана подією 1 березня 1881 р. Невеличкий гурток київських педагогів, переважно середньої, а почасти й вищої школи, надумав організувати у Києві так звані «народня чтенія». Це був тоді, після заборони недільних шкіл, єдиний засіб поширювати будь-яку просвіту серед широких кіл людности, тоді переважно неписьменної. Такі читання були, правда з великою обережністю, запроваджені у Петербурзі року 1872. Тільки через чотири роки, дозволено влаштовувати «чтенія» й по губерніяльних містах,

¹⁾ Друковані видання я передав до Національної Бібліотеки та до Історичного Музею ім. Шевченка, документи — до рукописного відділу Національної Бібліотеки.

на підставі особливих «правил». У цих правилах, 24. XII. 1876. сказано, що «чтенія» дозволяють, на прохання товариства, чи приватних осіб («обществъ или частныхъ лицъ») куратори шкільної округи, за згодою губернатора. Гурток, про який ми кажемо, не мав легального існування і тому не міг звернутися до адміністрації з проханням, як «общество»; треба було знайти якесь «частное лицо», що взяло б на себе цю місію. Таким «лицом» став професор хемії Київського університету П. П. Алексєєв («Алексєєвъ»). Йому дозволено влаштовувати «чтенія» та доручати виконання їх, за його відповідальністю, законовчителям та вчителям київських шкіл. Весною 1882 р. в великій залі міської думи відбулися два перші читання. Законвчитель Колегії Павла Галагана І. Т. Екземплярський прочитав брошуру морального змісту: «Отцамъ и матерямъ о дѣтяхъ», що видала Петербурзька Колегія «Народныхъ Чтеній»; учитель 2 київської гімназії В. П. Науменко прочитав щойно надруковане оповідання гр. Л. М. Толстого «Чѣмъ люди живы»...

Здавалося, справа почалась добре, треба було продовжувати. Але ж почалися вакації, і чтенія припинилися; а восени проф. Алексєєв, переобтяжений працею в університеті, відмовився продовжувати керувати «чтеніями». Треба було шукати когось іншого на його місце. І от серед членів гуртка виникла щаслива гадка звернутися до професора Никанора Адамовича Хржонцевського, що користався великою пошаною серед прогресивних кіл громадянства та серед студентів. В моє завдання не входить подавати докладну характеристику Никанора Адамовича, але все ж я не можу не навести хоч деяких рисок з життя й діяльності цієї видатної багато обдарованої людини.

Н. А. Хржонцевський народився в Казані р. 1836. Учився в казанській гімназії і скінчив її з золотою медаллю. В юнацькі роки він захоплювався релігією, хотів навіть постригтися в манахи; але архієрей, до якого він з цим звернувся, порадив йому покищо відкласти здійснення свого наміру та продовжувати навчання. Н. А. завше згадував про цю пораду з подякою. Він вступив до медичного факультету Казанського університету і ще в студентські роки звертав на себе особливу увагу: він двічі одержав золоті медалі за свої праці, а при скінченні університету відразу дістав ступінь доктора медицини, минаючи звання лікаря. Його командировано за кордон. Там він працював переважно під керівництвом славного Рудольфа Вірхова, великий портрет якого з власноручним написом завжди висів потім у кабінеті Н. А. Повернувшись з-за кордону р. 1865 Н. А. посів катедру патології й терапії у Харківському університеті, а р. 1869 перейшов на таку ж катедру до Києва. У Києві він дістав велику славу, як лікар; прий-

мальня його була завше повна пацієнтів, більшу частину яких він приймав безплатно; часто його викликали до хорих здалека, по всьому Південно-Західньому краю. Обраний на президента «Київського Общества Врачей», Н. А. значно відживив діяльність цього товариства; при товаристві засновано безплатну лікарню, поліклініку, санітарно-статистичне бюро і т. і. В університеті Н. А. поводився незалежно і вів уперту боротьбу з професорами консервативного напрямку, що панували тоді у раді університетів; тому він користався великою пошаною з боку ліберальних професорів та студентів. От-така то людина стала на чолі початої справи та ретельно проводила її протягом більш як п'ятнадцять років. Хржонцевський, як раніш Алексєєв, мав тільки персональний дозвіл влаштовувати «чтенія», але завжди вважав себе лише за голову того гуртка, що його запросив. Гурток цей присвоїв собі ім'я — «Київская Комісія Народныхъ Чтеній» (на зразок Петербурзької Комісії «Народныхъ Чтеній»), а Хржонцевський називався «председателем» Комісії. На допомогу голові обрано правління Комісії у такому складі: товариш голови І. І. Нечипоренко (директор Колегії Павла Галагана), секретар А. А. Андрієвський, скарбник В. С. Курбонов (вчителі київських гімназій).

Серед членів правління найенергійніше працював Андрієвський. Я не буду наводити біографії цієї теж видатної людини. З приводу 25-річчя зо дня його смерті видається окремого збірника на його пошану. Там буде висвітлена і його діяльність у Комісії «Народныхъ чтеній»; та й далі мені не раз доведеться згадувати його працю у Комісії. Скажу тільки, що він працював у Комісії у найважчу пору її діяльності—за перших п'яти років її існування. Року 1886 він залишив Київ, бо його призначено за інспектора гімназії в Златополі. Року 1890 він повернувся до Києва та знов почав працювати у Комісії й багато зробив для неї, про що скажемо далі.

Кількість членів Комісії на початку її існування, на жаль, вияснити неможливо. Перше друковане справоздання Комісії охоплює вже перше п'ятиріччя її існування—1882—1887. У цьому справозданні наведено докладні реєстри членів—дійсних та почесних. Дійсних членів було — 58, почесних — 7. Почесними членами були особи, що допомагали Комісії, чи своєю безпосередньою участю в її праці (І. Т. Екземплярський, що достав вже сан єпископа та прийняв ім'я Ієронима), чи грошовою допомогою (В. Я. Смирєнко, Н. А. та Ф. А. Терещенки, П. Н. Нєстроєв), чи своїм протекторатом (міський голова І. А. Толлі, командувач військ А. І. Косич). Н. А. Хржонцевський і далі запрошував подібних осіб вступати до складу почесних членів Комісії. Здається наслідком такої політики Н. А. було те, що уряд почав визнавати цю самочинну

організацію; принаймні Хржонцевський одержував від куратора шкільної округи, та навіть із міністерства народньої освіти папери з такою адресою: «Предсѣдателю Кіевской Комиссии Народныхъ Чтеній».

А все ж працювати Комісії на початку було дуже важко. За тодішніми «правилами» можна було читати лише ті брошури, що були дозволені від ученого комітету міністерства народньої освіти, та ще «безъ всякихъ измѣненій і дополненій». Тільки в тих випадках, коли «чтенія сопровождаются опытами или объясняются картинами, допускається разъяснение тѣхъ или другихъ на словахъ, не выходя изъ предѣловъ содержания текста». Кількість дозволених брошур була дуже обмежена (щось 130), зміст теж незадовільний. Але ж Комісія помалу порушувала ці обмеження. Кожну брошуру розглядали на зібраннях членів Комісії, що відбувалися звичайно в помешканні Хржонцевського (Пушкінська 25), та скорочували чи доповняли. При читанні завжди показували світлини («свѣтovyя картины»), і це давало можливість їх «пояснювати». А все ж на початку на кожному читанні був присутній інспектор народніх шкіл; він сідав проти катедри з брошурою в руках і стежив, щоб читали «безъ всякихъ измѣненій и дополненій» та ще й наглядав за поведінкою читача. Якось був такий випадок. Молодий член Комісії І. А. Малиновський (тепер академік ВУАН) читав байку Крилова «Овинья подъ дубомъ». Інспектор (Гребенников) поскаржився кураторові, що лектор, читаючи цю байку, з погордою дивився на нього з катедри. Ніяких наслідків однак ця скарга не мала. Та й не всі інспектори так ретельно виконували свої обов'язки, а почасти й зовсім не з'являлися на читання. Не малі труднощі завдавав і догляд за слухачами, що голосно розмовляли, лузали насіння і т. ін.—особливо коли доводилося пригашувати світло для показування світлин (електрики тоді ще не було). Тому на кожне читання призначались вартові члени Комісії для догляду за порядком. А. Андрієвський без призначення приходив майже на кожне читання. Слухачі помалу звикли до нього й ставилися з повагою; а діти звали його «дядею».

Для розваги слухачів та для того, щоб дати їм естетичні вражіння, до читань додавали ще музику чи співи. На початку це мало спорадичний характер і не було стало організоване. Світлини доводилося виписувати з Москви чи Петербургу, і це дуже гальмувало працю. Тому Комісія намагалася сама виробляти потрібні їй світлини, покищо хоч чорні, не фарбовані. Дозволені брошури теж не задовольняли своїм змістом, і тому члени Комісії самі почали складати нові брошури та посилати їх на розгляд ученого комітету; деякі з них були «одобрені» від комітету. Таким чином діяльність Комісії помалу поширювалася.

Комісія не тільки влаштовувала читання у Києві, вона також допомагала провадити їх і по інших губерніяльних містах України: вона посиляла брошури, світлини, а іноді й ліхтарі до Чернігова, Катеринослава, Одеси.

Взагалі Комісія помалу оберталась у статечну установу; кількість членів її збільшувалася: року 1890 дійсних членів було вже 75, почесних—12 (серед останніх крім осіб впливових — дрібний книгар В. Г. Барщевський, автор кількох популярних брошур); вона все більш і більш звертала на себе увагу суспільства. Але все ж становище Комісії було дуже важке: вона була якоюсь нелегальною установою, яку уряд міг у всякий час закрити, не мала постійного приміщення, не мала певних коштів. Основні кошти Комісії склалися з членських внесків, дуже малих — 2 карб. на рік, та з платні за відвідування читань — теж дуже невеликі — 5 коп. за місце, крім перших рядів — від 10 до 40 коп. (перший ряд звичайно брав Хржонцевський для своєї сім'ї). Дотого частину квитків видавалося безплатно. Такі мізерні прибутки поповнювалися субсидіями міської думи — на початку 100 карб., а далі 300 карб., щороку, та офірами почесних членів, досить значними — 100 — 300 карб. Неможна ще не додати, що тодішній власник великої друкарні Н. Т. Корчак-Новицький безплатно друкував афіші й квитки, за що правління не раз висловлювало йому щире подяку.

Щодо помешкання, то лише два перші читання відбулися урочисто у великій залі міської думи. Надалі дума відмовилася давати це приміщення, і читання провадилися то в низовій залі думи (у сутеренах), то в залі Драматичного Товариства, то в будинку Біржі, то в літньому приміщенні Дворянського Клубу. Усі ці приміщення були в осередку міста, на Хрещатику; тому на читання почасти приходила гуляща публіка, що цікавилася не читаннями, а хіба світлинами та музикою. Правда, ще року 1885 дума дозволила провадити читання на Подолі, в Контрактовому Домі. Ці читання приваблювали міщанське й робітниче населення Подолу. Але ж це приміщення мало великі невігоди: під час Контрактів його займалося торгівлею, по весні там містилися мешканці Подолу та Труханова острова, що постраждали від поводи. Року 1888 дума дозволила провадити читання ще й на Печерську у міській школі (Бутишев провулок, 11), а далі, з року 1901 Комісії пощастило перенести читання до приватного будинку, тоді Мусмана (Московська 46), власник якого був пацієнт Хржонцевського. Таким чином читання крім Хрещатика відбувалися ще й у двох частинах міста з переважно робітничим населенням, для якого читання й були призначені.

Н. А. Хржонцевський дуже піклувався, щоб усунути всі перешкоди для дальшого розвитку діяльності Комісії. Як президент «Кієвського Общества Врачей» він заснував при цьому товаристві

окрему комісію медичних народніх читань («єдину в цілому світі», — казав він). «Общество Врачей» мало право друкувати свої видання без цензури. Хржонщевський скористався з цього права та видав в одній брошурі справоздання обох комісій, головою яких він був. Правда, він зробив це дуже обережно: брошуру видано в невеликій кількості примірників, і він роздавав її лише членам обох комісій, та ще й надписував, кому саме вона дається. В цій брошурі він написав багато такого, що ніяка цензура тоді не пропустила б. Починається брошура цитатою з вірша «славнаго народолюбиваго поета К. Ф. Рилѣва» на пошану «п'ятилітнього отрока Олександра Миколайовича»; а далі поминається, що цей отрок, коли став царем, дозволив народні читання, розвиткові яких одначе тепер дуже перешкоджають «ворожі, темні сили». Далі докладно показано, які утиски терплять у своїй діяльності обидві київські комісії народніх читань. Я не буду зупинятися на справозданні медичної комісії, хоча там є багато гострих випадів проти ректора університету Ренненкампа та проти ученого комітету міністерства народньої освіти. Щождо справоздання Комиссии Народных Чтений» то в ньому згадується такі важкі умови її праці: Комісія й досі не може добитися затвердження свого статуту, про що клопочеться з самого початку свого існування; не може ввести в свій склад учительок, хоча «правила» цього не забороняють; не має пристойного приміщення для своєї праці; не може, хоч в деякій мірі поширяти репертуар читань. Найдокладніше виложено останній пункт. Комісія послала до міністерства список відомих віршів у додаток до звичайних читань. Міністерство дало на це негативну відповідь, але надіслало її не до «Комиссии Народных Чтений», а до «Киевского Общества Врачей». Може воно гадало, що Пушкін, Некрасов та інші поети — члени «Общества Врачей»? — каже Н. А. У поемі О. Толстого «Іоаннъ Домаскинъ») при слові «калифамъ» приписано «насторамъ». «Це вже глузує Н. А. — здається натяк на те, щоб лікарі займалися краще лікуванням, ніж віршами». Взагалі на рукописі було багато безглузвих приміток: слова «мой отче» підкреслено двічі, а на моргінесі приписано «mon pere». («Это уже богохульство», — додає Н. А.). Усі рядки, де є слово «свобода» підкреслено та поставлено знаки ?!... «Але не зважаючи на всі ці перепони, — додає Н. А., — ми задоволені з того, що поки ще живемо та продовжуємо свою працю на користь народові та й будемо продовжувати, поки будемо живі!...».

Серед таких важких обставин провадило свою діяльність товариство протягом десяти років; але не тільки не припиняло її, а все більш та більш поширювало.

Року 1892 товариство святкувало десятиріччя свого існування. 6 грудня урочисте загальне зібрання членів Комісії щиро вітало

свого шановного президента, обрало його на почесного члена Комісії та піднесло альбом з фотографіями членів Комісії. Комісія медичних читань теж вітала його адресою. Почесні члени Комісії — архієпископ Ієроним Екземплярський, В. Ф. Симиренко теж прислали привітання. Київська міська дума, Київська землеробореміснична школа, Курська Комісія Народних Читань теж прислали привітальні адреси.

У тому ж зібранні 6 грудня вирішено для більшого поширення діяльності Комісії обрати ще чотирьох нових членів правління. Таким чином правління складалося вже не з чотирьох, а з восьми членів, а саме: головою був Н. А. Хржонцевський, товаришем голови — начальник Фундукліївської дівочої гімназії С. С. Григор'єв (замість Нечипоренка, що через хворість відмовився від цієї посади; його обрано за почесного члена), скарбником — В. С. Курбанов, секретарем — А. П. Істомін, членами правління — А. А. Андрієвський (що року 1890 повернувся з Златополя), В. К. Совинський, К. М. Щербина, В. І. Щербина.

Правлінню в новому його складі пощастило здійснити давню мрію членів товариства про придбання власного приміщення. Воно звернулося до міської думи, що завше прихильно ставилася до Комісії з проханням відвести місце для збудування Народньої Авдиторії. Дума дозволила обрати якусь вільну ділянку на Бульварно-Кудрявській вулиці, що тоді була ще зовсім не впорядкована. Ще в сорокових роках, коли засновано в цій місцевості астрономічну обсерваторію, царським указом заборонено навколо неї на правій стороні Б.-Кудрявської вулиці будувати будь-які будівлі, та її ліворуч дозволено будувати лише на певному віддаленні від вулиці (так і тепер стоять там будинки). Тому права сторона вулиці залишалася пустою й була вкрита горбами та ярами. Обсерваторія рішуче відстоювала свої права, і директор її дуже неохоче згодився припустити будування Н. Авдиторії на правій стороні вулиці й то на самому далекому від обсерваторії кінці. Комісія охоче на це згодилася, бо цей кінець був близький до Євбазу, Шулявки та Соломенки з їх суто-демократичним населенням. Місце обрали, треба було будувати. Але в касі Комісії було тоді не більш, як 2000 карб., а дотого ще й ділянка, на якій треба було будувати, була несплянована, і це викликало додаткові витрати. Не вважаючи на такі труднощі, Хржонцевський та Андрієвський, вкупі з членами правління, ретельно взялися за справу. Щотижня збиралися вони в помешканні Андрієвського (Фундукліївська 71) та обмірковували цю справу¹⁾. Засідання набирали іноді дуже бурхли-

¹⁾ У засіданнях брала активну участь родичка Андрієвського С. Н. Єгунова-Щербина, що пізніш вступила в склад членів Комісії і багато в ній працювала, як про це докладніш скажемо далі.

вого характеру, виникали великі суперечки, але справа помалу посувалася. У подробицях обмірковували, який саме бажано спорудити будинок, кому доручити виконання цього, як здобути потрібні кошти. На початку була гадка спорудити будинок деревляний; плян такого будинку за пропозицією правління склав архітект Є. Д. Лебединський. Пізніш, за порадою нового члена Комісії, відомого інженера А. А. Белелюбського, вирішено будувати кам'яний. Плян такого будинку склав, на підставі пляну Лебединського архітект Куликовський, а Белелюбський, під доглядом якого був складений цей плян, взяв на себе догляд над його виконанням і ретельно взявся за справу: він вибирав будівельні матеріали, договорював рядчиків, наглядав за роботою. Щождо коштів, то члени правління, а переважно Хржонщевський та Андрієвський, зверталися до різних установ та приватних осіб по грошову допомогу й зустрічали прихильне ставлення. Міська дума дала 4000 крб., комісія медичних читань — 1000 карб., почесні члени В. Ф. Симиренко та кн. Демидова Сан-Донатто по 1000 карб., інші заможні громадяни давали по 300, 200, 100, 50 карб. Спеціальний концерт, що влаштувало правління, дав 1200 карб. Надсилалися значні суми від багатьох установ та приватних осіб не тільки з Києва, а також з різних міст та сіл Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської губернь, та навіть з Москви й з Петербургу. У Києві дрібні торговці та перекушки, що вибирали торговельні документи, теж жертвували на Народню Авдиторію. Ці жертви, хоч склалися вони з дрібних сум, дали разом більш як 1000 крб. У справозданні про будування Народньої Авдиторії сказано, що такі жертви приймалися з особливою увагою, бо «иная гривна мѣдная дороже ста рублей». Разом зібрано більш як 20.000 карб. (21.520 карб. 34 к.). Почалося будування.

Року 1895 роботи були скінчені. Будинок Народньої Авдиторії мав тоді трохи інший вигляд, ніж має тепер. Це був такий же кам'яний двоповерховий дім, але стояв він не при самому пішоході, як стоїть тепер, а на якомусь віддаленні від нього, на невеликому горбку, що його з ощадности не сплянували. Головну частину будинку становила, як і тепер, велика зала в два світла (14¹/₂ саж. довжини та 3¹/₂ саж. ширини). В кінці залі була підвищена естрада, на якій стояли катедра, рояль та фісгармонія. Освітлення було електричне; підлога мармурова, мозаїчна. Зала була гарно умебльована й уміщала до 400 відвідувачів. Були ще деякі службові приміщення. На фасаді золотими літерами написано: «Народныя Чтенія» (назву авдиторії вважали тоді за незрозумілу для більшости відвідувачів читань).

8. X. 1895 відбулося урочисте відкриття нового будинку в присутності міського голови С. М. Сальського, представників влади,

членів Комісії та великої сили народу. На спомин про це зняли були групу членів правління¹⁾. У цій групі є кілька нових осіб, що за останні часи ввійшли до складу правління. Товаришем голови, замість Григор'єва, що виїхав з Києва, обрано проф. К. М. Сапежка, посаду скарбника через хворість Курбанова зайняв тимчасово П. Н. Николаєнко, Андрієвський став завідувачем будинку Н. Авдиторії; до складу правління вступили будівничий Авдиторії А. А. Белелюбський та молодий професорський стипендіант І. А. Малиновський. Є на групі й С. Н. Єгунова-Щербина, що брала активну участь у підготовчій праці щодо збудування Н. Авдиторії, а року 1895 стала членом Комісії. Це була перша жінка, яку Хржонцевському пощастило, після довгих домагань, ввести в склад членів Комісії. Далі кількість таких членів помалу збільшувалася, і через два роки (1897) в Комісії було вже 12 учительок.

Таким чином здійснилися два головні бажання Хржонцевського та його співробітників. Комісія мала гарне постійне приміщення, у склад Комісії допущені були вчительки київських шкіл. Залишилося невирішеним ще одне важливе питання — про затвердження статуту Комісії. Питання це вирішено, але вже після великих змін у складі правління. Року 1896 Андрієвський знов покинув Київ, його місце зайняв Малиновський, а коли року 1898 Малиновський дістав катедру права у новому університеті в Томську, на його місце обрано Ф. Н. Єремєєва, що служив у правлінні ПЗ. Того ж року помер Николаєнко, і посаду скарбника зайняв В. С. Совинський. Ще важливіші зміни відбулися року 1898. Н. А. Хржонцевський, що понад п'ятнадцять років керував усіма справами Комісії, та що перетворив її з маленького приватного гуртка на значну громадську установу, знесилений хворобою повинен був залишити посаду президента Комісії. Загальне зібрання з великим жалем мусіло задовольнити його бажання та ще раз висловило йому щирі подяку за його корисну й невтому працю. Президентом обрано А. А. Белелюбського. Але ж і Белелюбський того ж року повинен був виїхати з Києва: йому доручено будівництво нової Біловізької вітки ПЗ'а, а далі призначено керівником Варшавської залізниці. Загальне зібрання висловило йому подяку за великі труди на користь Комісії та обрало його почесним членом. На президента ж обраний був Н. Л. Сворчевський, відомий юрист, що був тоді в Києві нотарем.

¹⁾ На групі представлені: у верхньому ряду: А. П. Істомін, І. А. Малиновський, К. М. Щербина, В. С. Курбанов, Г. Н. Николаєнко, В. К. Совинський; у нижньому ряду: С. Н. Єгунова-Щербина, А. А. Андрієвський, Н. А. Хржонцевський, К. М. Сапежка, А. А. Белелюбський, В. І. Щербина. Деякі пояснення до цього списку подаємо в тексті.

Року 1898 правління було в такому складі: президентом був Н. Л. Сворчевський, товаришем його—К. М. Салєжко, скарбником—В. К. Совинський, секретарем—Ф. Н. Єремєєв, членами правління: П. А. Тутківський, В. І. Зайончевський, К. М. Щербина, В. І. Щербина.

Товариство в ці часи працювало в досить сприятливих умовах. Комісія мало гарне власне приміщення, кількість членів збільшилась, репертуар читань значно поширився. Міністерство, на домагання багатьох просвітніх товариств та приватних осіб, що влаштували читання, дозволило читати всі книжки та брошури, що допущені до бібліотек нижчих шкіл. Каталог таких книг займав більш як 200 сторінок друку. Правда в ньому було багато книжок непридатних для читань, чи своїм обсягом, чи змістом, а не було дуже корисних, автори яких не клопоталися про внесення їх до каталогу. А все ж репертуар значно поширився. Члени Комісії ретельно розглядали ці брошури та намічали світлини для їх пояснення. Розглядали й нові брошури, що складали члени Комісії. Читання почали провадитися крім тих приміщень, що мала Комісія, ще і в інших, що тепер стали для нього доступні. Року 1898 в Києві засновано міський комітет «Попечительства о Народной Трезвости». Голова Комітету І. В. Посадський-Духовський (директор київської І гімназії) звернувся до Комісії з пропозицією влаштувати читання по всіх чайних Києва й асигнував задля цього досить значну субсидію (1000 карб. на рік) на придбання світлин та ліхтарів для читань. Комісія охоче взялася за цю справу. Того ж року Комісія, за згодою з тюремним управлінням почала провадити читання по всіх київських в'язницях. Крім того, що сама Комісія влаштувала багато читань, вона ще допомагала влаштувати читання різним установам та приватним особам, і не тільки в Києві, а й по інших місцевостях. Задля цього з членів Комісії виділена була окрема підкомісія, що склала й надрукувала каталог брошур та світлин, які можна було виписувати зі складів Комісії. Велика зала Н. Авдиторії з її прекрасною акустикою давала можливість організовувати, крім читань ще й концерти та літературні вечори. Для керування цією справою теж виділено окрему підкомісію.

Поширена діяльність Комісії звертала на себе велику увагу громадянства. Року 1897 організовано в Києві сільсько-господарчу виставку. Комісія подала до виставки свої експонати, а саме: свої друковані справоздання, справоздання про будування Н. Авдиторії, пляни та фотографії Авдиторії, афіші читань та концертів, відомості про кількість відвідувачів читань та концертів, як своїх, так і влаштованих за допомогою Комісії, брошури, що видала Комісія. Комітет виставки присудив Комісії вищу нагороду — «почетный отзыв».

Але не вважаючи на такі успіхи, Комісія перебувала в дуже небезпечному стані: вона була якоюсь нелегальною установою, адміністрація могла в усякий час припинити її працю. Комісія з самого початку свого існування клопоталася про затвердження свого статуту, але клопоти ці довго не мали успіху. Так Хржонцевський, коли він ще був за президента, — був якось у Петербурзі; він звернувся там до міністерства народньої освіти з запитанням про долю надісланого до міністерства проєкту статуту товариства. Урядовець, до якого він звернувся, запитав його, якої відповіді він бажає — офіційної чи конфіденційної. Хржонцевський відповів — коли ваша ласка, то тої і другої. Тоді урядовець зробив горду міну і сказав: «Вашъ проєктъ переданъ на разсмотрѣніе совѣта министра. Ожидайте отвѣта»; а далі прийняв простіший вигляд та додав: «и никогда его не получите»... Через кілька років мені теж довелося бути в Петербурзі. Я пішов до члена совѣта министра І. П. Хрущова, що був колись професором Київського університету і знав мене як свого колишнього слухача. На моє запитання про долю статуту він сказав: «Ми дуже цінуємо вашу працю й не хочемо їй перешкоджати. Працюйте, як працюєте, а затвердження статуту все ж не чекайте. Бо тепер, коли б це довелося, ми можемо у всякий час припинити вашу діяльність, а коли б ви мали статут, то це було б вже трудніш». Не вважаючи на такі авспіції, правління не кидало своїх домагань. Року 1898 Белелюбський, що був тоді головою правління товариства, подав через куратора шкільної округи до міністерства новий проєкт статуту товариства. Товариш министра Зверьов відповів кураторові, що він не може затвердити надісланого йому проєкту, бо в ньому йде мова не про Комісію Народніх Читань, як написано в проєкті, а про якесь товариство («общество»), що має влаштовувати не тільки читання, а також лекції, концерти, літературно-музичні вечори, спектаклі, вечірки танців¹⁾ й т. і.; а такі товариства затверджує не шкільна, а державна влада. Правління після цього ще раз переглянуло свого проєкта, вже за участю свого нового президента Н. Л. Сворчевського, та скликало загальне зібрання членів для обговорення цього питання. За постановою зібрання проєкта послали були вже не до міністерства народньої освіти, а до міністерства внутрішніх справ. Міністерство згодилося затвердити статут але з двома дуже неприємними змінами, а саме: щоб членами товариства були тільки «русскіе подданные православнаго исповѣданія» та щоб «председатель, товарищъ председателя и члены правленія, избираемые общими собраніями членовъ, были утверждаемы губернаторомъ и могли быть имъ же увольняемы до

¹⁾ Ні спектаклів, ані танцювальних вечірок у проєкті не було.

окончання строка избранія». Ці зміни дуже порушували інтереси товариства. Перша була уразою для кількох почесних членів-Євреїв (Бродські, бар. Гінзбург), що в свій час дали велику допомогу при будівлянні Н. Авдиторії; друга ставила товариство в повну залежність від адміністрації. Правління знов скликало загальне зібрання для обмірковування цієї справи. Після довгих дебатів вирішили прийняти поставлені вимоги, але при першій можливості добиватися їх скасування. Наслідком цього було затвердження статуту. Це сталось 3 липня 1901 р., офіційне повідомлення одержали лише в листопаді 1901 року, і загальне зібрання ухвалило почати діяльність товариства на підставі статуту з 1 січня 1902 р. Н. Л. Сворчевський, що дав статуту останню редакцію, не дожив до його затвердження; він помер ще в січні 1900 р. Склад правління після цього знов змінився. На президента обрано К. М. Салєжка, за товариша йому — В. І. Щербину, за скарбника — К. К. Борнмідлера, секретарем залишився Ф. Н. Єремєєв, членами правління—В. І. Зайончевський, К. М. Щербина, Н. І. Радченко, А. Н. Яницький. Кількість членів збільшилася: дійсних членів було 202, почесних — 19.

З першою січня 1902 року товариство почало працювати вже під новою назвою — «Кієвское Общество Содѣйствія Начальному Образованію», як його названо в статуті¹⁾.

Правління в згаданім вище складі почало свою діяльність з розподілу праці товариства між шістьма комісіями, до яких просило записуватись членів товариства. Це були такі комісії: 1. народних читань, 2. розваг (себто концертів, літературно-музичних вечірок) тощо, 3. для завідування складом світлин та брошур, 4. видавнича, 5. господарча (для догляду за будинком та майном товариства), 6. ревізійна, (що вибиралася наприкінці року для розгляду всієї діяльності товариства за минулий рік). Про діяльність цих комісій переважно чотирьох перших, скажемо далі в другому розділі нашої праці.

Того ж 1902 року К. М. Салєжко зайняв катедру (хірургії) у Новоросійському університеті й мусів виїхати з Києва. Загальне зібрання товариства обрало його на почесного члена товариства, а на посаду президента правління обрано професора хемії Київського політехнікуму Михайла Івановича Коновалова. Це була людина надзвичайної здібности й енергії. Син селянина Ярослав-

¹⁾ Додамо доречі, що ще в 70 роках кілька студентів, що після скасування недільних шкіл працювали, приватним чином, по деяких початкових школах, мріяли про заснування просвітнього товариства з такою назвою та навіть склали статут такого товариства. Пізніш деякі з них стали членами Київської Комісії Народних Читань при її заснуванні (В. П. Науменко, Я. М. Шульгин, В. І. Щербина).

ської губ., Коновалов рано втратив батька й залишився на руках матері, що після смерті чоловіка переїхала до Рибінську. Там два старших сини її держали трактир. М. І. повинен був служити в трактирі за «полового», але разом з тим він учився в повітській школі. Він мріяв і про гімназію, але брати були проти цього. Мати співчувала його бажанню та пішла з ним пішки за 80 верстов, до Ярославля. Там його в гімназію не прийняли за слабою підготовкою. М. І. мусів повернутись до Рибінську і знов почав служити в трактирі. Але він не кидав своєї мрії про гімназію й ночами вивчав підручники, що дістав у Ярославлі. На другий рік він таки добився свого, був прийнятий у гімназію і скоро звернув на себе увагу вчителів. Він скінчив гімназію з золотою медаллю та вступив до Московського університету. По скінченні університету він дістав ступінь магістра, а далі доктора хемії й почав ретельно працювати; але все ж дванадцять років був тільки лаборантом, поки дістав професуру. Крім університету він працював у багатьох просвітніх установах та товариствах у Москві, а далі зайняв катедру в Київському політехнікумі. У Києві він шукав такої ж громадської роботи. Він вступив до складу тодішньої Комісії Народніх Читань, а тепер став президентом зреформованого на підставі статуту товариства. Він багато зробив для товариства. Народні читання з їх обмеженим репертуаром та популярним характером давно вже не задовольняли освіченіших слухачів, переважно з робітництва. Члени товариства добре розуміли, що поруч з читаннями бажано влаштувати й більш наукові, популярні лекції. Коновалов притягнув до участі в товаристві багатьох професорів політехнікуму, і це давало можливість влаштувати лекції з природознавства; а участь у товаристві професорів університету та вчителів гімназій давала можливість організувати лекції з наук гуманітарних.

Товариство енергійно взялося за цю нову форму своєї діяльності. Обидві секції нової Комісії Народніх Читань склали програми кількох серій лекцій, запросили були багатьох лекторів, і з року 1903 почалися лекції. Попередні форми діяльності товариства теж продовжувалися—влаштувалися читання, концерти, видача світлин, продовжувалося й видавничу діяльність. Докладніш про цю діяльність товариства скажемо в другому розділі нашої праці, а тепер ще треба згадати про кілька окремих фактів, що стосуються до життя товариства в перший рік його існування за новим сатутом. Року 1902 товариство понесло велику втрату. 9 липня помер у Києві один з найвидатніших членів товариства, почесний член товариства, А. А. Андрієвський. Похорон його на Байковому цвинтарі відбувся в присутності багатьох членів товариства, — виголошено багато промов, що схарактеризували діяльність небіжчика, як члена товариства. Для вшанування пам'яті

Андрієвського організували були спеціальну комісію, що вирішила заснувати стипендію його імені та поставити пам'ятника на його могилі. Того ж року товариство понесло ще другу втрату — в особі свого дійсного члена Є. А. Завистовської, що багато працювала при влаштуванні читань та своїм тестаментом записала товариству 1000 карб. Загальне зібрання ухалило прийняти ці гроші до скарбу товариства як спеціальний фонд імені Завистовської та примістити портрет Є. А. Завистовської в залі зібрань правління.

Того ж таки року обраний був на почесного члена товариства відомий вчений та громадський діяч Юрій Омелянович Афанасьєв, що вже кілька років був дійсним членом товариства. Афанасьєв, доктор історії, праці якого з економічної історії Франції високо цінували за кордоном, у Росії терпів утиски від навчальної влади й не був допущений до катедри в університеті. Після двадцяти років упертої боротьби він був примушений покинути педагогічну діяльність і вступив на службу до міністерства фінансів. Тут він мав великий успіх і скоро був призначений на керівника київської контори Державного Банку. Наукової та педагогічної діяльності він усе ж не покидав. Коли він, ще до переїзду в Київ, жив в Одесі, він брав активну участь у кількох просвітніх установах, з великим успіхом читав публічні лекції, а також провадив і звичайні народні читання. Року 1895 він переїхав до Києва і скоро прочитав свою першу в Києві публічну лекцію — про Кюбдена. Лекція ця була прочитана на користь тодішньої Комісії Народних Читань, до складу членів якої він скоро вступив, та після цього часто з великим успіхом читав публічні лекції, а іноді провадив й звичайні народні читання.

Затвердження статуту та нові форми діяльності товариства відбилися й на кількості його членів. Року 1903 дійсних членів товариства було 251, у тому числі жінок — 65; року 1904 — дійсних членів 273, у тому числі жінок — 81. У складі правління відбулися деякі зміни: за скарбника обрано професора політехнікуму В. П. Іжевського, за секретаря — ляборанта політехнікуму Н. А. Лазоркевича. Для керування лекціями обрано окрему Комісію під керуванням професора політехнікуму Є. Ф. Вотчала.

Настали важливі політичні події 1905 — 1906 років, що були першими проявами революційного руху, що тоді почався. Товариство, не вважаючи на суто-просвітній характер своєї діяльності, не могло не відізватися на ці події. На початку 1905 року, ще до скликання першої Державної Думи, товариство звернулося до ради міністрів з запискою про важкі умови, серед яких провадиться діяльність усіх просвітніх установ, у тому числі й цього товариства; наслідком цього є культурна відсталість Росії в порівнянні з Західною Європою. Закінчувалася записка такими словами:

«Только при свободѣ и неприкосновенности личности всѣхъ гражданъ Россіи возможна широкая просвѣтительная дѣятельность общества. Гарантіей всего сказаннаго должно служить участіе въ управленіи страною народнаго представительства». В січні 1905 року товариство, з приводу 150-літнього ювілею, Московського університету, послало привітальну телеграму з побажанням розцвіту просвітньої діяльності університету під захистом «академіческой свободы, спутницы свободы гражданской». В жовтні 1905 року, коли помер перший обраний (а не призначений ректор того ж університету кн. С. Н. Трубецький, товариство висловило свій жалъ з приводу смерти цього «славного дѣятеля въ освободительномъ движеніи, смѣлаго борца за академіческую свободу». В грудні з приводу смерти І. М. Сѣченова, товариство теж висловило свій жалъ за втрату великого вченого, що був «однимъ изъ раннихъ провозвѣстниковъ освободительного движенія и неустаннымъ поборникомъ просвѣщенія широкихъ народныхъ массъ». В квітні 1906 року, коли скликано першу Державну Думу, товариство, за пропозицією Коновалова, надіслало Думі таке привітання: «Кіевское Общество Содѣйствія Начальному Народному Образованію горячо привѣтствуетъ начало дѣятельности перваго русскаго представительнаго собранія. Да принесетъ Государственная Дума миръ и свободу всѣмъ народамъ, населяющимъ великое русское государство, да откроетъ широкій путь къ развитію ихъ духовныхъ и матеріальныхъ силъ». Визвольний рух тих часів відбивався й на змісті, на характері лекцій та читань, хоча сумні події 1905 р. в Києві дуже перешкоджали нормальній діяльності товариства. Але про це докладніш скажемо теж у другому розділі нашої праці.

Року 1906 товариство мало дві великі втрати. Влітку помер справжній фундатор товариства Н. А. Хржонцевський, наприкінці року через нещасливу пригоду помер голова товариства М. І. Коновалов¹⁾. Некрологи та портрети цих осіб, що так багато зробили для товариства, надруковано в справозданнях товариства; великі портрети їх встановлено в залі засідань правління. Для вшанування пам'яті Коновалова обрано окрему тимчасову комісію, що вирішила заснувати стипендію імени покійного, та крім того зібрати окремий фонд для дитячих екскурсій, до яких особливо прихильно ставився небіжчик. На стипендію зібрано 1892 карб. 84 коп., на екскурсії — 985 карб. 04 коп. — разом 2877 карб. 88 коп. Того ж року закінчила свою працю й друга тимчасова комісія для вшанування пам'яті Андрієвського. На стипендію його імени зібрано 2825 карб.²⁾, на пам'ятник 740 карб. — разом 3565 карб.

¹⁾ На допомогу Коновалову приїздив з Одеси його попередник, славний хірург К. М. Сапежко, але вже не міг його врятувати. ²⁾ У тому числі на стипендію прислав свій внесок В. Г. Короленко з заявою, що він „знав і глибоко поважав покійного“.

Крім пам'яті своїх видатних діячів товариство того ж року вшанувало пам'ять двох славних педагогів, діяльність яких була зв'язана з Києвом — Н. І. Пирогова та К. Д. Ушинського — з приводу 25 річчя їх смерті. Пам'яті їх присвячені були урочисті зібрання з відповідними промовами. Великі портрети встановлено в головній залі Народньої Авдиторії. Портрети виконали (безплатно) олійними фарбами художники Л. Д. Ертель (портрет Пирогова) та П. І. Холодний (портрет Ушинського).

Після смерті Коновалова на голову правління обрано А. А. Мікуліна, округового інспектора Київської округи, автора кількох праць про робітниче питання¹). Мікулін вже з своєї професії стояв близько до найбажаніших відвідувачів Народньої Авдиторії — робітничого люду, і це помітно відбилосся на організації лекцій, про що ми скажемо далі. В складі правління за ці часи відбулися деякі зміни — на членів правління обрано фабричного інспектора міста Києва В. І. Дейша, лаборанта політехнікуму А. В. Думанського, інженера П. П. Алексєєва, вчителя реальної школи К. Ф. Кубіча.

Новому правлінню пощастило здійснити давнє бажання товариства про знищення уразливих пунктів статуту товариства. Наприкінці 1906 року дозволено всім товариствам надсилати «явочнымъ порядкомъ» свої статuti на розгляд окремого «присутствія», і коли це «присутствіє» протягом двох тижнів не дасть негативної відповіді, статут вважається за затверджений. Правління надіслало свого статута з бажаними змінами й відмовлення не одержало. Таким чином товариство з 1 січня 1908 року почало працювати за новим, виправленим, статутом.

Крім звичайних форм своєї діяльності товариство мало намір розпочати працю ще в новому напрямку — а саме: організувати літні курси для народніх учителів. Були складені програми 112 лекцій: з природознавства (16), історії (20), психології (10), методики арифметики та російської мови (36), медицини (10). Керування курсами брав на себе член товариства директор народніх шкіл Київської губернії Т. П. Лубенець. Правління ПЗ'а асигнувало субсидію 500 карб., була надія на допомогу земства. Але губернська влада заборонила влаштувати ці курси.

Року 1908 товариство брало участь у з'їзді представників народніх університетів у Петербурзі. Товариш голови правління В. І. Щербина з доручення товариства виїздив до Петербургу й брав участь у засіданнях з'їзду. З'їзд поділявся на три секції: 1. загальних питань, 2. організаційну, 3. технічну. У першій обговорюва-

¹) Між іншим: „Нужды рабочихъ“, Сборникъ статей по рабочему вопросу“, К., 1905. „Фабричная инспекція въ Россіи 1882—1906“, К., 1906.

лись питання про демократизацію позашкільного навчання та про встановлення ближчих зносин лекторів з слухачами. У другій намічені були три типи навчальних установ: 1. елементарні, переважно недільні школи, 2. школи на зразок середніх, 3. народні університети. В третій переглядалися навчальні приладдя (світлинні, лихтарі, кінематографи, колекції, фізичні прилади, тощо) та способи користання ними. Обговорювалося ще загальні питання про можливість об'єднання всіх подібних установ центральним органом та періодичними з'їздами, не порушуючи одначе автономії місцевих організацій¹⁾.

Розвиток діяльності товариства викликав потребу поширити його приміщення. Народня Авдиторія мала одну тільки, хоча й досить велику залю для своїх вистав, що набували все більш та більш складного характеру. Там відбувалися і лекції, і читання для дорослих і для дітей, і концерти, і літературно-музичні вечірки, і кіносеанси. Відчувалася потреба мати ще якесь приміщення. Обрано окрему комісію, що запросила молодого, але вже відомого, архітекта В. Н. Рикова, вкупі з другим архітектором В. А. Осьмаком, скласти план перебудування Н. Авдиторії та почала збирати кошти на будування. Зібрали були понад 10000 карб. Ця сума склалася з прибутку від двох лекцій — голови правління А. А. Мікуліна — «Рабочій вопросъ и капитализмъ» та професора Московського університету Н. А. Жуковського — «Успѣхи воздухоплавания въ 1905 р.» та з пожертвувань приватних осіб: Є. М. Терещенка — 5000 карб., бар. М. Л. Гінзбурга 2000 карб., баронеси К. Л. Гінзбург 1000 карб. та інших. Але як ця сума не задовольняла виконання досить широкого плану будівлі, то правління звернулося до «Кіевскаго Городскаго Кредитнаго Общества», що давало під будівлі позики на довгий термін на досить пільгових умовах (6%), включаючи й часткову виплату боргу. Товариство згодилося видати 25000 карб., але коли дасть згоду міська дума (бо ділянка землі належала думі, та й будинок за статутом переходив у власність думи, коли б товариство припинило свою діяльність). Дума згодилась, і позика була видана на ім'я «города Кіева». Виконання будівельних робіт доручено В. Н. Рикову. Роботи мали досить складний характер. Скопано того горбка, що був перед будинком, а на його місці споруджено велику двоповерхову з склепом для роздягальні прибудову; вздовж цілого будинку зроблено дві другі прибудови — ліворуч двоповерхову, праворуч одноповерхову. У передній прибудові у склепі була велика роздягальня для відвідувачів, у першому поверсі — кімнати для засідань та для складу світлин, на другому поверсі дві менші авдиторії та кабіна для

¹⁾ Року 1915 товариство, через того ж представника, брало участь у подібному ж з'їзді в Харкові, де обговорювалося ті ж питання щодо України.

кінематографу¹⁾. У бокових прибудових — фойє, кімната для артистів та лекторів, приміщення для завідувача, авдиторії та приміщення для прислуги. Головну залю гарно відремонтовано: стіни й стелю помальовано олійними фарбами; між вікнами другого поверху встановлено на кронштайнах десять бюстів славних письменників та композиторів. Естраду відокремлено оксамитною завісою. Над входними дверима у велику залю прибито мармурову дошку з написом «Заль имени Н. А. Хржонцевскаго и А. А. Андріевскаго». Дві менші авдиторії одержали назви «Заль имени М. І. Коновалова» та «Заль имени Ф. Є. Афанасьева», теж вирізані на мармурових дошках. Урочисте відкриття нового приміщення відбулося 8 листопада 1909 року.

Значне збільшення приміщення сприяло ще більшому поширенню діяльності товариства. Правда, будівельні роботи обійшлися не дешево — коло 40000 карб., що викликало заборгованість та обов'язок виплачувати 15000 крб. щороку. Але це винагороджувалося можливістю здавати в вільні часи приміщення Авдиторії іншим просвітнім установам чи приватним особам (як можна бачити з грошових справозданнь за наступні роки).

Року 1910 знов відбулися значні зміни в складі правління. Мікуліна переведено на таку саму посаду до Нижнього-Новгороду. Загальне зібрання, на подяку за його дуже енергійну та корисну працю, обрало його на почесного члена товариства, а на посаду голови правління обрано професора політехнікуму В. Г. Шалошнікова. Коли ж Шалошніков не згодився зайняти цю посаду, знов скликані були загальні збори, які й обрали на голову правління В. І. Щербину, що був за товариша голови, а В. П. Іжевського, що був скарбником, за товариша голови. Обов'язки скарбника передано А. В. Думанському, за секретаря обрано А. І. Тургенєва, за членів правління — Є. Ф. Вотчала, В. Н. Рикова, К. Ф. Якубовича, К. М. Щербину.

За дальші часи, крім звичайної діяльності товариства, але в поширеному обсязі, можна помітити ще такі факти. Року 1910 товариство з приводу 100-річчя народження Н. І. Пирогова знов влаштувало урочисте зібрання, на якому А. Ф. Фльоров (помічник куратора шкільної округи) прочитав доповідь: «Учитель жизни Н. И. Пирогов». Того ж року з приводу смерті Л. М. Толстого на другому урочистому зібранні Г. В. Александровський зробив доповідь: «Общій характер и смысл художественной дѣятельности Л. Н. Толстого». Крім зібрань та виступів членів товариства, в Народній Авдиторії відбувалися заняття інших просвітніх товариств,

¹⁾ Кіно було тоді в Києві новиною, але власники великих кіно-театрів ласкаво давали безплатно свої фільми по виборі членів т-ва для лекцій та читань в Народній Авдиторії.

а саме Фребелівське Товариство влаштувало низку лекцій для сільських учителів (між іншим 10 лекцій В. К. Прокоповича під заголовком «Київські пам'ятники»); Товариство взаємодопомоги вчителів та учнів народних шкіл Київської губернії теж влаштувало кілька лекцій (між іншим 4 лекції того ж Прокоповича «По старому Києву»), Сільсько-господарчі курси, Курси дрібного кредиту, Самаритські курси теж провадили свою працю в приміщенні Народньої Авдиторії. Наявність трьох авдиторій давала можливість працювати в один час двом чи навіть трьом товариствам. Правління давало приміщення всім просвітнім інституціям безплатно. Року 1912 з приводу заснування при Київському Історичному Музеї відділу Старого Києва — правління передало до відділу друковані справоздання та інші видання товариства, пляни та фасади Народньої Авдиторії до й після перебудування, групу членів правління 1895 р. та, крім того, групу учасників першої в Росії київської недільної школи 1861 р.

Почесний член товариства Г. Є. Афанасьєв передав на розпорядження товариства значну кількість примірників своєї книги: «Г. Е. Афанасьєвъ—докторъ исторіи, Историческія и экономическія статьи», що була видана його «почитателями и друзьями» на пошану 40-річчя його громадської та педагогічної діяльності — з умовою продавати цю книгу (на користь товариства) по зменшеній ціні відвідувачам Авдиторії та студентам. Правління висловило подяку жертвувателю та назначило ціну 1 карб. за обидва томи (замість 3-х). Член правління П. П. Алексєєв передав товариству 100 карб. на спомин по своїй померлій дружині А. В. Алексєєвій, що була членом товариства й багато працювала в кількох його комісіях. Суму цю загальне зібрання вирішило приєднати до фонду екскурсій; портрет А. В. Алексєєвої примістили в залі засідань правління.

Року 1913 в Києві влаштовано велику «Всеросійську Виставку». В окремому павільйоні Виставки всі просвітні установи міста виставили свої експонати. Серед них були й експонати товариства, а саме: 1. справоздання Комісії Народних Читань та «Общества Со-дѣйствія Начальному Образованію»; 2. пляни та фасади Народньої Авдиторії 1895 та 1909 рр.; 3. брошури, що видавала Комісія та «Общество»; 4. діаграми всіх виступів товариства та кількість відвідувачів; 5. діаграми лекцій та читань в Києві та поза межами Києва за допомогою товариства та кількість відвідувачів; 6. альбоми діапозитивів для лекцій і читань, що були зроблені в майстерні товариства¹⁾. Над улаштуванням цих експонатів багато попрацював секретар правління Г. К. Свидерський, учитель комерційної школи М. Г. Хорожилової, з допомогою учнів школи.

¹⁾ Комітет Виставки присудив товариству за ці експонати золоту медаль.

Свидерський був секретарем правління ще в р. 1911 і виконував цей обов'язок до припинення діяльності товариства. Разом з Свидерським обрано за скарбника Є. А. Кивлицького вчителя київської 4 гімназії. Він теж виконував свій обов'язок у дуже важку й відповідальну добу життя товариства.

Року 1915 вийшло останнє друковане справоздання товариства за рік 1914. Правління показане в такому складі: голова правління В. І. Щербина, товариш голови В. П. Іжевський, секретар Г. К. Свидерський, скарбник Є. А. Кивлицький, члени правління—П. А. Тутківський, В. Н. Риков, П. А. Конський (директор Колегії Галагана) К. М. Щербина. Кількість членів товариства—дійсних 230, почесних 16. Політичні події того часу (початок світової війни) не сприяли продовжуванню звичайної діяльності товариства. Кілька лекцій та читань та кілька концертів були влаштовані лише в першому півріччі 1914 року. У другому півріччі товариство змінило характер своєї діяльності, хоча по змозі продовжувало й свої попередні пляни. Коли починалася війна, міська дума звернулася до громадських установ міста з пропозицією взяти участь в її заходах про допомогу родинам призовних. Правління скликало позачергове загальне засідання, яке й вирішило відкрити в Н. Авдиторії притулок («Очаг») для дітей призовних з тим, щоб ці діти мали не тільки приміщення й харчування, а також і догляд, медичну допомогу¹⁾ й навчання грамоти й ремеслу. Для цього відведено велику залю та фойє; у боковій прибудові влаштовано кухню, на дворі насаджено дерева та зроблено майданчика для ігор. Дума асигнувала грошову допомогу, товариство з свого боку збирало приватні жертвування, влаштовувало лекції та концерти, прибутки з яких ішли на утримання «Очага». Для завідування «Очагом» утворено окрему комісію (переважно з членів комісії дитячих читань), що широко розвинула свою діяльність. Головою цієї комісії була вчителька школи ПЗ'а Н. Н. Галаган, багато працювали в Комісії К. М. Андрієвська, Н. В. Іванова й багато інших учительок, фребелічок і т. ін. В справозданні р. 1914 вміщено окреме, дуже докладне справоздання цієї комісії. «Очаг» давав допомогу не тільки дітям, а також і їх матерям, що теж брали харч в «Очазі», та одержували в Н. Авдиторії грошову допомогу від міської думи.

Восени 1915 р. товариство опинилося в досить скрутному стані. Почалася евакуація Києва, і багато навчальних установ виїхало до Саратова й Ростова. Разом з цими установами виїхали з Києва члени правління: В. І. Іжевський, П. А. Тутківський, Є. А. Кивлицький, К. М. Щербина та багато членів товариства; та й ті, що залишилися в Києві, не могли брати участі в праці товариства. Керу-

¹⁾ Медичну допомогу на запрошення товариства подавала (безплатно) жінка лікаря С. З. Гандлер, що навіть не була й членом товариства.

вання товариством перейшло фактично до двох осіб — голови В. І. Щербини та секретаря Г. К. Свидерського. Діяльність товариства виявилася лише у веденні «Очага» та читанні лекцій по «лазаретах». Коли ж року 1916 евакуація скінчилась, і всі, що були повиїжджали з Києва, знов повернулися, відновилася, хоча в дуже обмеженій формі, і звичайна діяльність товариства, але не на довго. Року 1917 почалася революція, і Н. Авдиторія стала за приміщення для мітингів та зборів політичного характеру, для засідань Ради Військових та Робітничих Депутатів; а дотого товариство втратило субсидії міської думи та Попечительства Народньої Тверезости; наслідком цього було закриття «Очага» та здача внайми частини приміщення просвітнім установам, що бажали допомагати товариству, а саме: Географічному інституту (головою якого був П. А. Тутківський) та Фотографічному товариству (головою якого був В. І. Фаворський).

Року 1918 товариство мало велику втрату. За часів громадянської війни сталася трагічна смерть видатного, енергійного діяча товариства Г. К. Свидерського. Ще року 1914 його мобілізовано, як прапорщика запасу. За часів революції він був членом Ради Солдатських Депутатів. Йому доручали такі справи, як провід старої царіці до Криму, як завідування складом розривних снарядів на Лисій горі. Радянська Влада залишила його на цій посаді, як відомого спеціаліста. А в лютому 1918 року його труп знайдено на р. Либеді з знаками пострілу. Причина вбивства в ті бурхливі часи залишилася нез'ясованою, для товариства смерть Свидерського була важкою втратою. Після цього на посаді секретаря та завідувача будинку за короткий час перемінилося кілька осіб; частина приміщень була реквізована; нормальна діяльність товариства завмирала. Останнім кроком колишньої просвітньої діяльності товариства було кілька бесід та лекцій в Н. Авдиторії на політичні теми, що влаштовувало товариство вкупі з кількома відомими правниками, та членами Педагогічного товариства. Року 1918 товариство скінчило своє існування.

Так ішла довга, більш як 35-річна просвітня праця товариства. З маленького нелегального гуртка вона помаху обернулася на велику поважну установу з досить вільним статутом, з великою кількістю членів, з складною різноманітною діяльністю, з коштовним рухомим та нерухомим майном. У товаристві брали участь видатні представники київської інтелігенції: професори (серед яких були майбутні академіки¹⁾), вчителі й учительки гімназій, лікарі, артисти опери й драми, художники, аматори. На жаль студенти за тодішніми законами не могли бути членами товариств; але вони все ж

¹⁾ М. П. Василенко, Є. Д. Вотчал, О. І. Левитський, А. М. Лобода, В. М. Перетц, І. А. Малиновський, А. В. Корчак - Чепурківський, П. А. Тутківський.

брали жваву участь у праці товариства, як співробітники, і фактично теж були його членами. Широку різноманітну діяльність товариства об'єднувало загальне зібрання членів та правління, на чолі з президентом чи головою, що вибирало на три роки загальне зібрання з свого складу. Поширена діяльність товариства мала наслідком поділення його на кілька комісій для керування окремими галузями праці. Про діяльність цих комісій скажемо в другому розділі, а тепер згадаємо тільки за головних керманичів усієї праці товариства—президентів правління. Під проводом П. П. Алексєєва, «Комісія Народніх Читань» почала свою скромну працю (1882). Н. А. Хржонцевський більш як п'ятнадцять років (1882—1898) невтомно працював на користь Комісії, обернув її в статечну установу та поруч з А. А. Андрієвським, багато зробив для будівництва Народньої Авдиторії. А. А. Белєлюбський (1898) виконав цю працю. Н. А. Сворчевський (1898—1909) склав остаточну редакцію статуту, що забезпечив існування Комісії. К. М. Салєжко (1900—1902) почав провадити діяльність товариства на підставі статуту — (під новою назвою «Общество Содѣйствія Начальному Образованію»), М. І. Коновалов (1902—1906) прилучив до діяльності товариства професорів політехнікуму, організував публічні лекції, екскурсії й дитячі читання. А. А. Мікулін (1906—1910) добився поширення статуту, наблизив товариство до широких кіл робітничого люду та перебудував Народню Авдиторію відповідно до поширення діяльності товариства. Мені, останньому голові правління, пощастило працювати зо всіма цими шановними діячами, а далі й продовжувати їхню працю, поки політичні обставини примусили в деякій мірі змінити характер діяльності товариства, а далі й зовсім припинити його діяльність.

II. Праця товариства.

Від викладу довгої й складної історії товариства переходимо до огляду його діяльності. Первісну Комісію «Народных Чтеній» після затвердження статуту переіменовано в «Общество Содѣйствія Начальному Образованію». «Общество» поділилося на кілька комісій, що мали окремі завдання для своєї праці. Комісій було десять — шість постійних та чотири тимчасові. А саме постійні: 1. Комісія народних читань (з якої згодом виділено комісії лекційну та дитячих читань); 2. Комісія розваг (що згодом дістала назву літературно-музичної), 3. Комісія завідування складом світлин та брошур, 4. Комісія видавнича, 5. Комісія господарча, 6. Комісія ревізійна. Тимчасові: 1. вшанування пам'яті Андрієвського, 2. вшанування пам'яті Коновалова, 3. перебудування Н. Авдиторії, 4. влаштування «Очага». Просвітню діяльність товариства

провадили чотири перші постійні комісії, діяльність яких ми й розглянемо. Про працю інших комісій, як постійних, так і тимчасових сказано вже в першому розділі нашої праці.

Комісія Народніх Читань та дві виділені з неї окремі комісії. На початку ціле товариство мало назву «Комиссия Народных Чтений». Діяльність Комісії була дуже обмежена, репертуар читань замалий, догляд з боку адміністрації суворий. Не вважаючи на такі несприятливі умови, товариство все ж намагалося надавати своїй праці більш-менш життєвого характеру. Щороку в лютому читали про звільнення кріпаків, у листопаді — про війну 1812 року. Року 1885, коли відбувалося в Києві офіційне святкування пам'яті Кирила й Методія, Комісія теж влаштувала читання відповідного змісту. (Декому це пригадувало Кирило-Методіївське братство). Року 1887 було читання про Пушкіна — з приводу 50-річчя його смерті. Року 1888, коли в Києві урочисто святкували 900-річчя хрещення Руси, Комісія теж влаштувала читання на цю тему. Того ж року, з приводу відкриття пам'ятника Богданові Хмельницькому на Софіївській площі, Комісія видала окрему брошуру про Богдана, але могла зачитати її тільки вже трохи пізніш: дозвіл на це одержано після відкриття пам'ятника, хоча Комісія завчасно почала про це клопотатися. Було ще два випадкові, теж «злободневні», читання: про землетруси (з приводу землетрусу у Вірному 8. V 1887) та про відміни сонця (з приводу відміни 7. IX. 1887). Деякі з цих читань приваблювали багато слухачів — особливо читання про Богдана Хмельницького, що кілька років читав В. П. Науменко, та літературні читання А. А. Андрієвського. Щоб якомога відживляти читання, до читання брошур приєднували читання літературних творів, а іноді й музику. Останнє траплялося випадково, коли серед членів Комісії знаходилися аматори, що згоджувалися виступати прилюдно. Бувало й так, що військове начальство відряджало на читання солдат та прислало військовому музику, але це мало відповідало завданням Комісії і скоро припинилося.

Так працювала Комісія в перші важкі часи свого існування. Згодом умови поліпшали. Репертуар (читань) значно поширився, Комісія придбала власне приміщення та крім того, за згодою з відповідними установами, почала працювати по чайнах та по в'язницях. Читання почало набувати систематизованого характеру. Комісія поділилася на дві секції — природничу та історично-літературну: перша виробила програму читань з природознавства (про небо й землю, про великі та загрозливі явища природи, про корисні звірята й т. і.); друга — програму читань з географії та історії Росії, переважно України. У справозданнях комісії є заголовки цих читань. Поруч з цими систематизованими були, як і раніш, окремі,

було клопотатися про дозвіл лекцій. Обидві секції комісії—наук природознавчих та гуманітарних склали р. 1902 програми лекцій, але зачитати ці лекції можна було лише р. 1903 та 1904.

Щоб мати поняття про те, які завдання ставило собі товариство при влаштуванні лекцій, які наукові сили були притягнуті до їх виконання, наведемо заголовки цієї першої серії лекцій та прізвища лекторів.

I. Лекції з природознавства, а) біологія: Отчего такъ разнообразенъ окружающій насъ міръ (Ю. Н. Вагнер); Изъ чего состоятъ растенія и животныя и откуда въ человѣкѣ сила (М. И. Коновалов); Какъ устроєнъ мозгъ и какъ онъ намъ служитъ (д-р А. В. Леонтович); О гнієніи и броженіи (Е. Ф. Вотчал) б) Фізика, хемія та метеорологія: О составѣ земной коры (П. П. Холодный); О почвахъ Россіи (Н. В. Ключарев); О металлахъ (В. П. Ижевскій); Глина и что изъ нея готовится (К. Д. Дементьев); Чучи свѣта (Л. О. Кордиш); О жидкомъ воздухѣ (А. Н. Яницкій); О говорящей машинѣ (П. П. Холодный); Какъ понимать газетные бюллетени о погодѣ (К. Н. Жук); II. Лекції з історії: Какіе народы жили на Руси до образования Русскаго государства (П. В. Голубовскій); Первые русскіе князья (В. И. Щербина); Владимиръ Святой и Ярославъ Мудрый (П. В. Голубовскій); Удѣлы и Владимиръ Мономахъ (В. В. Волк-Карачевскій); Андрей Боголюбскій и Всеволодъ III (П. В. Голубовскій); Татарщина (Д. М. Щербаковскій); Образование Литовскаго Государства и первые захваты русскихъ земель литовцами (Я. Н. Шульгин); Ю.-З. Русь подъ властью Ольгерда и Витовта (Я. Н. Шульгин); Ю.-З. Русь наканунѣ казацкихъ возстаній (Н. П. Василенко); Первые времена казачества (О. И. Левицкій); Руина (В. В. Волк-Карачевскій); Мазепа (А. П. Кучинскій); Какъ жили въ Кіевѣ въ старину — до Петра В. (И. М. Каманин); Послѣдніе гетманы (Н. П. Василенко); Гайдамачина (Я. Н. Шульгин); III. Лекції з літератури: Что писали про жизнь русскаго народа сто лѣтъ назадъ (А. М. Лобода); Что писали про жизнь малорусскаго простонародья сто лѣтъ назадъ (В. П. Науменко); Первые произведенія малорусской литературы: Котляревскій (В. П. Науменко); Малорусскія повѣсти Квітки-Основьяненка (В. П. Науменко); Малорусская старина въ произведеніяхъ Гоголя (А. М. Лобода); Крестьяне крѣпостного времени въ изображеніи Тургенева (А. М. Лобода); Крестьянская жизнь въ произведеніяхъ Шевченка (В. П. Науменко).

Лекції подібного змісту продовжувались на протязі більш як десять років. Для керування лекціями виділена була окрема комісія, на чолі якої стояв увесь час проф. Е. Ф. Вотчал. Ми не будемо наводити заголовків дальших лекцій, що продовжували собою першу серію. Щороку влаштовувалися лекції з природознавства,

історії (не тільки російської та української, а також і всесвітньої давньої й нової та новішої, з літератури). Вважаємо за потрібне хіба згадати ще кілька лекцій окремого змісту та лекцій ювілейних. Серед перших згадаємо чотири лекції з історії України XVI—XVII в., що читав українською мовою О. І. Левицький; серію лекцій з історії мистецтва П. А. Конського та В. В. Волюшинова (ці лекції були багато ілюстровані діяпозитивами, зробленими в майстерні товариства); серію лекцій з гігієни А. В. Корчак-Чепурківського; смерть и долголѣтіе съ биологической точки зрѣнія Н. Ф. Кащенко; больничныя кассы и страховыя товарищества А. А. Мікуліна; ошибки зрѣнія В. П. Лорченка, та серію лекцій з державного права, що були зачитані р. 1905 з приводу політичних подій тих часів. Щождо ювілеїв, що припадали на роки 1911—1913, то товариство також відкликалося на них відповідними лекціями чи промовами¹⁾. Року 1911 святкувалося 50-річчя селянської реформи, 50-річчя смерті Шевченка та 200-річчя народження Ломоносова. З приводу селянської реформи влаштовано низку лекцій Г. Є. Афанасьєва та М. Балинського; на пошану Шевченка — кілька літературно-музичних вечірок з промовами А. М. Лободи, та В. М. Перетца; про Ломоносова прочитано дві лекції — про заслуги Ломоносова в природознавстві — проф. Н. Б. Делоне; про його літературну творчість — А. М. Лободи. Року 1912 з приводу 100-річчя «отечественной войны» прочитано було вісім лекцій — про Наполеона, Олександра та війну і її наслідки. Лекторами були Г. Є. Афанасьєв та І. М. Балинський. Дуже утрудняло товариство обов'язкове святкування 1913 р. 300-річчя династії Романових. Воно вийшло з цих труднощів тому, що влаштувало низку лекцій про смуту та про двох перших Романових. З одинадцяти лекцій сім були присвячені історії смуту («Причины смуты, политическое противорѣчіе въ московской жизни XVI ст.; соціальныя противорѣчія; економіческій кризисъ XVI ст.; личности смутнаго времени; смута; послѣдствія смуты»), а Романовим — чотири лекції («Михаиль Федоровичъ, Алексѣй Михайловичъ, Никонъ, Западно-русское вліяніе»). Лекторами були: Г. Є. Афанасьєв, Є. З. Кивлицький, М. П. Істомін, Є. Д. Сташевський.

Лекції про війну 1812 року та про смуту були багато ілюстровані діяпозитивами, що в кількох примірниках були вироблені у власній фотографічній майстерні товариства. Комплекти цих світлин охоче брали для своїх лекцій чи читань різні школи та установи, що влаштовували ювілейні зібрання.

Лекції товариства мали великий успіх, часто Авдиторія не могла

¹⁾ За попередні ювілейні виступи товариства (Р. 1906 на пошану Пирогова та Ушинського, 1910 р. Пирогова й Толстого) було сказано у першому розділі

вмістити всіх, що бажали бути присутніми. Щоб сповіщати про лекції робочий люд, товариство посиляло афіші та білети на фабрики й заводи. Початок лекцій призначалося на восьму годину, щоб полегшити відвідування лекцій буднями. Відвідувачам роздавали питайні листки, на яких вони могли писати свої запитання чи побажання. Після лекцій почасти проводилися дискусії з приводу прочитаного.

Так ішла справа до початку світової війни, а далі революції. Ці події зробили неможливою стару працю товариства у попередньому напрямку та викликали нові форми праці. Але лекції якомога все ж не припинялися. У другому півріччі 1914 року Конський та Волошинов прочитали ще чотири лекції з історії мистецтва, щоб закінчити початий ними курс; а проф. Круковський прочитав лекцію — Роль и значеніе електротехники въ современной жизни. Евакуація 1915 року ще більш загальмувала просвітню працю товариства, але після закінчення евакуації 1916 року лекції були знов відновлені. Г. Є. Афанасьєв прочитав лекцію: Причины теперешней войны; В. І. Щербина — дві лекції: Прошлое Кієва и его памятники; приват-доцент Московського університету (сліпий) А. М. Щербина прочитав теж дві лекції — «Слѣпой музыкантъ» Короленка, какъ попытка зрячихъ проникнуть въ психологію слѣпыхъ та Психологія слѣпыхъ на основаніи моихъ собственныхъ переживаній¹⁾. На 1917 рік намічено було теж кілька лекцій (між ними дуже цікава лекція А. М. Лободи про російські та українські частушки з приводу війни), але події зробили неможливим читання будь-яких лекцій в Н. Авдиторії. У ті часи лише деякі члени товариства влаштовували лекції чи читання по «лазаретах».

Крім лекцій товариство, як ми вже казали, продовжувало й свою попередню діяльність — влаштовувало народні читання, почасти теж систематизовані. Року 1916, в зв'язку з політичними подіями того часу прочитана була невеличка серія дуже популярних читань з державного права. Читали в скороченому вигляді розділи з книги Н. П. Дружиніна — Избиратели и народные представители, Общедоступный очеркъ конституціоннаго права, М., 1906, та до кожного розілу приєднувалося характеристику політичного ладу якоїсь держави. Так склалося шість подвійних читань: 1. Права человека и гражданина. — Франція; 2. Монархія абсолютная — Турція; 3. Монархія конституціонная — Англія; 4. Республика. — Швейцарія. 5. Наше законодательство о правахъ человека и гражданина. — Германія; 6. Реформа 6 августа 1905 года съ дальнѣйшими изме-

¹⁾ Половина прибутків від лекцій А. М. Щербини передано на бажання лектора Російському „Союзу Городовъ“ на поміч тим, що втратили зір на війні.

ніями — Новая Зеландія. Для того часу, така досить наївна, теорія державного права, здається, мала якусь вартість.

Серед відвідувачів Народньої Авдиторії був ще контингент слухачів, для якого й так популярні читання були мало приступні й незрозумілі. Це були діти, яких приваблювали хіба світлини та музики. Щоб задовольнити їх потреби, року 1905 виділено з Комісії Народніх Читань окрему комісію дитячих читань. До складу цієї комісії входили переважно вчительки та фребелічки, що були членами товариства. Комісія ця працювала дуже енергійно та виробляла нові форми для своєї праці. Свої читання влаштувала вона не ввечері, як читання для дорослих, а вдень (о 12 годині); для менших дітей вона влаштовувала гри зі співами на другому поверсі); на Різдво та на Великдень — дитячі свята; влітку — екскурсії по Києву та по околицях (Малютинка, Межигір'я). На чолі цієї комісії були послідовано: М. М. Тарабанов, Н. Н. Зайкевич, Н. Н. Галаган. Багато працювали в цій комісії К. М. Андрієвська, Н. В. Іванова, Ю. І. Ярошевич. Колективні розваги для дітей молодших літ влаштовували слухачки Фребелівського інституту під проводом лекторки того ж інституту Є. А. Толмачевської. Коли засновано «Очаг», до цієї комісії вступило багато нових членів.

Таким чином Комісія Народніх Читань поділилася на три комісії — лекційну, народніх читань та дитячих читань. Народня Авдиторія в її поширеному вигляді давала можливість працювати цим комісіям одночасно в різних її приміщеннях. Крім Народньої Авдиторії праця проводилась по чайних та по в'язницях. Члени товариства та випадкові співробітники, всі працювали безплатно, навіть анонімно; тільки коли почалися лекції, прізвища лекторів, та й то не завше згадувались в афішах. Багато допомагали своєю працею студенти, хоча вони й не рахувались членами товариства: вони були асистентами лекторів, показували світлини чи фільми, продавали білети, стежили за порядком.

Така діяльність комісії продовжувалася до половини 1914 року. Далі вона помалу занепадає; читання по чайних та по в'язницях зовсім зникають; праця в Н. Авдиторії приймає новий напрямок; тільки комісія дитячих читань, навіть у новому поширеному її складі продовжує свою працю, але в новому напрямку, керуючи «Очагом».

Комісія розваг — пізніш літературно-музична. З самого початку існування Комісії Народніх Читань до читань іноді приєднувано музику чи співи; але це було зовсім не організоване й мало випадковий характер. Чим дальше, то більше поширювалася діяльність комісії в такому напрямку. У виконанні музичних номерів почали брати участь не тільки додатні до цього члени комісії, а також і сторонні особи, а далі й справжні артисти. Ко-

ристуючись з цього комісія почала з читаннями влаштовувати окремі народні концерти. Для керування цією справою виділилися з членів комісії окремих гурток, що спеціально зайнявся влаштуванням концертів. На чолі цієї підкомісії стояв службовець політехнікуму Ф. І. Жиденко, а С. Н. Щербина виконувала обов'язки секретаря. Концерти влаштовувало таким порядком: один з членів цієї підкомісії складав програму концерта, запрошував артистів, стежив за друкуванням афіш та білетів, за продажем білетів: другий допомагав йому. На другий концерт вже цей помічник влаштовував концерт та запрошував до себе помічника з членів комісії й т. д. Цією справою переважно займалися жінки, що були членами комісії. Коли року 1902, після затвердження статуту, товариство поділилося на кілька окремих комісій, цей гурток одержав назву «Комісія развлеченій». Нова комісія значно поширила свою діяльність. Вона почала влаштовувати не тільки народні концерти, а також складніші вистави — як літературно-музичні вечори, концерти з творів славетних композиторів, вечори, присвячені славетним письменникам з рефератами про їх життя й творчість. За перший же рік існування комісії в її виставах брало участь (безплатно) понад сто осіб; це були артисти й артистки опери й драми, професори музичних та драматичних шкіл, учні цих шкіл, приватні аматори. Реферати читали члени комісії народніх читань — професори університету та вчителі гімназій. Велику допомогу комісії щодо влаштування концертів, подавали студенти, що охоче брали на себе господарчу частину влаштування концертів — запрошення від імени комісії артистів, друк афіш і білетів, вартування в касі, тощо. Народня Авдиторія була дуже вигідним приміщенням для концертів. Артисти визнавали її за найкраще з акустичного погляду приміщення в Києві й охоче брали участь у концертах. Відомий народній артист В. М. Бочаров почав свою артистичну діяльність з концертів у Народній Авдиторії.

Комісія влаштовувала народні концерти неділями, чи в якісь свята, а інші концерти, щотижня, четвергами. Усі ці концерти притягали велику кількість відвідувачів, а тому не тільки окупали потрібні видатки (платня акомпаньйорам, друк афіш та білетів, привожування та частування артисток та артистів, тощо), а ще давали прибуток, не вважаючи на дуже приступні ціни — народні концерти від 5 коп. до 40 коп., інші концерти та вечори від 10 коп. до 1 карб. (а дотого були ще й безплатні білети). За перший рік існування комісії відбулося всього дев'ятнадцять концертів. Далі діяльність комісії помалу поширювалася, не вважаючи на великі перепони.

Року 1903 Ф. І. Жиденко, що кілька років керував концертами, переобтяжений службовими обов'язками, мусів покинути свою діяльність у комісії. За голову комісії обрано Л. Г. Гагіну, секретаря-

рем залишилася С. Н. Щербина¹⁾. Ці дві особи, що й раніш багато працювали в цьому напрямку, тепер ще більш розвинули працю комісії. Особливу увагу звернуто на так звані «іменні» вечори, що були присвячені видатним письменникам та композиторам з рефератами про них та з виконанням їх творів. Року 1903 були вечори, присвячені письменникам: Короленкові, Лермонтові, Пушкінові, Плещееву, О. К. Толстому, Л. М. Толстому, Тургенєву, Шевченкові, композиторам: Гуно, Лисенкові, Чайковському. У справозданні за цей рік наведено програми цих вечорів та назви зачитаних про них рефератів. З останніх ми не можемо не відмітити рефератів В. П. Науменка про Шевченка, В. М. Перетца про Короленка, А. М. Лободи про Лермонтова, графа де-ля Барта про О. К. Толстого, Г. В. Александровського про Тургенєва, Н. А. Тутківського про Чайковського, В. А. Чечота про Гуно. Подібні ж лекції творів Апухтіна, Грібєдова, Володимира Соловйова, Чехова, Глінку, Драгомижського, Рубінштейна, Шуберта були й року 1904. З рефератів назвемо реферат Перетца про Апухтіна, графа де-ля-Барта про В. Соловйова, А. М. Лободи про Чехова. Крім того були ще два вечори народньої пісенности — це, вечір старовинних билін (т. зв. київського циклу), що їх співав відомий «сказитель» Н. Т. Рябінін, який приїздив до Києва (товариство обрало його за свого почесного члена), та вечір українських дум, що їх співав кобзар Т. Пархоменко (з рефератом В. П. Перетца). Поруч з такими урочистими концертами були за ці роки й концерти народні.

Рік 1905 був дуже важкий для комісії (як і для всього товариства). Вечори та концерти відбувалися лише в першому швіріччі. Все ж влаштовано десять вечорів: серед них сім іменних: Шевченка, Гаршина, Гайне, Шіллера, російських композиторів, закордонних композиторів, російських письменниць. В жовтні комісія наважувалася святкувати десятиріччя існування товариства ювілейним концертом, але політичні події того часу зробили неможливим влаштування будь-яких концертів, читань і лекцій.

Дальші роки 1906—8 проходили вже при більш сприятливих умовах. Року 1906 було 15 вечорів: серед них 5 іменних — Шевченка, Достоевського, Островського, Шумана, київських композиторів (сучасних). Крім того знов був вечір українських дум кобзаря Пархоменка (з рефератом А. М. Лободи). Серед членів комісії виникла думка поширити свою діяльність вечорами, присвяченими видатним представникам образотворчого мистецтва (малюючим та скульпторам), що й здійснилося деякою мірою за пізнішого часу. А покищо комісія продовжувала працювати в звичайному напрямку. В роки

¹⁾ Далі на посаді голови комісії були: В. У. Дейша, А. А. фон-Юнк, Н. В. Стражеско, а за секретаря увесь час була С. Н. Щербина.

1907 — 8 були іменні концерти, присвячені Шевченкові, Льву Толстому, Тургєнєву, Некрасову, Гаршину, Байронові, Аненському, Чайковському, Римському-Корсакову.

Року 1909 комісія опинилася в досить скрутному становищі: антреприза опери заборонила оперовим артистам брати участь у будь-яких інших виставах. Але ж комісія, при ласкавій допомозі артистів драми, музичних шкіл та окремих вільних артистів продовжувала свою діяльність та влаштувала 11 концертів. Серед них були два іменних — Шевченка та Полонського, та два вечори народніх дум і пісень з участю кобзарів І. Кучеренка, Т. Пархоменка, та ще хору товариства «Просвіта».

Року 1910 комісія прийнявши нову, зручнішу, назву: комісія літературно-музична, ще більш розвинула свою діяльність. За допомогою члена комісії артистки Є. І. Мусатової-Кульженкової влаштовано урочистого вечора сучасної музики та співу. За допомогою артиста Воячека, що керував симфонічним концертом студентів, влаштовано перший концерт цього оркестру. Продовжувано й попередні форми діяльності комісії — влаштування народніх та інших концертів. Іменних концертів цього року було 6: Шевченка, Островського, Чехова, Шопена, Моцарта, Рахманінова.

Року 1911 комісія почала здійснювати свій давній замір влаштування вечорів, присвячених славним малярам та сницярям. Цього року були два такі вечори: один присвячено творчості Бекліна, другий — Антокольського. Лекції були ілюстровані багатьома світлинами, зробленими у власній фотографічній майстерні товариства. На світлинах були показані видатні твори художників. Прочитані були відповідні реферати про Бекліна — Є. М. Кузьміном, про Антокольського — Г. Є. Гуревичем; світлини показано в супроводі літературних творів, що відповідали світлинам (як «Тїни» Короленка, «Пимень» Пушкіна), та музичних творів Гріґа, Гуно, Кюї. Вечори ці мали великий успіх. Вечори Бекліна повторено тричі, Антокольського двічі. Великий успіх мала також літературна бесіда про «Живий труп» Л. М. Толстого, в якій брали участь Г. Є. Афанасьєв, Г. В. Александровський, Є. М. Кузьмін, В. І. Селінов. Були й інші, тепер вже звичайні вечори, присвячені Нікітіну, Л. Толстому, Островському, Чехову, Альфреду Мюссе та Чайковському. Були, як і завжди, концерти народні.

В такому напрямку продовжувала свою працю комісія й далі. Року 1912 були іменні концерти Гоголя, Надсона, Пушкіна, Чайковського, Лисенка. Року 1913 — Некрасова, Тургєнєва, Ваґнера, Бетговена, Чайковського. Були вечори «художні» — Боттічеллі, Білібіна; вечори старинних портретів; вечір «четыре времени года». Крім цього був ще вечір колядок та вистава вертепу (Галаганівського) з відповідними коментарями.

В останньому друкованому справозданні товариства за рік 1914, коли звичайна праця товариства провадилася (з приводу початої війни) лише в першому півріччі, є вказівки на намір комісії ще значно поширити свою працю. Директор театральної школи «Київського Общества Искусства и Литературы» Н. А. Попов пропонував zorganizувати в Н. Авдиторії цілу серію вечорів, що мали висвітлити характерні моменти історії європейського театру. Але ці заміри не були здійснені, і комісія мала змогу своїми силами влаштувати тільки шість концертів, серед яких відзначимо два концерти хору славного артиста Кошиця, концерт хору Комерційного інституту та вечір колядок.

Початок світової війни, виїзд з Києва (за евакуацією) найенергійніших членів комісії, виїзд багатьох артистів та інших персон, що брали участь у концертах та вечорах — шкідливо відбилися на діяльності комісії, хоча вона все ж, як могла, намагалася продовжувати свою працю. За час війни організовано кілька концертів на користь «лазаретів» та на користь населення Галичини, Чорногорії та Сербії, що постраждали від війни. Але ці концерти мали вже спеціальний-благодійний, а не мистецький характер. Нормальна ж діяльність комісії припинилася в половині 1914 року.

Таку велику й складну працю провадила комісія. З маленького гуртка випадкових аматорів вона згодом обернулася в велику, сталу організацію, до якої входили видатні артистичні та наукові сили: постійно виробляла вона нові, іноді дуже складні, форми для своєї діяльності. Концерти та вечори, що вона влаштовувала займали почесне місце в артистичному житті Києва. Може деякі форми концертів носили досить аристократичний у вищому розумінні слова, характер (як і лекції з історії мистецтва), а втім ці концерти мали велику вартість. Вони задовольняли потреби освіченіших кіл людности та виховували й неосвічені кола. Обов'язків своїх перед народом комісія теж не забувала. Про це свідчать її народні концерти, вечори народніх дум та пісень, вечори колядок, вистави Вертепу та вечори, присвячені Шевченкові й Лисенкові.

Комісія для завідування складом світлин та брошур. Комісія народніх читань ще з початку свого існування не обмежувалася читанням дозволених у ті часи брошур. Щоб відживити читання, завжди показувано світлини, що їх треба було виписувати з Москви чи Петербургу. Це дуже утруднювало справу, тим більш, що для деяких читань у столичних складах світлин не було (наприклад до читань про «київську старовину»). Тому комісія почала сама виробляти деякі світлини, на початку не фарбовані, а далі й фарбовані. Що дальш, то більш розгорталася ця справа за допомогою деяких членів комісії, що були добре ознайомлені з технікою вироблення та й фарбування світлин. Через 5 років у складі

комісії було вже понад 500 світлин, виписаних та свого виробництва. Комісія не тільки сама користалася цими світлинами, а давала їх і іншим установам та особам, що влаштували читання, не тільки в Києві, а й по інших містах, як Чернігів, Катеринослав, Одеса, а також по містечках і селах губернь Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської. На початку світлинами та ще й з належними до них брошурами користалося 8 пунктів, але даліше кількість їх збільшувалася й доходила до 200 чи більше пунктів. Кількість світлин теж збільшувалася й року 1899 дійшла вже до 3000. У справозданні за цей рік та й за дальші роки абонентів поділено на такі категорії: 1. школи, 2. комісії народніх читань, мирові посередники, лікарі, поміщики, 3. чайні товариства, товариства тверезости, 4. військові частини. Комісія була в постійних зносинах з абонентами й вимагала від них звісток про кількість слухачів, про ставлення їх до читань, та взагалі про обставини, при яких читання відбувалися. Керував цією справою хтось з членів комісії: найбільш енергійно працював у цьому лаборант політехнікуму Л. Н. Яницький, що спорудив майстерню для виготовлення світлин та склав «правила пользования картинами». Ці правила надрукували та разом з реєстром світлин та брошур їх розсилали абонентам.

Року 1902, після затвердження статуту, ця справа перейшла до окремої комісії, головою якої став той же Яницький. Видатний знавець фізики, Яницький ретельно взявся за виготовлення світлин, в яких тоді відчувалася велика потреба. Тоді саме починалися лекції, для яких треба було багато світлин, яких не було в столичних складах. За один рік зроблено 280 світлин, що їх вимагали лектори. Щождо світлин до читань, то вони були старанно переглянуті, деякі були викинуті та поповнені новими, складено новий каталог. Бібліотеку брошур та інших додатних книжок теж переглянуто та систематизовано від члена комісії К. Н. Щєбрового (помічника бібліотекаря університету) та складено картковий каталог. Крім світлин та брошур у розпорядженні комісії були чарівні лихтарі, електричні машини та інші приладдя, що ними користалися лектори; а лихтарі давались у тимчасове користування й декому з абонентів.

Року 1904 комісія знов переглянула склад світлин, виключила деякі поцсовані чи розбиті, та поповнила новими чи виписаними, чи зготованими в своїй майстерні. Року 1908 комісія склала нові правила щодо видачі світлин та брошур. З огляду на занадто велику кількість абонентів район обслуговування обмежено «Київською Шкільною Округою» (себто Правобережною та Лівобережною Україною). Термін користування світлинами в Києві призначено 3 дні, у провінції — 3 тижні. За користування світлинами призначено платню 5 карб. у півріччя, крім абонентів, що належать до установ, що субсидують товариство (міські школи, чайні, «попечительства» про на-

родню тверезість). Кількість світлин поступово збільшувалася. Року 1903 було 3180; 1904 — 3792; 1906 — 4998 і т. д. (не рахуючи світлин для лекцій). У фарбуванні світлин свого виробництва брали участь місцеві художники — І. Ф. Селезньов, А. Є. Сабатовський. За пропозицією Селезньова об'явлено конкурс на ілюстрування оповідання Короленка «Старий Звонар»; чотири учні художньої школи, професором якої був Селезньов, одержали невеличкі премії з 9 малюнків.

В останні роки, коли почалися лекції з історії мистецтва та художні вечори літературно-музичної комісії, гостро відчувалася потреба в виробленні світлин. Велику послугу в цій справі зробив тоді товариству А. Є. Сабатовський, а далі В. І. Фаворський, що був головою Київського Фотографічного Товариства. На жаль в справах товариства нема точних вказівок на кількість світлин, що були виготовлені в цю пору. Знаємо тільки, що наприкінці діяльності товариства кількість світлин в його складі, рахуючи в ці числа й світлин до читань, доходила до 14.000.

В останньому справозданні товариства (за 1914 рік) є цікава звістка про два замовлення на світлинки з-за кордону. Місс Робертс, що жила колись у Києві, просила зробити в майстерні товариства серію діяпозитивів з краєвидами Києва для лекцій, що вона мала зачитати в Ліверпулі. Граф О. М. Тишкевич замовив теж серію діяпозитивів з краєвидами України для лекцій, що він мав прочитати в Лувені (Бельгія). Замовлення ці були виконані; лекцію в Ліверпулі прочитано, а лекція в Лувені не могла бути прочитана, бо почалася війна.

Комісія видавнича. Видавнича праця почалася вже з перших років існування колишньої Комісії Народніх Читань. Члени комісії гостро відчували потребу поповнити хоч деякою мірою убогий репертуар читань, складали нові брошури та посиляли їх на розгляд наукового комітету міністрества народньої освіти. Андрієвський друкував їх у неофіційному відділі «Кіевскихъ Губернскихъ Вѣдомостей»¹⁾, та випускав окремими відбитками під заголовком: «Для народнаго чтенія».

У першому друкованому справозданні комісії з 1882—1887 року названо 11 таких брошур: Проф. А. С. Шкляревський, О пищѣ; 2. В. С. Курбанов. О глистѣ и трихинѣ; 3. В. В. Ігнатович-Завілейський, О поданіи помощи утопающимъ; 4. Його ж, О воздухоплавани; 5. С. І. Торський, О волкѣ; 6. А. А. Андрієвський, Крымъ и крымскіе Татары. 7. Його ж, Первый русскій книгопечатникъ; 8. Його ж, В. А. Жуковскій; 9. Його ж, Изъ бесѣды о любви къ животнымъ; 10. В. В. Солуха, 25-ти лѣтіе царствованія Александра II;

¹⁾ Андрієвський був редактором цього видання.

11. В. І. Щербина, О кїевской старинѣ. Деякі з цих брошур були «одобрені» від ученого комітету і далі виходили окремими виданнями в збільшеному числі примірників — від 5 до 10 тисяч примірників, під фірмою «Изданіе кїевской комисіи народныхъ чтеній». Першим таким виданням була брошура І. І. Слепушкіна: «О томъ какъ Богданъ Хмельницькій освободилъ Украину отъ польской неволи», що вийшла р. 1888 під час відкриття пам'ятника Богданові на Софіївській площі. Року 1892 вийшла новими виданнями брошура Андрієвського: «Крымъ» та «Жуковскій». Року 1893 — брошура П. А. Тутківського «Кїевскій мамонтъ». Ці брошури видано коштом комісії, і прибутки від продажу їх пішли в касу комісії.

Року 1894 видавничу працю відокремлено та передано в завідування В. І. Щербини; з каси комісії виділено на видання 500 карб., що відписала комісії покійна курсистка Доброграєва на видання та розповсюдження популярних книжок¹⁾. Утворено було склад видань, розіслано земським книжковим складам та по приватних книгарнях звідомлення про умови продажу. Видавнича діяльність продовжувалася. Року 1897 видано брошуру В. С. Курбанова, О сахарѣ та І. А. Малиновського, О томъ какъ воевали прежде и какъ воюють теперь. Року 1898 — брошуру К. М. Салєжка, О глазныхъ болѣзняхъ ведущихъ къ слѣпотѣ, и о томъ, какъ отъ нихъ уберечься. Року 1900 видано нове поширене видання брошури В. В. Ігнатович-Завілейського — О поданіи помощи утопающимъ з 12 малюнками. Брошура Слепушкіна про Богдана Хмельницького виходила повторними виданнями в роки 1894, 1899, 1901 з портретом Богдана роботи Гондерса та малюнком пам'ятника.

Року 1902 після затвердження статуту обрано видавничу комісію у такому складі: голова В. І. Щербина, товариш голови А. Ф. Андріяшев, секретар Ш. А. Читадзе. Нових брошур покищо не було, а попередні виходили новими виданнями з новою фірмою: «Общество содѣйствія начальному образованию»; лише року 1906 вийшла нова брошура М. І. Коновалова: «Отчего и какъ горить свѣча». Брошури виходили в значній кількості примірників і мали успіх на книжковому ринку. Крім Н. Авдиторії, де був головний склад видань, вони продавалися в кїївських (переважно Оглоблін) та московських (Тіхоміров, Калмиков, Панафідіна) книгарів; виписували їх і земські склади (Харків, Чернігів, Вятка). Хоча ціна брошур дуже невелика — 10—15 коп., а при оптовій покупці давалася знижка 30—40%, видавничий фонд помалу збільшувався, і це давало можливість поширювати видавничу працю. На 1 січня 1910 року фонд з 500 карб. збільшився до 1236 карб. 37 коп.

¹⁾ Дуже цікаві подробиці про Олену Олексіївну Доброграєву вміщено в статті М. Берештам-Кістяковської: „Українські гуртки в Києві 1880—90“ („За Сто Літ“, кн. III).

Року 1910 видавничча справа вступає в нову фазу. Правління товариства, за пропозицією В. І. Щербини, доручило видавниччій фірмі «Сотрудникъ» (Петербургъ—Київъ) продовжувати на певних умовах друк та продаж видань товариства — та передало керівникові тої фірми М. Л. Цітранові 1200 карб. з видавничого фонду. Того ж року надруковано 4 нові брошури: 1. В. І. Щербина—О кievской старинѣ, изд. исправленное и дополненное; 2. А. А. Андрієвський—Первый русский книгопечатникъ, изд. 4 съ дополненіями проф. А. М. Лободы; 3. М. І. Коновалов—Отчего и какъ горитъ свѣча, изд. 2; 4. Його ж—О водѣ. Видання «Сотрудникъ» мали далеко кращий вигляд ніж попередні видання товариства; ціни такі ж; розповсюдження було гарантоване широкими зносинами фірми з іншими видавництвами й книгарями. Видавничча діяльність у такому ж напрямку продовжувалася і в наступному році, коли знов видані були 4 брошури: 1. М. І. Коновалов—О воздухѣ; 2. Його ж—О твердой земной корѣ; 3. В. І. Щербина—Международный музей войны и мира въ Люцернѣ; 4. Я. С. Кульжинський—Какъ сложились сказки о Кириллѣ Кожемякѣ. Цими брошурами скінчилася видавничча діяльність товариства.

Точно в'яснити розмір усієї видавниччої праці товариства неможливо, бо ми не знаємо, в кількох примірниках випускав перші брошури Андрієвський, та в кількох примірниках випускав останні брошури «Сотрудникъ». У всякому разі перші брошури виходили в невеликій кількості. Щодо видань самої видавниччої комісії (1894—1910) то ми маємо такі дані:

Брошуру Слепушкина про Б. Хмельницького видано чотири рази	
у кількості	25000 прим.
Андрієвського, Крымъ и кр. татары	10000 "
Його ж, Первый русский печатникъ	6000 "
Щербини, О кievской старинѣ	6000 "
Курбанова, О сахарѣ	6000 "
Малиновського, О войнѣ	6000 "
Сапезка, О глазныхъ болѣзняхъ — два видання	20000 "
Ігн. Завілейського, Помощь утопающимъ	6000 "
Коновалова, Отчего и какъ горитъ свѣча	6000 "
	Разом 91000 прим.

Товариство «Сотрудникъ» випустило 8 брошур. Кількості примірників ми не знаємо, бо в паперах товариства не залишилося на це ніяких вказівок. Коли прийняли мінімальну цифру видавниччої комісії — 5000, то дістанемо 40.000, а разом з попереднім числом 91.000 — 131.000 примірників, але в дійсності напевне було більше.

Усіх брошур за весь час існування товариства видано 23 назви; деякі виходили повторними виданнями, у значній кількості примірників. Видавничий фонд постійно збільшувався. У справозданні за

1914 рік у наявності показано 542 карб. 31 коп., та «Сотрудникові» передано 1200 карб. Отже фонд з 500 карб. збільшився до 1743 карб. 91 коп.; та на складах товариства та «Сотрудника» залишилося багато ще непроданих брошур: кількість їх, за браком джерел, виявити неможливо.

Розмір та характер праці товариства. Переглянувши розвиток діяльності всіх комісій, на які поділилося товариство, а переважно чотирьох, в яких зосереджувалася його просвітня діяльність, вважаємо за потрібне зробити підсумки. Діяльність товариства провадилася переважно в Києві, але по змозі, поширювалася на багато місцевостей України, Правобережної та Лівобережної. Розміри цієї діяльності показано в деякій мірі в попередніх нарисах діяльності чотирьох комісій, на підставі друкованих справоздань товариства. Загальні підсумки всієї діяльності, майже повні, подає невеличка брошура «Краткій обзоръ дѣятельности Общества за 30 лѣтъ (1882—1913)», що її склав Г. К. Свидерський для Всеросійської Виставки 1913 р. Хоча наведені в цій брошурі числа не мають даних за останні два, чи три роки, вони все ж дають повний образ діяльності товариства:

Народніх читань за весь час було	2105,	на них відвідувачів	325812
Лекцій	377		54716
Дитячих читань	308		97692
Концертів та вечорів	338		101243
Читань за допомогою товариства	19259		214414
Разом		22387	793877

Брошур видано 23 назви, понад 131.000 примірників.

Здається, що числа показують, яке значення мала праця товариства для Києва та для цілого краю. Щоб докладніше виявити характер цієї діяльності, при тодішніх умовах, треба ще пояснити ставлення товариства до національного питання. Ми бачили, що товариство мало російську назву, «чтенія» та лекції проводилися російською мовою (крім чотирьох лекцій О. І. Левицького), брошури видавалися теж російською мовою. На цьому яскраво відбилися умови тодішнього життя. Українське слово було заборонене, навчання по школах велось російською мовою, інтелігенція теж переважно вживала російської мови та й серед міського населення панувала та ж мова. А все ж було б неправдиво сказати, що товариство нехтувало українську справу. Серед членів товариства були такі видатні українські діячі, як А. Андрієвський, О. І. Левицький, І. М. Стещенко, В. П. Науменко, Я. Н. Шульгин та багато інших свідомих Українців. Тому діяльність товариства, особливо в пізніші, вільніші часи, набирала деякою мірою українського напрямку. Виразніше це виявлялося в праці комісії літературно-музичної (а

почасти й лекційної). На вечорах співали українських пісень, виступали кобзарі, співали колядок, показували Вертеп. Щороку святкували роковини Шевченка. Ціле товариство брало участь у святкуванні ювілеїв славних українських діячів — В. Б. Антоновича, І. С. Левицького, М. В. Лисенка. На похороні Миколи Віталійовича був вінок з написом: «Отъ Народной Аудиторіи пѣвцу украинскаго народа». Яскраво виявило товариство українські симпатії в ювілейній адресі В. Б. Антоновичеві. Володимир Боніфатійович був членом товариства, але активної участі в ньому не брав, бо мовляв не розуміє, як можна звертатися до народу чужою мовою. У поданій від товариства адресі висловлено побажання, щоб утиски, які гальмують вільний розвиток народу, зникли; щоб збулося пророче слово народнього поета:

І забудеться срамотна, давня година,
І оживе добра слава, слава України.

Так виявляло товариство свої українські симпатії...

А до того можна ще додати, що приміщення Народньої Авдиторії часто й охоче давалося для влаштування українських вечорів та концертів, школі М. В. Лисенка, Українському Клюбіві, товариству Просвіта та іншим вже суто-українським установам.

Кінчаючи цей нарис історії товариства, не можу не додати, що в Києві майже одночасно працювало ще друге товариство — «Кіевское Общество Грамотности», що згодом спорудило для своєї діяльності великий будинок «Народній Дім» (Червоноармійська, раніш В.-Васильківська вул. 51а). Діяльність цього товариства мала дуже складний характер. Воно влаштовувало читання й лекції, заснувало педагогічний музей, мало велику бібліотеку й книжковий склад, розсилало по селах так звані «Павленківські бібліотечки». Крім того в Народньому Домі був український театр, в якому брали участь кращі українські артисти. Дуже бажано, щоб хтось із членів того товариства відновив пам'ять про його діяльність серед громадянства.

Чернігівський період у житті М. Коцюбинського за новими матеріалами.

Року 1897 М. Коцюбинський зробив декілька спроб одержати посаду в м. Чернігові. Про одну з таких спроб свідчить оцей запис у реєстрі вихідних паперів чернігівської губерніяльної земської управи (1 столу) за 1897 рік: «№ 299. Марта 24 (1897 р.). Прошение дворянина М. М. Коцюбинского о предоставлении ему места секретаря или делопроизводителя губерн. земской управы»¹⁾. При цьому проти дальшої графи («какое и когда сделано исполнение») зазначено: «Взял из дела Б. Д. Гринченко 30 апреля 1897 г.»

Треба зазначити, що Б. Д. Гринченко в цей час обіймав у чернігівській губ. земській управі посаду «делопроизводителя стола оценки недвижимых имуществ и народного образования», і Гринченко підшукував для М. Коцюбинського посаду в Чернігові. Можливо, що в цій справі навіть і сама ініціатива належала Б. Гринченкові. На це натякає оце місце в листі Б. Гринченка до М. Коцюбинського з 28 квітня 1896 року: «До речі», зазначено тут, «скажіть мінімум плати, з якої Ви могли б узяти посаду в Чернігові? Може що трапиться...»²⁾.

Чому саме Б. Гринченко «взял из дела» згадану заяву М. Коцюбинського, нам не відомо. Проте слід гадати, що це зроблено за згодою самого М. Коцюбинського, можливо у зв'язку з тим, що в черніг. губ. земстві мала звільнитися посада завідувача земської книжкової комори, яка більше цікавила М. Коцюбинського. Але одержати цю останню посаду М. Коцюбинському, як відомо, адміністрація не дозволила³⁾. З огляду на те, що адміністрація (в особі департаменту поліції), відмовивши Коцюбинському в посаді завідувача книжковою коморою черніг. земства, на клопотання Коцюбинського пізніше (кінець р. 1897) дозволила Коцюбинському посідати в земстві інші посади, розшуки посади для Коцюбинського в земських установах з участю Б. Гринченка поновилися, особливо на початку р. 1898.

¹⁾ Чернігівський Історичний Архів. Фонд черніг. губ. земства. Відділ секретаря управи. ²⁾ Архів М. Коцюбинського в Чернігівському Музеї. ³⁾ Про це див. у нашій розвідці: „М. Коцюбинський і департамент поліції“ („Життя й Революція“, 1928 р., кн. IV).

З листа М. Коцюбинського до дружини з 6 січня 1898 р.¹⁾ видно, що в цей час М. Коцюбинський знайшов був собі в Чернігові посаду в повітовій земській управі, але й це призначення, за словами М. Коцюбинського, через щось «скрутили».

Дивна річ, — писав у цьому листі М. Коцюбинський до дружини, — звістка про те, що посада в повітовій управі занята вже, ані трішечки не засмутила мене. Десь у глибині тліла певне у мене нехоть до тої посади. Міні чогось більше хочеться попасти у губернську управу, хоч не знаю, справді, чи є яка надія попасти туди. Може так скрутять²⁾ як і в повітовій. Ти накажи всім, кому можна, щоб стежили і не пропускали вакансії, тим більш, що Бонза формально обіцяв міні першу, що трапиться, посаду.

У лютому міс. р. 1898 у черніг. губ. земській управі звільнилася посада «делопроизводителя стола оценки недвижимых имуществ и народного образования», бо в цей саме час Б. Грінченко, що обіймав цю посаду, одержав у тій же управі нову посаду, а саме посаду секретаря управи. Отже вільну посаду запропонували М. Коцюбинському, який і заступив цю посаду в тому ж лютому міс. 1898 р.³⁾ Про це свідчать реєстри службовців черніг. земсько губ. управи на 1898 та 1899 рр., уміщені в «Календарях Черниг. губ.» за 1898 та 1899 рр. (видання черніг. губ. статистичного комітету, м. Чернігів, 1897 та 1898 рр.), де в першому з них (на 1898 р., с. 27) на посаді діловода «стола оценки недвижимых имуществ и народного образования» згаданий Б. Грінченко, а в другому (на 1899 рік, с. 28) на тій же посаді—М. Коцюбинський (Грінченко ж на посаді секретаря управи). Про це ж свідчить і лист М. Коцюбинського до дружини з 11 лютого 1898 р., де між іншим згадано таке: «Другий лист від генерала⁴⁾: «Вас вже настановлено делопроизводителем оценочного стола» — та посада, на якій я досі був. Папер до губернатора вже пішов. Як мине два тижні (коли він не відпише), то Ви вважатиметеся затвердженим, бо принципіально згода на Вас од його вже була»...⁵⁾

Таким чином, перша посада, що її обіймав у Чернігові М. Коцюбинський, була не посада статистика в земському статистичному бюро (якого р. 1898 ще й не існувало в Чернігові, бо відчинено його лише р. 1900), як про це зазначають численні дослідники життя та творчості М. Коцюбинського⁶⁾, а посада «делопроизводителя стола оценки недвижимых имуществ и народного образования». Мусимо

¹⁾ Архів М. Коцюбинського в Черніг. Музеї, № 1356. ²⁾ Підкреслення наше. ³⁾ У Чернігові спершу жив М. Коцюбинський у буд. Липницького на вул. Старостриженській (№ 12) і потім вже на вул. Сіверянській. Про це свідчить листівка Паньківського до М. Коцюбинського (див. Архів М. Коцюбинського, № 983. Черн. Музей), а також чернігівські старожилці. ⁴⁾ Під цим ім'ям слід розуміти Б. Д. Грінченка. ⁵⁾ Архів М. Коцюбинського, № 1388. ⁶⁾ Див., наприклад, акад. С. Єфремов, Коцюбинський, в-во „Слово“, 1922, с. 32; Ан. Лебідь, Коцюбинський. Нотатки до біографії, Книгоспілка, с. 46 та інші.

підкреслити, що ця посада не мала нічого спільного зі звичайною посадою діловода будь-якої сучасної установи. Це скорше була посада, що відповідала посаді «столоначальника», або секретаря відділу. З реєстру службовців черніг. губ. земської управи на 1899 р.¹⁾ видно, що губ. земська управа р. 1899 поділялася на 13 «столів», і на чолі кожного столу стояв «делопроизводитель»²⁾ (власне «столоначальник»). При цьому М. Коцюбинський стояв на чолі VIII столу.

Як видно із справ черніг. губ. земства, одночасово з цим М. Коцюбинський був і «делопроизводителем губернской оценочной комиссии», яка існувала при управі й діяльність якої була тісно пов'язана з діяльністю столу «оценки недвижимых имуществ и народного образования». Часто доводилося М. Коцюбинському працювати з доручення управи й в інших галузях земської роботи. Так, наприклад, за журналом черніг. губ. земської управи № 34 з 2 вересня 1899 р. запропоновано: «временно до приезда делопроизводителя стола дорожных сооружений И. Г. Дроздова исполнение его обязанностей поручить делопроизводителю стола оценки и народного образования Коцюбинскому»³⁾. Або 24 червня 1900 року (у зв'язку з тим, що В. Самійленко подав заяву про звільнення його з посади секретаря редакції «Земского Сборника Черниг. губернии») управа постановила: «прием дел от В. И. Самойленко и временное заведывание делопроизводством редакции «Земского Сборника» поручить секретарю управи В. М. Гаврилову; по возвращении же из отпуска делопроизводителя М. М. Коцюбинского — сему последнему»⁴⁾.

На посаді «делопроизводителя стола оценки недвижимых имуществ и народного образования» перебував М. Коцюбинський до 13 вересня 1900 року, з якого часу почав працювати на посаді статистика в оціночно-статистичному бюро черніг. губ. земства. Черніг. губ. земська управа, приступаючи в червні міс. 1900 року до організації статистичного бюро, звернулася 17 червня 1900 року до чернігівського губернатора з проханням затвердити на посаді статистиків бюро декількох осіб, а в тому складі й М. Коцюбинського, «состоящего ныне делопроизводителем губернской оценочной комиссии». На це губернатор папером з 26 червня 1900 р. за №5921 запропонував управі «приостановиться определением» згаданих осіб «предь до особого сообщения».

Лише 12 вересня 1900 р. (№ 8573) губернатор погодився на при-

¹⁾ Справа черніг. губ. земської управи „О назначении на должности и увольнении служащих губ. земства“, відділ секретаря управи, 1899 р. № 1/18, част. I. ²⁾ За винятком I столу, на чолі якого стояв „секретар“ управи та II де стояв бухгалтер. ³⁾ Справа губ. земської управи № 1/18 з 1899 р., ч. I, відділ секретаря управи. ⁴⁾ Справа губ. земської управи № 1 з 1899 р., ч. II, відділ секретаря управи.

значення статистиками осіб (і в тому складі й на призначення Коцюбинського), про яких клопоталася управа. На підставі цього управа 13 вересня 1900 р. (журнал № 15) призначила М. Коцюбинського та інших на посаду статистиків оціночно-статистичного бюро з утриманням 1200 крб. на рік, відібравши від них підписку такого змісту:

...Даю эту подписку черниговской губернской земской управе в том, что приняв на себя должность статистика с жалованьем 1200 р. в год или 100 р. в месяц, обязуюсь исполнять в точности все работы и распоряжения, к этой должности относящиеся, как по распоряжению губернской управы, так и заведующего оценочно-статистическим бюро. Являться на занятия в бюро не только в установленное время, но и когда надобность укажет, хотя бы то было и для вечерних занятий. Отправляться немедленно в командировки в уезды черниговской губернии, а также подчиняться распоряжениям губернской земской управы или заведующего оценочно-статистическим бюро относительно перемещения для статистических работ из одного уезда в другой. Исполнять все работы, кои будут производиться в оценочно-статистическом бюро, без всяких уклонений ¹⁾.

Можна гадати, що важка організаційна робота в оціночно-статистичному бюро земства не задовольняла М. Коцюбинського. У всякому разі із справ управи ми бачимо, що наступного 1901 року М. Коцюбинський клопочеться перед управою, щоби його призначили на посаду секретаря редакції «Земского Сборника», на якій він, як згадано, працював раніш. Але з цією посадою трапився випадок, подібний до випадку, що мав місце за першого призначення М. Коцюбинського в Чернігові: з незалежних від земства причин призначення знов «скрутили». Цей невідомий до цього часу цікавий епізод з життя М. Коцюбинського переказуємо на підставі документів з архіву черніг. губ. земства.

20 квітня 1901 р. М. Коцюбинський удався до управи з такою заявою: «В черниговскую губернскую земскую управу. Статистика оценочно-статистического бюро губернского земства М. М. Коцюбинского. Прошение. Имею честь покорнейше просить губернскую управу переместить меня на должность секретаря редакции «Земского Сборника». Статистик М. Коцюбинский» ²⁾.

Голова губ. земської управи Ф. Уманець ³⁾ поставився до цього прохання прихильно й 24 квітня 1901 р. папером ч. 3335 запитав для цього дозволу в чернігівського губернатора, який, згідно з законоположенням, мусів протягом 2 тижнів хоч затвердити кандидата на посаді, хоч зробити відвод йому. «Предложив переместить статистика оценочного бюро Михаила Михайловича Коцюбинского», писала тут управа до губернатора, «с настоящей его должности на

¹⁾ Справа черніг. губ. земської управи 1901 р., № 38,25. ²⁾ Справа черніг. губ. земської управи, відділ секретаря управи, 1901 р., № 2. ³⁾ Автор праці: Гетьмань Мазепа. Историческая монографія, СПб., 1897 р.,

должность секретаря редакции «Земского Сборника», губернская управа, на основании ст. 286, т. II, ч. I Свод. Закон. изд. 1892 г., имеет честь представить об этом вашему превосходительству»¹⁾.

Але губернатор не так хутко спромігся дати відповідь управі. Він запитав з цього приводу чернігівське жандармське управління, а воно своєю чергою передало запитання губернатора до Петербургу, до департаменту поліції²⁾. З огляду на це справа затяглася, й губернатор випустив слушний для відповіді термін.

Голова губ. земської управи, дочекавши марно більше місяця й не одержавши ніякої відповіді від губернатора, врешті 30 травня 1901 р. зробив розпорядження про призначення М. Коцюбинського на посаду секретаря «Земского Сборника».

Имею честь уведомить управу, — писав Уманець управі, — что, на основании ст. 286 т. II ч. I Свод. Закон. изд. 1892 года и ст. 105. Полож. о земских учреждениях, я перемещаю статистика М. М. Коцюбинского на должность секретаря редакции «Земского Сборника»³⁾.

До цього паперу додано в управі таку довідку:

Справка: о перемещении М. Коцюбинского на должность секретаря редакции «Земского Сборника» представлено г. губернатору 24 апреля с. г. за № 3335. Ответа на представление по настоящее время не последовало. Секретарь управы Гаврилов. 30 мая»⁴⁾.

31 травня 1901 р. ч. 4507 Уманець офіційно повідомив про нове призначення й самого М. Коцюбинського.

«Имею честь уведомить», — зазначено тут, — «что, согласно ст. 286 т. II ч. I. Овод. Закон. изд. 1892 и ст. 105 полож. о земск. учрежд., Вы перемещены на должность секретаря редакции «Земского Сборника». Прошу прибыть к исполнению новых служебных обязанностей»⁵⁾.

Але управа марно підкреслювала законність призначення М. Коцюбинського, посилаючись так часто, як ми бачили вище, на артикули законів.

Департамент поліції (як і раніше при призначенні М. Коцюбинського на посаду завідувача книжкової земської комори р. 1897) висловився знов проти кандидатури М. Коцюбинського. На підставі цього черніг. губернатор 28 червня 1901 р. врешті надіслав до земської управи відповідь такого змісту: «Сообщаю земской управе,

¹⁾ Справа черніг. губ. земської управи, відділ секретаря управи, 1901 р., № 2. ²⁾ Про це свідчить реєстр вихідних паперів чернігівського жандармського управління за 1901 рік, де під черг. ч. 1475 зазначено: „5/V. В департамент полиции с представлением запроса черниговского губернатора за № 3598 о Михаиле Коцюбинском“, і під черговим ч. 1476: „5/V. Черниговскому губернатору с сообщением, что запрос о Михаиле Коцюбинском представлен на усмотрение департамента полиции“. ³⁾ Справа черніг. губ. земськ. управи (відділ секретаря управи), 1901 р., № 2. ⁴⁾ Тамже. ⁵⁾ Тамже.

что на определение Михаила Михайловича Коцюбинского секретарем редакции «Земского Сборника» Черниговского Губернского Земства я не признал возможным дать свое согласие»¹⁾.

Несподівана відповідь губернатора поставила в ніякове становище так управу, як і самого М. Коцюбинського, що вже протягом місяця працював на новій посаді, забуваючи потроху про статистичні викладки.

Як видно з дальших паперів, ліберальна управа не відразу виконала останнє розпорядження губернатора. Ще цілий липень та початок серпня прослужив на цій посаді Коцюбинський, і врешті 7 серпня 1901 р. голова управи примушений був звільнити Коцюбинського з нової посади.

«Имею честь уведомить», писав Уманець управі 7 серпня 1901 р., «что я отменяю свое распоряжение, состоявшееся на основании 105 ст. положен. о земских учрежд., 30 мая сего года, о перемещении статистика М. М. Коцюбинского на должность секретаря редакции «Земского Сборника»²⁾. Цього ж 7 серпня 1901 р. голова управи сповістив про це й М. Коцюбинського та наказав йому знов узяти посаду статистика. «Имею честь уведомить, — писав Уманець до Коцюбинського, — что я отменяю свое распоряжение, состоявшееся на основании 105 ст. полож. о земских учрежд., о перемещении Вас на должность секретаря редакции «Земского Сборника», почему имеете с получением сего приступить к исполнению обязанностей статистика»³⁾.

Так становище «піднадзорного» з «ласкавою опікою» жандарів переслідувало М. Коцюбинського в його житті й не давало йому змоги знайти для себе живішої, відповіднішої посади. Недаремно ж Коцюбинський у листі до М. Мочульського, з 17 листопада 1905 р., згадував, що жандарі «дуже дошкүляють йому, прив'язуючи на довгий час до певного місця та забороняючи всяку працю окрім фізичної»...⁴⁾.

З цього часу аж до середини р. 1911 М. Коцюбинський незмінно працював уже на посаді статистика в оціночно-статистичному бюро черніг. губ. земської управи.

Отже виходить, що М. Коцюбинський не тільки тимчасово виконував обов'язки секретаря редакції «Земского Сборника Черниг. губ.», як до цього часу згадували дослідники, але й офіційно був призначений на цю посаду.

Згаданий вище лиховинний епізод не міг не вплинути на хорі нерви письменника. 9 серпня того ж 1901 року, зараз же після

¹⁾ „Конфиденциальные бумаги“ губ. земськ. управи (відділ секретаря), № 7/14, 1898—1908 рр. ²⁾ Справа черніг. зем. губ. управи (відділ секретаря), 1901 р., № 2. ³⁾ Там же. ⁴⁾ М. Коцюбинський, Твори, том V, ДВУ, 1925 р., с. 220.

звільнення з посади секретаря редакції «Земского Сборника», М. Коцюбинський подав знову заяву до земської управи про відпустку, мотивуючи її тим, що йому «Вследствие расстроенного здоровья, по совету врачей, крайне необходимо полечиться»¹⁾).

За місяць після цього, повернувшись з відпустки, М. Коцюбинський відновив свою роботу в оціночно-статистичному бюро на посаді статистика-керівника «отдела текущей сельско-хозяйственной статистики»²⁾. З реєстру службовців оціночно-статистичного бюро за 1905 рік³⁾ видно, що за штатом у згаданому відділі працювало п'ятеро осіб: «М. Коцюбинский (статистик, з утриманням 1500 крб. на рік)⁴⁾, М. Вороний («помощник», з 21 червня 1904 року) та рахівники: К. Ващенко, О. Лавриненко и К. Стефанова.

Із справ черніг. земської управи видно, що підчас від'їздів з Чернігова завідувача бюро князя М. Шаховського завідування бюро доручалося М. Коцюбинському.

Так, наприклад, 26 лютого 1901 року М. Шаховський прохав управу «поручить заведывание делами оценочно-статист. бюро на время (його) отсутствия статистику М. Коцюбинскому».⁵⁾ Того ж 26 лютого 1901 р. управа задовольнила це прохання, повідомивши про це самого М. Коцюбинського напером такого змісту: «Губ. управа имеет честь уведомить, что на время отсутствия заведывающего бюро М. М. Шаховского Управой возложено на Вас заведывание статист.-оценочн. бюро»⁶⁾.

Щодо біжучої роботи М. Коцюбинського в оціночному бюро, то мусимо зазначити, що крім щоденної марудної, сухої статистичної праці, яка сушила мозок письменника, доводилося письменникові витрачати навіть і час вільний від занять для складання та для підготовки до друку різних «бюлетенів», та «сельско-хозяйственных обзоров» по чернігівській губернії... Таких видань відділу сільсько-господарської статистики оціночно-статистичного бюро під керівництвом М. Коцюбинського видано за час з 1903 р. до середини 1911 р. — 123 числа⁷⁾.

¹⁾ Справа черніг. губ. земської управи (відділ секретаря) „Об отпусках и командировках служащих“, 1901 р., № 3. ²⁾ Дехто з дослідників називає цей відділ просто відділом „текущей статистики“, але такого відділу в бюро не було; бюро мало відділи — „земельной статистики“, „городской статистики“, „фабрично-заводской отдел“, „текущей сельско-хозяйственной статистики“ та „почвенный отдел“. ³⁾ Справа канцелярії черніг. губернатора (стіл таємний) „о противоправительственной деятельности служащих в черниговском статистическом бюро губ. земства“, 1906, № 75, с. 25—27. ⁴⁾ Спершу, р. 1900, М. Коцюбинський, як ми бачили, одержував 1200 крб. на рік. ⁵⁾ Справа черніг. губ. земської управи (відділ секретаря), 1901 р., № 3. ⁶⁾ Там же. ⁷⁾ Подаємо реєстр цих видань, запозичений з офіційного звідомлення черніг. оціночно-статистичного бюро:

При цьому складання тексту цих видань та керівництво роботою співробітників лежало на М. Коцюбинському. Найбільше часу відбирали з цих видань так звані «сельско-хозяйственные обзоры». Видано їх було всього 7 (під редакцією М. Коцюбинського), але це солідні своїм розміром книжки. Ми мали змогу ознайомитися з ними в черніг. історичному архіві.

Ось розмір цих видань:

„обзор“ 1904 р. (видано р. 1906 у друкарні черніг. губ. земства) має VI + 97 + 351 сс. in 8° (перша цифра — кількість сторінок вступу, друга — кількість сторінок самого огляду, третя — кількість сторінок статистично-цифрового додатку)

„обзор“ 1905 р. (видано теж р. 1906 там же) має IV + 115 + 395 сс. in 8°,

„обзор“ 1906 р. (видано р. 1907 там же) VI + 109 + 328 сс. in 8°

„обзор“ 1908 р.¹⁾ (видано р. 1909 там же) VI + 99 + 361 сс. in 8°,

„обзор“ 1909 р. (видано р. 1910 там же) IV + 92 + 365 сс. in 8°,

„обзор“ 1910 р. (видано р. 1911 там же) V + 106 + 387 сс. in 8°.

У передмові до кожної з цих книжок незмінно писалося: «Текст обзора и общее руководство работами принадлежит М. М. Коцюбинскому». Виняток складає «обзор» 1910 року, у передмові якого зазначено: «Руководство работами за 1-е полугодие лежало на М. М. Коцюбинском, им же написаны главы I—IV, а за его уходом дальнейшая сводка цифрового материала и т. д. перешла к А. Н. Дядиченко. Им же написаны главы V—VIII...»

Як на приклад тягара службової праці М. Коцюбинського пошлемося на 1906 рік, коли видано разом два «обзора» (за 1904 та 1905 р. р.) й коли М. Коцюбинський власноручно написав «огляд» на 212 сторінок друку in 8°!

Більше того, у згаданих 7 книжках «С.-х. обзора» М. Коцюбинському належить 674¹⁾ сторінки друку in 8°, або 1348 сторінок in

„Издания оценочно-статистического бюро черниговского губернского земства. По отделу текущей статистики: 1—12. О состоянии сельского хозяйства в Черниг. губ. летом (урожай) 1903—1911 г. №№ I, V, IX, XIII, XVII, XXI, XXII, XXV, XXVI, XXIX, XXX, XXXIV; 13—20. О состоянии сельского хозяйства в Черниг. губ. осенью (состояние озимых посевов) 1903—1910 г.г. №№ II, VI, X, XIV, XVIII, XXIII, XXVII, XXXII; 21—24. О состоянии сельского хозяйства в Черниг. губ. зимой и весной 1903—1907 г.г., №№ III, VII, XI, XV; 25—34. О состоянии сельского хозяйства в Черниг. губ. в мае и июне 1904—1911 г.г. (виды на урожай), №№ IV, VIII, XII, XVI, XIX, XX, XXIV, XXVIII, XXXIII; 35—41. Сельскохозяйственный обзор по Черниг. губ. (по сообщениям корреспондентов) за 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910 г.г.; 42—123. Цены на продукты сельского хозяйства на базарах Черниг. губ. (ежемесячные издания) с сентября 1904 г. по июнь 1911 года (№№ 1—82)“.

¹⁾ „Обзора“ за 1907 рік в черніг. істор. архіві не знайшлося. ²⁾ Сюди включено приблизну цифру „109“ на „огляд“ за 1907 рік (за зразком попереднього, 1906 року) і лише цифру „53“ на „огляд“ за 1910 рік.

16°, цеб то стільки ж, скільки становить уся повна збірка творів М. Коцюбинського ¹⁾).

Скільки вільного часу витрачено без користі для художньої творчості!

Але цього ще не досить: з архіву черніг. губ. земської управи видно, що М. Коцюбинському за окрему платню доручалося ще й редагування журналів засідань губ. земського зібрання, складання «свода земских постановлений» і т. інш. ²⁾).

Потреба в регулярному лікуванні, наявність великої родини (у цей час було 4 дітей: Юр, що народився 25 листопада 1896 р.; Оксана, що народилася 28 квітня 1898 р.; Роман, що нар. 21 серпня 1901 р., та Ярина ³⁾), примушували М. Коцюбинського вишукувати

¹⁾ Об'єм повної збірки творів М. Коцюбинського становить 1340 сс. in 16° (якщо виходити з першого 5 т.т. видання ДВУ та відкинути ті сторінки, які власне не стосуються до творів письменника).

²⁾ Цей факт стверджують такі власноручні папери М. Коцюбинського, що їх знаходимо в справі черніг. губ. земської управи (відділ секретаря) „по разным вопросам“ з 1904 р., № 6:

I. «В черниговскую губернскую земскую управу. Мною представлены уже г. члену губернской земской управы П. Н. Солонине стенографические отчеты 10 заседаний губ. зем. собрания прошлой сессии, проредактированные и приготовленные к печати. Эта часть работы составляет $\frac{3}{4}$ всей работы (если судить не по числу заседаний, а по об'єму отчетов). Остальная часть будет представлена мною после моего отпуска, в июле, так что перерыв в работе ни на один день не может задержать типографии. В виду изложенного, а также потому, что мне предстоит лечение, требующее значительных расходов, имею честь покорнейше просить губернскую управу выдать мне все деньги, причитающиеся за редактирование стенографического отчета. 9 июня 1904 г. М. Коцюбинский».

На звороті цього — іншою рукою: «Справка: отчетов о заседаниях губ. земского собрания сессии 1903 года — 17; считая, согласно сметному назначению, по 10 руб. за каждое заседание, г. Коцюбинскому следует уплатить за всю работу 170 руб., в счет которых ему выдано по настоящему его заявлению 127 руб. 50 коп. Т. о., по окончании им работы, ему будет следовать 42 руб. 50 коп. 1904 года 10 июня. Секретарь В. Гаврилов».

II. Власноручний лист М. Коцюбинського до члена управи П. М. Солонини:

«Многоуважаемый и дорогой Петр Николаевич! Посылаю Вам 2 последние №№ стенографического отчета. Прошу не обращать внимания на шероховатости в прениях, они будут выглажены в корректуре. Теперь, наконец, я могу рассчитывать на получение остальных денег (я получил только часть вознаграждения за редактирование отчета). Будьте добры, скажите написать журнал на выдачу мне того, что будет причитаться, и пусть тогда телефонируют мне в бюро, когда можно явиться в Управу за получением денег. Простите, что беспокою Вас своею просьбою.

Искренне уважающий и прданный Вам М. Коцюбинский.

20 сентября 1904 г.»

³⁾ Дати ці беремо з метричних книг черніг. „духовної консисторії“. Дату народження Ярини не пошастило відшукати.

все нові джерела прибутку. Ось чому 12 серпня 1903 року заступила на посаду рахівника до відділу «городской статистики» того ж оціночно-статистичного бюро губ. земства й дружина письменника В. І. Коцюбинська, хоч ця посада й давала лише нові 600 крб. на рік ¹⁾).

Важко й взагалі було працювати М. Коцюбинському в оціночному бюро, бо, за згадками самого М. Коцюбинського ²⁾, за завідувача бюро був кн. М. Шаховський, що дуже мало тямив у статистиці й через це псував роботу статистиків, а крім того він ще був людиною «недоброю і шкідливою» і через це «багато попсував крові і нервів» службовцям бюро. Невдале керування працею статистики з боку М. Шаховського викликало навіть ревізію черніг. оціночно-статистичного бюро, яка, за словами М. Коцюбинського, «набрала у свій час широкого розголосу» і якій «газети присвятили багато уваги».

Крім того дуже часто робила неприємності адміністрація в особі губернатора, яка, як видно з справ канцелярії губернатора, не раз домагалася зовсім зачинити оціночно-статистичне бюро, бо діяльність службовців цього бюро вважала за протиурядову. Особливо це стосується до реакційного 1906 року, коли губернатор розпочав спеціальну справу «о противоправительственной деятельности служащих в черниговском статистическом бюро губ. земства» ³⁾, де вмістив декілька доносів на земських службовців. Так, наприклад, у рапорті до міністра внутрішніх справ з 27 лютого 1906 р., уміщеному там же, губернатор між іншого писав таке:

... революционное направление земских статистиков достаточно выяснилось в последние годы и эта категория земских агентов представляет собою целый кадр неблагонадежных лиц, занимающихся пропагандою и враждебных правительству. Самый способ набирания их земскою управою представляется особенно характерным: вместо того, чтобы пригласить в бюро служащих из местных жителей, губерн. управа набирала в состав лиц из самых отдаленных концов России, вследствие чего весьма затруднялось собирание губернатором сведений о таких кандидатах, и возможны были случаи что лица неблагонадежные всетаки попадали в бюро ⁴⁾.

Далі губернатор звертає особливу увагу на страйк службовців губ. земства, що мав місце в жовтні р. 1905 з приводу звільнення службовця Альтшулера, який брав участь у революційних подіях.

В октябрі 1905 года,—продовжує губернатор—вследствие удаления по распоряжению губернатора из бюро временно занимавшегося там некоего еврея Альтшулера, принимавшего участие в уличных беспорядках в Черни-

¹⁾ Відомості ці взято з особистої справи В. І. Коцюбинської, що зберігається в архіві оціночно-стат. бюро черніг. губ. земства.

²⁾ Лист Коцюбинського до Коваленка - Коломацького з 1 березня 1902 р. Коваленко - Коломацький: В дні журби і печалі, с. 23. ³⁾ Таємний стіл канцелярії черніг. губернатора, 1906 р., справа № 75. ⁴⁾ Там же, арк. 9.

гове, затем задержанного полицією в м. Седневе под чужим іменем, служачие в бюро об'явили забастовку, требаючи спочатку повернення Альтшутера, а затем вознаграждения его в случае увольнения.

Из представленной Управы видно, что на службу несколько дней не ходили из 48 лиц 31 служащий... ¹⁾.

Крім того губернатор повідомляв і про те,

что земские статистики за весьма малыми исключениями, принимали деятельное участие во всех тех заседаниях и собраниях разных черниговских обществ, в коих постановления имели явно противоправительственный характер ²⁾.

Врешті губернатор просив дозволу припинити діяльність оціночно-стат. бюро. 23 травня того ж таки 1906 року він поновив своє клопотання, вважаючи на те, «что ни личный состав, ни направление деятельности стат. бюро не изменилось к лучшему и приносят тот же вред...» ³⁾ Але міністерство внутрішніх справ не визнало за можливе припинити роботу оціночно-стат. бюро й запропонувало лише звернути увагу «на необходимость постоянного наблюдения за немедленным увольнением земских статистиков, уличенных во вредной деятельности и злонамеренной агитации» ⁴⁾.

Боротьба поміж губернатором та земством розжеврювалася. Наведемо цікавий епізод з історії цієї боротьби. 24 жовтня 1906 року губернатор на підставі «раз'яснения совета министров по поводу несовместимости службы в правительственных учреждениях с принадлежностью к политическим организациям противозаконного направления» запропонував губ. земській управі негайно відібрати від усіх службовців черніг. земства підписки такого змісту:

Я, нижеподписавшийся, даю настоящую подписку черниговской земской управе, что в настоящее время не принадлежу ни к одной из революционных политических партий, целью которых служит ниспровержение существующего государственного строя (анархисты, социалисты-революционеры, социалисты-демократы и т. п.), а также не принадлежу и к таким партиям, которые, хотя явно и не причисляют себя к революционным, но в своих программах и воззваниях призывают население к борьбе с правительством (конституционно-демократическая и т. п.), и впредь принадлежать не буду, пока состою на службе в учреждениях ведения министерства внутренних дел ⁵⁾.

¹⁾ Там же, арк. 9—10. З листа М. Коцюбинського до М. Чернявського від 11 жовтня 1905 р. («Червоний Шлях», 1926 р., № 10, с. 237) довідуємося про розмір страйку та й про те, що страйкував і Коцюбинський... «Пишу до Вас у тривожний момент, згадано тут, — Ми тепер бастуємо (статист. бюро, бухгалтерія управи, дорожний, шосейний відділи, частина больниці і частина служачих канцелярії управи), бо управа увільнила, на жадання адміністрації, одного служащого в бюро і не хоче видати йому платню за три місяці (150 крб.), як це зробила увільняючи статистиків. Що з того вийде, не знаю, може доведеться шукати посади... У дальшому листі з 5 листопада 1905 р. Коцюбинський додає оці рядки про наслідки страйку: «Наш страйк скінчився добре: добилися, чого хотіли. „Союз“ у нас теж є» (там же, с. 238). ²⁾ Там же, арк. 15. ³⁾ Там же, арк. 18. ⁴⁾ Там же, арк. 28—29. ⁵⁾ Справа черніг. губ. земської управи (відділ секретаря), 1906 р., № 6.

Губ. земська управа відмовилася виконати цю пропозицію, вважаючи на «нераспространение на земских служащих действия циркуляра совета министров, воспреещающего этим служащим участвовать в политических партиях», бо закон підкреслює різницю поміж урядовими, громадськими та «сословными» установами й земські установи завжди називає громадськими установами¹⁾. Не дивлячись на загрози з боку губернатора, що, в разі невиконання його розпорядження, він відбиратиме від службовців згадані підписки через поліцію²⁾, земська управа так таки й не виконала наказу губернатора.

Подібні випадки теж не могли не псувати нервів письменникові.

Хоч як важкі були умови для праці, хоч як мало залишалось часу вільного від службових занять, проте М. Коцюбинський все ж находив час не тільки для творчої праці, але й для громадської діяльності, без якої не міг жити письменник-громадянин.

З самого початку свого життя в Чернігові М. Коцюбинський зайняв почесне місце в чернігівській українській нелегальній громаді, до складу членів якої увіходили такі діячі, як Ол. Русов, І. Шраг, Б. Грінченко, В. Самійленко, Г. Коваленко, пізніше — М. Чернявський, М. Вороний та інші. До того, за згадками А. Верзилова³⁾, М. Коцюбинський укупі з І. Шрагом належали до радикальнішої течії громади.

За згадками С. Єфремова «Коцюбинський дуже близько стояв до перводжерел українського громадського життя, будучи членом нелегальної громади в Чернігові та приїздячи від неї частенько делегатом на з'їзди (так само нелегальні) всеукраїнської організації, що відбувалися звичайно в Києві двічі або й тричі на рік. На початку 900-х років він бував звичайним учасником цих з'їздів»⁴⁾.

Відомо, що в цей час окремі нелегальні українські гуртки об'єдналися у всеукраїнську організацію «РУП» (революційну українську партію) і що М. Коцюбинський увійшов до складу членів цієї партії. Про належність М. Коцюбинського до РУП'у свідчить член РУП'у В. Дорошенко в своїй брошурі «Революційна Українська Партія» (Львів, 1921 р., видання Ц. К. У. С.-Д. Р. П.) Поруч з Коцюбинським називає він Н. Грінченківну, Г. Іваницького, В. Кошового, Л. Мацієвича, М. Гусова, І. Стешенка, М. Ткаченка, Лесю Українку.

...Молодіж не могла вдоволитися «Киевскою Стариною», метеликами і етнографічними записами, їй хотілося стати до одвертої боротьби з москов-

¹⁾ Там же. ²⁾ Там же. ³⁾ М. Грінченкова і А. Верзилів, Чернігівська українська громада. Спогади. Збірник Істор. Секции УАН. „Чернигів“, 1928 р., с. 468.

⁴⁾ С. Єфремов, Коцюбинський, „Слово“, 1922, сс. 62—63.

ським урядом за права українського народу, вийти з душних кабінетів старих українофілів на широку вулицю. Як результат цього пориву до живішої діяльності, протесту проти мертвоти старих і повстала РУП, яка притягла до себе всі живіші, активніші, радикально настроєні елементи тодішньої української молоді... ¹⁾

У брошурі В. Дорошенка знаходимо ми й відомості за діяльність М. Коцюбинського в 90 рр., коли М. Коцюбинський належав до першого українського марксістського гуртка Стешенка (в Києві), що потім репрезентував самостійну українську соціально-демократичну групу. За словами В. Дорошенка, «до групи належали крім Лесі Українки й Стешенка ще М. Коцюбинський, М. Кривинюк, Б. Ратнер, Кавун і Тучапський» ²⁾. Отже у брошурі В. Дорошенка подається цінні відомості за поступовий політичний розвиток М. Коцюбинського.

М. Яворський у своїй праці «Революція на Україні в її головніших етапах» (1923 р., с. 23) теж відзначає роботу М. Коцюбинського в гуртку Стешенка, який, на думку автора, заснував РУП.

Заходами І. Стешенка та Л. Українки, — говорить Яворський, — 1895 р. організується у Києві при участі М. Коцюбинського, Кавуна, Тучапського та Б. Ратнера окремий український соц.-дем. гурток; він мав на меті боротися з культурництвом серед української молоді. Та цей гурток удався згодом у радикалізм... Ознакою цього радикалізму було заснування цим гуртком 1900 р. Революційної Української Партії (Р. У. П.) ³⁾.

Чернігівське жандарське управління, як це видно із справ його, теж вважало М. Коцюбинського за члена партії РУП'у «Видный

¹⁾ Загадана брошура В. Дорошенка, сс. 3—4. Мусимо зауважити, що О. Гермайзе в «Нарисах з історії революційного руху на Україні», т. 1, 1926 р., навівши реєстр членів Р. У. П. з брошури В. Дорошенка та підкресливши в ньому активніших членів партії, зазначив, що М. Коцюбинський та Л. Українка належали лише до „симпатиків, що часто навіть організаційно не були зв'язані з партією, а тільки вважались „за своїх“ (с. 100). Але О. Гермайзе не подав жадних доказів своїй думці.

²⁾ В. Дорошенко, Революційна Українська Партія. Львів, 1921, с. 5.

³⁾ Ан. Лебідь у статті «До питання про політичні погляди М. М. Коцюбинського» («Записки Історично-Філологічного Відділу УАН», кн. XVIII) висловлює сумнів щодо можливості праці М. Коцюбинського в гуртку Стешенка та в РУП'і, а в статті «Коцюбинський» (нотатки до біографії) (Книгоспілка) навіть заперечує це, кажучи, що «Коцюбинський не брав активної участі в революційній роботі, ні до якої партії не належав і навіть не стояв на якихось певних програмових засадах» (с. 93). А проте сам же Ан. Лебідь у першій статті («До питання про політичні погляди М. М. Коцюбинського», с. 181, т. XVIII) Записок Іст. Філ. Від. УАН) зазначає: «Не знаючи певно всіх джерел, звідки М. Яворський виводить участь Коцюбинського в організації РУП'у й соц.-дем. гуртка, не можемо з певністю цього заперечувати...» Сказане ще в більшій мірі, на нашу думку, стосується до відомостей, що їх подає за політичне обличчя М. Коцюбинського В. Дорошенко, член РУП'у. Заперечувати їх ми, дійсно, не маємо ніяких підстав.

член української революційної партії»¹⁾, «главный деятель в партии» (РУП)²⁾ — ось як характеризує жандарське управління Коцюбинського в своїх паперах³⁾.

З архіву М. Коцюбинського (Черніг. Музей) видно, що М. Коцюбинський жваво листувався з багатьма членами РУП'у, наприклад з Д. Донцовим, Д. Дорошенком, Л. Мацієвичем, О. Олесем, С. Петлюрою, В. Степанківським, В. Винниченком, М. Вороним, Л. Українкою й т. д.

Переховувалася в Коцюбинського й нелегальна рупівська література. Принаймні й тепер зберігається в книгозбірні письменника (в Черніг. Музей) брошура Деде (Винниченко) «Роботи!» — нелегальне видання РУП'у⁴⁾. З архіву чернігівського жандарського управління маємо відомості, що для зносин з чернігівськими українським діячами українські партійні осередки користувалися адресою чернігівського оціночно-статистичного бюро. Так наприклад, у жовтні міс. 1906 року в бюро на ім'я М. Вороного (в цей час, як згадано вище, помічник М. Коцюбинського, у відділі «текущей сельско-хозяйственной статистики») з Києва були надіслані резолюції ЦК УСДРП з приводу виборів до державної думи⁵⁾.

1) Справа 1906 р., № 11, „О срочных донесениях“, арк. 22. 2) Там же, арк. 6. 3) Про належність М. Коцюбинського до РУП'у, згадується й у справі черніг. жандармськ. управління 1906 р., № I „О преступных организациях“, арк. 10. У справах черніг. жанд. управління згадується ім'я М. Коцюбинського й у реєстрі членів к.-д. партії й в щоденниках жандармського догляду за с.-рами та с.-деками. Але з цієї звичайної жандармської плутанини виводить нас брошура В. Дорошенка. 4) Становище „піднадаорного“, звичайно не могло сприяти переховуванню у Коцюбинського численної нелегальної літератури. 5) Справа черніг. жанд. управління 1906 р., № I „О преступных организациях“, арк. 97 — 99. Подаємо текст цих партійних документів. „Копія писем, присланных 25 октября 1906 г. из Киева в черниговское стат. бюро губ. земства Вороному. Перевод из малорусского.

«Резолюция по поводу предстоящих выборов в Государственную Думу. Принимая во внимание: 1) что настоящее политическое положение характеризуется громадным развитием контр-революции и правительственных репрессий, которые хотя и не остановили революционного движения, но тормозят дальнейшее развитие организации народных масс; 2) что прошлая Дума, несмотря на то, что была создана при такой же обстановке, созданной властями и полицией, сыграла большую роль в деле революционного движения; 3) что настоящее положение ясно указывает на невозможность в настоящее время открытой борьбы, но и показывает, что революц. дух будет властвовать и в новой думе; 4) что народная масса, верившая в прошлую Думу, в мирное развитие социально-экономических вопросов, в настоящее время пойдет в новую Думу для самой энергической борьбы за свои интересы; 5) что участие авангарда револ. пролетариата в новых выборах сделает их ареной тяжелой борьбы демократии с реакцией и контр-революцией и приведет к еще большему развитию и расширению классовой организации пролетариата, — Ц. К. У. С.-Д. Р. П., подчеркивая вновь, что все главные задачи революции могут

Щодо громадської діяльності М. Коцюбинського в Чернігові, то можна сказати, що не було в цій галузі такої ділянки, на якій не брав би найдіяльнішої участі М. Коцюбинський. Брав він участь у діяльності черніг. «Просвіти», черніг. музично-драматичного гуртка, черніг. ученої архівної комісії, черніг. громадської книгозбірні, черніг. громадського комітету для спорудження надгробка Л. Глібову, київського комітету для спорудження пам'ятника Т. Шевченку; увійшов він і до складу уповноважених від службовців оціночно-статистичного бюро для розподілу «пособій» серед службовців бюро й т. інш.

Найвидатнішим фактом з громадської діяльності М. Коцюбинського в Чернігові, безперечно, було заснування «Просвіти» (головно заходами М. Коцюбинського та І. Шрага), яку відкрито 27 грудня 1906 року. У рапорті черніг. поліцмайстра до начальника черніг. жандармського управління, з 30 грудня 1906 р., подано такі відомості про перші установчі збори товариства:

27 сего декабря в зале черниговской городской управы под председательством И. Л. Шрага состоялось собрание украинского товарищества «Просвіта». При открытии собрания И. Л. Шраг прочитал устав товарищества и объяснил содержание §§ 1 и 2 устава. М. Коцюбинский и Н. Вороний говорили об открытии в Черниговской губернии в украинском духе школ, библиотек и читален. По рассмотрении вопросов были выбраны члены правления Товарищества — И. Л. Шраг, М. М. Коцюбинский, В. Т. Андри-

быть разрешены только путем открытой борьбы революц. народа со старой властью, почему признает необходимость принятия партией самого широкого участия в выборах в Госуд. Думу, выставляя везде, где только возможно, партийных кандидатов в выборщики и в депутаты, для чего, если явится необходимость, слеует войти в соглашение с рев. и демокр. партиями».

«Резолюция по поводу блоков во время выборов».

Признается необходимым, в интересах развития революции, принятие широкого участия в выборах в Госуд. Думу, что при современном политическом положении является одной из форм революц. борьбы и, принимая во внимание, что выборы в настоящее время будут происходить при значительно худших условиях нежели прежние, так как реакция и контр-революция при деятельном участии правительства напряжет все силы, дабы не допустить к выборам революционных и демократических элементов, а между тем в интересах революции, чтобы дума была возможно более революционной, Ц. К. У. С.-Д. Р. П. предлагает партийным организациям принять возможно широкое и энергическое участие в новых выборах, для чего входить в блоки и соглашения с социалистическими и буржуазно-демократическими партиями. С своей стороны Ц. К. рекомендует партийным организациям держаться во время выборов такой тактики: 1) Признавая необходимость блоков, Ц. К. У. С.-Д. Р. П. рекомендует всем партийным организациям установить вместе с местными С.-Д. организациями совместную тактику, дабы выступить в выборах сообща и одновременно, понятно, что в таком случае, если это представится возможным по партийным условиям. 2) Организации должны иметь одну только цель — провести в депутаты непременно с.-д., а если нельзя, то хотя бы революционера или кого либо из других демократических партий.

Ц. К. У. С.-Д. Р. П.».

евский, Е. С. Шульга и В. И. Коцюбинская и кандидаты к ним: Ф. С. Левитская, А. В. Лихнякевич и М. И. Жук¹⁾).

Але цей поліційний звіт неповний: у ньому чомусь ані жодним словом не згадується про привітання від галицьких «просвіт», що їх одержано завдяки заходам М. Коцюбинського й зачитано на згаданих зборах чернігівської «Просвіти». У листі до В. Гнатюка з 30 грудня 1906 р. М. Коцюбинський зазначає, що привітань одержано всього 12, додаючи між іншим таке: «...«Не можете собі уявити, яке гарне вражіння зробили ті привіти на мало-свідому публіку»²⁾).

У «Просвіті» найбільше доводилося працювати самому М. Коцюбинському: читав він і доповіді й керував справами Товариства, як голова правління «Просвіти».

Товариство поширило свою працю на міста Козелець та Ніжин, де було відкрито філіяльні відділи черніг. «Просвіти». Але на самому

¹⁾ Справа черніг. губ. жанд. управління „Об украинском товаристве „Просвіта“, 1908 р. № 42, арк. 4. ²⁾ М. Коцюбинський, Листи до В. Гнатюка, Львів 1914, с. 99.

Року 1929 нам пощастило знайти ці привітання серед рештків архіву чернігівської „Просвіти“. Частину цього архіву знайшли співробітники черніг. Центральної бібліотеки ім. Короленка. Складаємо їм на цьому місці нашу щирю подяку за ласкавий дозвіл скористатися цією знахідкою. Подаємо тут привітання, заховуючи ортографію оригіналів:

I. Rosija. Tschernygow. Mychajlu Kociubynskomu. Witajemo rósestru. Wysoco pidnosyt prapor proswity. My duchom z wamy. Filja proswity w Kaminci.

II. Russland. Tschernigow. Mychailu Kociubinskomu, Swojej ridnij sestryczki proswiti serdecznyj prywit. Filia proswity Brzezany.

III. Rossia. Czernyhiw. Mychailo Kociubynskji. Nechaj nowe ohnyszcze switla jasnym zasiajesia switom i zhorne szyrokyj hurt zemlakiw. Imenem filii Proswity w Stryju. Dr. Ewhen Olesnickuj.

IV. Філія Просьвіти Косівського повіта вільной Гугульщини шле дружной привіт Н. Фальному Товариству Просьвіти в Чернигові.

Живем, живем нашим житєм.

Его ніхто не відбере.

За виділ Стефановичь Володимир, голова. Др. Купик Данило. Др. Скоморевскій. Яворскій. Кути, 9 січня 1907.

V. Руске Товариство Педагогічне у Львові. Ул. Сикстуска 47. Львів дня 23 с. ст. грудня 1906 (5. І. н. ст. 1907). Хвальне Товариство Просьвіта в Чернігові. Новому дружньому Товариству в хвилі его сьвітлого починання на полі народнього, просьвітного діла шле свій щирий привіт і бажання найкращого успівання львівське українське Товариство Педагогічне. Чайельскій (голова). Др. Михайло Коцюба (заступник голови). Ник. Мороз (член вид. за писаря“.

VI. Мостиска, дня 23 грудня 1906—5 січня 1907. Світлі збори Товариства. „Просьвіта“ в Чернигові. Розділені від вас кордоном, утвореним насильством захланних гнобителів, ми, рідні Ваші братя лучимось духом з Вами та витаємо Вас при спільній праці словами: Братя Українці. Щасть нам Боже! Від Виділу: Захар Скварко (голова). Др. Ст. Полянський (секретар).

VII. До Славних перших Загальних Зборів Товариства „Просьвіта в Чернигові. З радістю та надією на нову долю шлемо привіт заснованю нового українського огнища просьвітного: Товариства „Просьвіта“ в городі Чернигові.

початку діяльності черніг. «Просвіти»¹⁾ місцеве жандармське управління вкупі з черніг. губернатором уже обвинувачувало її у тому, що до складу членів «Просвіти» увійшли головно особи «крайних левых партий», що мета товариства «безумовно направлена к обособлению малорусского населения Черниг. губ.», що «внимание О-ва обращено на революционизирование молодого учащегося поколения, с конечною целью подготовить вооруженное восстание для ниспровержения существующего в государстве общественного строя» і т. д. і т. д.²⁾

Ось чому чернігівський губернатор 21 серпня 1908 р. надіслав чернігівському поліціємейстерові такого наказу: № 5221. «Признавая членов Черниговского общества «Просвіта» — М. М. Коцюбинского,

Нехайже «Просвіта» сонцем засяє над нашою Україною якої синів ніякі кордони роз'єднати не зможуть. А коли лучі правди і просвіти дійдуть за приводом українських просвітних Товариств в найширші верстви нашого народу і вбудять в них горожанську та національну свідомість, тоді встане вільна, самостійна Україна.

Від українських Товариств Заліщицького повіту.

За Виділ: філії «Просвіти» Євген Стрийський. «Руського Товариства Педагогічного» Йосиф Раковський. «Руської Бесіди» Іван Туркевич. «Руської Народної Каси» інж. Дидинський. Іван Стернюк. «Повітової Народної Організації. Др. . І. Калиновський».

Більш привітань в архіві черніг. «Просвіти» не знайшлося.

Оскільки важко було поширювати діяльність про це свідчить оцей власноручний папір М. Коцюбинського до черніг. губернатора з 8 грудня 1907 року, знайдений нами в справі канц. черніг. губернатора. «О разрешении разным лицам и обществам устройства собраний», 1908 р., №984/144, стіл таємний, арк. 13:

«Товариство «Просвіта» в Чернигові. 8 декабря 1907 року. № 189. Его превосходительству господину черниговскому губернатору.

На основании §§ 1 и 3 устава общества «Просвіта», а г. Козельце основывается отделение общества, в состав которого вошли живущие в Козельце члены общества «Просвіта». Когда члены общества обратились к г. козелецкому исправнику, согласно временных правил 4 марта 1906 года и обязательных постановлений г. черниговского губернатора с заявлением о том, что созывается общее собрание отделения общества «Просвіта», назначенное в 1-й раз на 8 ноября, а во второй раз на 21 ноября, то оба раза г. исправник не разрешил собрания, в первый раз потому, что у него нет разрешения на открытие козелецкого отдела, и во второй раз на том основании, что в губернии действует положение об усиленной охране, и без разрешения г. губернатора он не может разрешить собрание. Открытие отделений общества разрешено § 3 его устава, что же касается положения по усиленной охране, то при действии этого положения вашим превосходительством были разрешаемы общие собрания членов общества в Чернигове; в виду этого правление общества «Просвіта» честь имеет покорнейше просить ваше превосходительство не отказать разрешить общие собрания отделения общества в Козельце, о чем и уведомить г. козелецкого исправника. Председатель правления М. Коцюбинский. За Секретаря Андр. Хижняков».

²⁾ Справа черніг. жанд. управління „Об украинском товаристве „Просвіта“, 1908, № 42, арк. 16.

В. И. Коцюбинскую, Ф. С. Левитскую, Л. Д. Шрамченко, И. Л. Шрага, О. Т. Андриевскую и Ф. Д. Каминскую неблагонадежными в политическом отношении, предписываю предложить названному обществу безотлагательно исключить их из состава общества, наместности за исполнением этого распоряжения и о последующем донести¹⁾.

З приводу виконання цього наказу в канцелярії черніг. губернатора залишилося ще декілька паперів.

4 вересня 1908 року, після одержання наказу губернатора, „Просвіта“ вдалася до губернатора з папером, де прохала:

Раз'яснить, как понимать распоряжение, полученное через полицмейстера от 21 августа сего года за №943, об исключении из состава общества членов его: В. И. Коцюбинскую, Ф. С. Левицкую, О. Т. Андриевскую, Ф. Д. Каминскую, М. М. Коцюбинского, И. Л. Шрага и Л. Д. Шрамченка, так как выраженное «подлежит исключению» можно понимать различно: или само общество должно исключить поименованных членов, в таком случае правление созывает общее собрание, или же ваше превосходительство сами в силу данной вам законом власти исключаете, — в последнем случае правление общества «Просвіта» лишь доложит о таком распоряжении общему собранию и известит названных лиц об исключении²⁾.

На це губернатор відповів, що «предложение об исключении указанных в запросе лиц Правление обязано было исполнить немедленно, доложив лишь о распоряжении Обществу для сведения»³⁾. З дальшого рапорту поліцеймейстера до губернатора, з 18 вересня 1908 р., довідуємося, що «Просвіта» виконала наказ губернатора. «Доношу вашему превосходительству», зазначено в рапорті, — «что М. М. Коцюбинский, В. И. Коцюбинская, Ф. С. Левитская, Л. Д. Шрамченко, И. Л. Шраг, О. Т. Андриевская и Ф. Д. Каминская членами общества «Просвіта» уже не состоят⁴⁾.

Залишився без свого активу, «Просвіта», звичайно, ледве жила. Ось чому, коли р. 1909 до Чернігова ризначено нового губернатора (Маклакова), «Просвіта» 9 жовтня 1909 року зняла клопотання про дозвіл знов прийняти до «Просвіти» відставлених її членів⁵⁾. Але це клопотання було «оставлено без последствий»⁶⁾.

З «Трудов Черниговской Губ. Ученой Архивной Комиссии» довідуємося про працю М. Коцюбинського в цій комісії. 14 вересня 1902 р. його обрано на члена цієї комісії⁷⁾. У цей саме час архівна комісія складала «программу для собирания сведений археологических, исторических и этнографических по Черниговской губернии», і комісія відразу ж поклала на свого нового члена складання

¹⁾ Справа канц. черніг. губернатора „О доставлении сведений о членах Правления Товарищества „Просвіта“, (стіл (таємний), № 261/34, 1908 р., арк. 11.
²⁾ Там же, арк. 17. ³⁾ Там же, арк. 18. ⁴⁾ Там же, арк. 20. ⁵⁾ Там же, арк. 23.
⁶⁾ Там же, арк. 24. ⁷⁾ „Труды Черниг. Губ. Архивной Комиссии“, вып. V, Чернигов, 1903, с. 22.

програму львівського Наукового Товариства ¹⁾. І вже в жовтні того ж зари, лирники». М. Коцюбинський поклав у основу своєї програми програму львівського Наукового Товариства ²⁾ і уже в жовтні того ж 1902 року закінчив покладену на нього роботу. Принаймні 21 жовтня того ж 1902 року на зборах комісії було заслухано всю згадану програму, а в тому складі й запроєктовану від М. Коцюбинського ³⁾, а на зборах з 29 липня 1903 р. оголошено подяку від московського археологічного товариства всім членам, що брали участь у складанні програми, «за подробную и обстоятельную программу, которая должна помочь и направить каждого, кто захочет поработать на пользу края» ⁴⁾. У серпні міс. р. 1903 М. Коцюбинський у складі депутації від Архівної Комісії виїздив до Полтави на урочисте відкриття пам'ятника І. Котляревському, де, як відомо, виступив з яскравою промовою від імени черніг. музично-драматичного гуртка ⁴⁾.

Але корисна для архівної комісії праця М. Коцюбинського тривала недовго. 6 березня 1904 року М. Коцюбинський укупі з І. Шрагом, Л. Шрамченком, Б. Полиновим та І. Коновалом вийшли зі складу членів комісії власне через те, що черніг. губернатор почав дуже втручатися в справи комісії, обмежуючи її діяльність, вимагаючи, щоб до складу членів комісії увіходили лише особи, від нього затвердженні тощо ⁵⁾. Найближчим приводом виходу з комісії М. Коцюбинського та інших було відмовлення губернатора затвердити членами комісії таких громадян, як М. Могилянський, В. Коцюбинська, Т. Шкуркина та інші.

¹⁾ М. Коцюбинський, Листи до В. Гнатюка, Львів, 1914, с. 52. ²⁾ „Труды Черниг. Губ. Арх. Комиссии“, вып. V, с. 33. Там же видруковано й програму Коцюбинського (сс. 46-49). ³⁾ „Труды Черн. Губ. Арх. Ком.“, вып. VI, с. 17. ⁴⁾ В архіві М. Коцюбинського (в Черніг. Музеї) під №№ 1256 та 1255 значаться такі документи: ⁵⁾ „Труды Чернигов. Губ. Архивн. Комиссии“, вып. VI, с. 61.

М. Н. П. Черниговская губернская ученая архивная комиссия «27» августа 1903 г. № 1309. Чернигов. У д о с т о в е р е н и е.

Пред'явитель сего, член черниговской губернской ученой архивной комиссии Михаил Михайлович Коцюбинский в составе депутации от комиссии, следует в гор. Полтаву, для участия в торжествах по открытию памятника Ивану Петровичу Котляревскому.

Председатель комиссии Гр. Милорадович. Правитель дел П. Добровольский.

Черниговский музыкально-драматический кружок. Августа 28 дня 1903 года. № 39. г. Чернигов. Господину члену правления «музыкально-драматического кружка» М. М. Коцюбинскому. Согласно постановлению своему от 22 августа н. г., правление «музыкально-драматического кружка» имеет честь покорнейше просить Вас, милостивый государь, принять участие, в качестве депутата кружка, в торжестве открытия памятника украинскому поэту Ивану Котляревскому в г. Полтаве.

Заступающий председателя Вл. Баршевский. За секретаря Шраг.

16 лютого 1905 року, як відомо, вийшов царський наказ, що надавав права так установам, як і приватним особам доводити до відома уряду свої думки та міркування з приводу «усовершенствования государственного строя и улучшения народного благосостояния». Отже чернігівська ліберальна інтелігенція, користуючись цим наказом, забажала влаштувати в Чернігові відкриті народні збори, щоб прилюдно обмінятися думками в згаданій справі, і вдалася до чернігівського міського голови з заявою такого змісту:

Высочайшим указом 16-го сего февраля частным лицам дается право довести до сведения правительства свои виды об усовершенствовании государственного строя и об улучшении народного благосостояния. Желая сообща обсудить свои предположения по указанным вопросам в открытом народном собрании, мы нижеподписавшиеся жители гор. Чернигова покорнейше просим Вас, господин голова, предоставить в наше распоряжение для указанной цели зал думского собрания в один из ближайших вечеров по Вашему усмотрению.

Під цією заявою наведено 104 підписи й серед них під № 20 підпис М. Коцюбинського, під № 13 — підпис В. Коцюбинської, під № 34 — підпис М. Вороного й т. д.

З дальших паперів справи черніг. жанд. управління (1905 р., № 3, частина 1), де вміщено й згаданий вище документ, довідуємося, що збори, про які клопоталися Чернігівці, Губернатор не дозволив, вважаючи на те, що «высочайшим указом возложено лишь на совет министров рассмотрение и обсуждение на высочайшее имя от частных лиц и учреждений видов и предположений по вопросам, касающимся усовершенствования государственного благоустройства и улучшения народного благосостояния», і заява ініціативної групи потрапила до черніг. жанд. управління, для відома його.

Без участі М. Коцюбинського не обходилася ані одна громадська справа, ані одна культурна справа.

Треба було чернігівському музично-драматичному гурткові надіслати вітальну адресу М. Лисенкові з приводу 35-ліття його діяльності (р. 1903),— текст адреси складає М. Коцюбинський¹⁾; треба громадянам піднести клопотання перед редакціями газет, аби в газетах

¹⁾ В архіві письменника (в Черніг. Музеї) зберігається власноручна його чорнетка цієї адреси. Ось текст її: «Високошансвний Миколо Віталієвичу! Загальні збори чернігівського «Музыкально-Драматического Кружка» несуть вам сьогодні й свою лепту признання й подяки. Тридцять п'ять літ Ви наділяли усіх багатством своєї душі і склали в серцях наших цілі скарби, з якими ми тепер, вдячні й багаті приходимо на Ваше свято. За піснею своєю Ви, водили нас, куди самі хотіли. Ви розкривали серце наше для добра сповняли коханням, робили видючим на красу, гордим колишнім, міцним надією. Ви строїли струни серця нашого на високий лад — тепер — чуєте всенародний аккорд що згучить на Україні?! То для Вас. Хай же ще довго бренть душа Ваша згідно з народньою, хай ще довго живе і по смерті не вмере наш славний Баян Микола Лисенко!»

містили витяги з неприступних для громадянства галицьких часописів.—М. Коцюбинський складає мотивовану докладну записку до редакції «Киевской Газеты»¹⁾; надсилають Чернігівці вітальну адресу літераторові М. К. Михайловському з нагоди 40-п'яття літературної діяльності його (р. 1900),—підписує адресу й М. Коцюбинський²⁾, треба висловити протест з приводу випадку в Петербурзі з літератором Анненським (4 берез. 1901 р.),—М. Коцюбинський поширює серед службовців оціночно-статист. бюро черніг. земства відповідну відозву від петербурзьких земців³⁾; видають у Чернігові місцеві літературні сили українські альманахи «Дубове листе» та «З потоку життя М. Коцюбинський один з головних ініціаторів та редакторів цих видань; М. Коцюбинський морально й матеріально підтримує активних діячів чернігівських революційних гуртків⁴⁾; М. Коцюбинський бере активну участь у справах черніг. громадського комітету для спорудження в Чернігові надгробка на могилі байкаря Л. Глібова⁵⁾,

¹⁾ Ось текст її за власноручною чорнеткою письменника з архіву його: «Милостивый государь, господин редактор! Относясь с полным сочувствием к Вашему желанию идти навстречу запросам читателя, выраженному в редакционной заметке в одном из №№ Вашей уважаемой газеты, мы, черниговские подписчики «Киевской Газеты», позволяем себе обратиться к Вам с нижеследующим. В последнее время в обществе все более и более усиливается интерес к проявлениям политической, общественной и культурной жизни наших земляков-галичан, что может быть констатировано всяким беспристрастным наблюдателем. Интересующиеся, однако, родственным им по этнографическому оставу населения Галиции лишены возможности (по независящим от них обстоятельствам) получать галицкие украинские газеты и журналы. Это доступно пока только редакциям наших газет и журналов. Пользуясь этим преимуществом, местная пресса (мы разумеем здесь киевскую, как наиболее ярко представленную), мотом перепечаток из украинских газет, пойти навстречу запросам своих подписчиков и восполнить тот пробел, какой теперь замечается ими в органе, стремящемся удовлетворить интересы местного населения. В виду этого мы позволяем себе обратиться к Вам, милостивый государь, с покорнейшею просьбой отвести на столбцах Вашей газеты, по примеру газеты «Волянь», место для отдела под заглавием «Из украинских газет», в котором делались бы перепечатки из галицких газет «Діло», «Буковина», «Руссин», «Громадский Голос», журнал «Науково-Літературний Вісник» и проч. Благодаря такому отделу «Киевская Газета» выгодно отличалась бы от прочих киевских газет и, мы уверены, приобрела себе еще больший...

²⁾ «Життя й Революція», 1928 р., кн. IV, с. 143. ³⁾ Там же, с. 143—144

⁴⁾ Там же с. 143. ⁵⁾ Доказом цьому — нижченаведений лист чернігівських українських діячів до петербурзьких земляків, знайдений нами в архіві Д. Л. Мордовця (у Черніг. Музеї): «Чернігів. 18—4/V—99. В Чернігові поховано одного з найталановитіших українських поетів—байкаря Л. Глібова. Чернігівські земляки, вкупі з сином поета, становлять над його могилою невеличкий монумент — надгробок. Одначе зібраних на се грошей не вистачає на добрий, хоч і невеличкий, надгробок. Бажаючи вшанувати пам'ять поета, так, як він того заробив, Чернігівські Українці вдаються до своїх петербурзьких земляків, просячи їх допомогти в цій справі грошми. Маючи на увазі, що надгробок має бути поставлений в кінці травня цього року, бажано було б

не менш активну участь бере він же й у київському комітеті для спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку (1909—1912 р.), де він був обраний на члена журі «по присудженню премії за проєкт пам'ятника Т. Шевченку»¹⁾ і т. д.

У жовтні р. 1905 чернігівське жандармське управління притягло М. Коцюбинського та І. Шрага до справи київського поштового урядовця Костянтина Хохлича. Урядовець цей поширював різні нелегальні видання, з'окрема й видання РУП'у, надсилаючи їх поштовими пакунками укр. діячам всуміш з легальною літературою²⁾. Такі пакунки Хохлич надіслав і до Чернігова — М. Коцюбинському та І. Шрагу. 10 жовтня 1905 року київське жандармське управління запропонувало чернігівському жанд. управлінню (№ 16284) допитати Коцюбинського та Шрага в цій справі³⁾. 13 жовтня т. р. черніг. жандармське управління наказало М. Коцюбинському та І. Шрагу з'явитися до управління на допит⁴⁾, і 14 того ж жовтня просило прокурора черніг. окружного суду «о назначении лица прокурорского надзора при допросе Шрага и Коцюбинского»⁵⁾. 19 жовтня 1905 р. зізнання вже було закінчене, бо того ж дня черніг. жанд. управління надіслало начальнику київського жанд. управління «два протокола свидетелей — Михаила Коцюбинского и Ильи Шрага»⁶⁾.

Справа ця обійшлася для Коцюбинського та Шрага гаразд, бо обидва у стосунках з Хохличем не були, навіть не були з ним знайомі, а тому обох залічили в цій справі лише до свідків.

Родина Коцюбинського дуже дошкуляла чернігівській жандар-

не загаювати сю справу. Все, що збереться на сю річ, просимо пересилати на таку адресу: Чернигов. губернская земская управа. Михаилу Михайловичу Коцюбинскому. А. Русов. Борис Гринченко. Вл. Самійленко. М. Коцюбинський*.

¹⁾ У архіві М. Коцюбинського зберігається декілька запрошень від київського „Об'єдиненного Комитета по сооружению в Киеве памятника поэту Т. Г. Шевченко“. Так, наприклад, 27 квітня 1910 р. Комітет запрошував Коцюбинського на „заседание журі по рассмотрению представленных проєктов памятника Т. Г. Шевченко“ на 15 травня 1910 року. 10 червня 1910 р. Комітет просив М. Коцюбинського не отказать принять участие в работах журі по рассмотрению проєктов памятника поэту Т. Г. Шевченко“. 4 лютого 1911 р. Комітет повідомляв Коцюбинського, „что заседание журі по рассмотрению представленных на вторичный конкурс проєктов памятника Т. Г. Шевченко состоится 15 февраля 1911 года“. 17 листопада 1912 р. Комітет повідомляв його про те, що він обраний „в члени журі по присудженню премии за проєкт памятника Т. Г. Шевченко, представленный согласно третьему международному конкурсу. 11 грудня 1912 р. бюро Комітету сповіщало, що засідання журі відбудеться 21 грудня т.-р.²⁾ О, Гермайзе, Нариси з історії рев. руху на Україні, т. I, Р. У. П., Книгоспілка, сс. 207 — 212. ³⁾ Журнал вступних паперів черніг. губ. жанд. управління „по наблюдательной части“, 1905 р., ч. II, чергове число 8621. ⁴⁾ Журнал вихідних паперів черніг. губ. жанд. управління „по наблюд. части“, 1905 р., ч. II, чергові числа 8010 та 8019. ⁵⁾ Там же, черг. число 8018. ⁶⁾ Там же, черг. ч. 8079

мерії, до обов'язків якої стосувалося стежити за кожним кроком М. Коцюбинського та зафіксувати в щоденниках «наружного нагляденія» спостереження щодо нього. Ось, наприклад, зразок жандармського щоденника, в якому згадується про Коцюбинського.

Май, 11 [1907 р.] Леонтій Шрамченко (кличка «Худой») в 10 час. вечера заходив в квартиру М. Коцюбинского по Северянской ул.; пробывши минут двадцать, Шрамченко вышел вместе с Коцюбинским и его женой; пройдя до земской управы распрощались и разошлись по домам; когда расходились, то Шрамченко сказал Коцюбинскому: «я буду Вас ожидать» ¹⁾.

Май, 13 [1907 р.] Коцюбинский (кличка «Лысый») в 8 час. веч. заходил в квартиру заведующей книжным складом губ. земства Листопад (Шоссейная ул., д. губ. земства) ²⁾.

Май 17 [1907 р.]. В 3 часа дня в квартиру Михайла Коцюбинского заходила Феодосия Шкуркина, по мужу — Левицкая, где пробывши минут десять вышла и, усевшись на извозчика, уехала по направлению к новому базару» ³⁾.

Або ось витяг із жандармської «сводки нагляденія» за час з 1 червня до 1 липня 1907 року ⁴⁾.

Кличка (должно пи- сать по алфавиту)	Установка	Место жи- тель- ства.	Почему уч- реждено на- блюдение или от кого взят.	Когда	Кто посе- тил	С кем ви- делся, куда заходил или кто его по- сетил	Когда
Лысый	Коцюбин- ский Мих. Мих. 45 л. дворянин.	Северянская ул. соб. дом.	По своему усмотрению	14/VI.	Богдан- ов Ан- тон. Шкур- кина. Левиц- кая.	— — „Гайда“ д. Богдан- ова, Никол. ул.	VI. 23. VI. 29. VI. 14. VI. 23.

Скоса поглядала жандармерія й на письменникову дружину, В. І. Коцюбинську, що, як видно зі справ черніг. жанд. управління, була причетна р. 1895 до якоїсь катеринославської політичної справи. Принаймні в журналі вхідних паперів черніг. жанд. управління за 1895 рік під черг. ч. 1265 занотовано таке: «Начальника екатеринославского губ. жандармского управления—с сообщением сведений о состоящей под залогом в сумме 500 руб. Вере Густиновой Дейше». На жаль архів черніг. жанд. управління за 90 роки не зберігся, й ми не можемо подати докладніших відомостей про цю справу.

¹⁾ Справа черніг. жанд. управління 1907 р., № 41, арк. 7. ²⁾ Там же.
³⁾ Там же, арк. 7—8. ⁴⁾ Там же, арк. 23.

Чимало клопоту завдавали черніг. жандармерії та поліції приїзди до Чернігова сестри М. Коцюбинського — Ольги Михайлівни Коцюбинської¹⁾, домової учительки (спершу обіймала посаду «надзирательниці 12-го павільона психиатрической больницы Курского губ. земства», що притягалася до зізнань при курському, чернігівському та харківському жандармських управліннях і підлягала особливому доглядові поліції. Року 1908 О. М. Коцюбинська була «за государственное преступление харьковской судебной палатой присуждена в крепость на 2 года, но ввиду обжалования приговора и внесения залога в 1000 рублей освобождена; кроме того Коцюбинской харьковским временным генерал-губернатором воспрещено жительство в пределах гбр. Харькова и его уезда»²⁾).

Нарешті торкнемося спірного, на нашу думку, питання про освіту М. Коцюбинського, хоч дослідники життя Коцюбинського й вважають це питання вже за остаточно вирішене. «Тепер уже можна вважати», — пише Ан. Лебідь у статті «Коцюбинський» («Нотатки до біографії», с. 19) — що питання з освітою Коцюбинського розв'язане і не треба навіть робити ніяких припущень... Ні в семінарії, ні в гімназії Коцюбинський не був, і тільки пізніше, в жовтні 1891 р., склав іспита на народнього вчителя». Проте в справах черніг. губ. земської управи та оціночно-стат. бюро ми знаходимо цілком несподівані відомості про освіту М. Коцюбинського, а саме в багатьох справах, де подано анкетні відомості за службовців бюро, проти графи «где получил образование и окончил ли курс» щодо М. Коцюбинського зазначено: «окончил нежинскую гимназию»³⁾, або проти графи «где обучался грамоте?» — у другому місці писалося: «нежинская гимназия»⁴⁾ або на запитання «где обучался грамоте: дома, в школе или получил образование в каком-нибудь другом учебн. заведении и где именно» в інших справах зазначено знов: «нежинская гимназия»⁵⁾.

Відомості ці свідчать про те, що питання про освіту Коцюбинського ми ще не можемо вважати за остаточно розв'язане, бо часті й одноманітні офіційні відомості земства ми не маємо жадних підстав вважати за помилкові. Можна припустити, що, якщо Коцюбинський і не вчився в ніжинській гімназії, то здійснив свою давню мрію — склав іспита на матуру саме в ніжинській гімназії.

¹⁾ Приїждила вона до Чернігова й жила в Коцюбинського в рр. 1904, 1905, 1907 та 1908. ²⁾ Справа канц. черніг. губернатора (стіл таємний) „О воспрещении жительства в Харьковской губ. дворянке О. М. Коцюбинской“, 1908 р., № 16, арк. 3. ³⁾ Справа черніг. губ. земск. управи (відділ секретаря), 1902 р., № 8 „По предложению губернатора о доставлении ему списка всех служащих в учреждениях губ. земства“. ⁴⁾ Справа черніг. губ. зем. управи (відділ секретаря), 1909 р., № 7. ⁵⁾ Справа оціночно-стат. бюро губ. земства, 1903 р., № 3 та 1905 р., № 5.

Звичайно, остаточне слово в цій справі — за архівом ніжинської гімназії, якщо він зберігся¹⁾.

Цікаво, що деякі сучасники М. Коцюбинського в своїх спогадах про нього теж посилаються на Ніжин, як місто, в якому М. Коцюбинський одержав свою освіту²⁾.

¹⁾ Викликаємо аспірантів ніжинської науково-дослідчої Катедри т. т. П. Одарченка та О. Пулінця переглянути цей архів і про наслідки розшуків поділитися в пресі. ²⁾ С. Козуб, Ранній Коцюбинський, „Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН“, кн. XII, с. 136.

Матеріяли з громадського і літературного життя України ХІХ і початку ХХ ст.

Дещо про кам'янецьких срібників.

Йдучи вузенькими, кривими вуличками «Старого Міста» у Кам'янці на Поділлі, мимоволі дивуєшся на кількість «ювелірних майстерских», що ліпляться на кожному кроці по густо-заселених єврейською біднотою, старих та брудних будинках міста.

Це у великих злиднях безробіття доживають віку нащадки колишніх кам'янецьких «срібників» та «злотників», які обслуговували раніш розкішні примхи пишної околичної шляхти, постачали посудом та прикрасами місцеві культові установи і виробляли речі для єврейського ритуалу. «Срібники» та «злотники» були об'єднані цехом, але, чи мали свого окремого, чи увіходили в склад якогось іншого — виявити остаточно не довелося, бо серед решти цехових книжок, які зберігаються зараз у Кам'янецькому Музеєві — вони не згадуються ніяк.

Та факт існування окремої марки на речах — виробках кам'янецьких майстрів¹⁾ стверджує наявність певної організації, про яку свідчать також і перекази сучасних Кам'янчан.

Перекази ці особливо підкреслюють поділ на «срібників», яких було дуже багато, та «злотників», яких значно менше.

Злотники ж раніш і перевелися: останній «цеховий майстер», що працював «в золоті», — Мельніцер — давно виїхав до Америки, а син його, «оптик», на всі мої запитання про роботу батька одповів, загалом, що робота «в золоті» така ж як «у сріблі».

Перепитуючи далі про старе майстерство срібників, мені довелося познайомитись з Янкелем Файнгольдом, батько якого, Зейлик, був теж останнім кам'янецьким срібником і мав свідоцтво «Каменецкой Ремесленной Управы».

Янкель Файнгольд — хворий на туберкульозу, виснажений чоловік років під п'ятьдесят, сам ще працював колись з батьком, та зараз йому бракує вже і потрібної сили і, головне, замовлень; хіба

¹⁾ А. Ф. Серєда, під час одбірання українських пам'яток золотарства в Москві 1925 р., знаходив таку марку.

хто принесе полагодити якусь стару єврейську ритуальну річ, або випадково замовить портсигара, чи ще яку дрібничку.

Згадуючи роботу батька, Янкель увесь час підкреслює, що була вона фізично дуже важка і шкідлива для здоров'я.

Зейлик Файнгольд, як і всі кам'янецькі срібники, робив різноманітні речі: столові сервізи, окремі вази, таці, ножі, виделці, ложки, «пухарі» — келихи, чарки, сільнички та канделябри — для околичного панства, шати на образи, воти, потіри для костьолів і церков, шабашкові лихтарі, «ханеке лями», «еце хай», удес» — для єврейського релігійного ритуалу.

З особливим захопленням згадував Янкель батькове оповідання про те, як під час польського повстання робилися ще й срібні конфедератки: «поставиш на дно — вазка, вдягнеш на голову — шапка».

Деякі речі роботи Зейлика Файнгольда, «келіх», як називає Янкель, золочений потір, прикрашений гравірованим орнаментом, ампірові сільнички та молошник, маленька таця, і, нарешті, гордість Янкеля «удес», прикрашений грушами — з боку художнього, на жаль, не дуже високої вартості — типові ремісницькі вироби. Кам'янецькі срібники знали, головним чином, «чеканне діло», «одливку», гравіровку, техніку «черні» та уміли золочіння «через вогонь» і «через горілку».

Янкель Файнгольд, за невеличку плату, дуже охоче оповідав мені про колишню свою і батьківську роботу і завдяки йому я подаю далі описи техніки кам'янецьких срібників, що мали деякі цікаві технічні подробиці і терміни.

Куски срібла, потрібні для роботи, плавилися у глиняному чи графітовому тіглі, а коли багато, — у чистому глиняному горщиківі, які ставилися в піч. Коли метал розтоплювався і ставав рідиною, його виливали в «руру» або в «чепета», тримаючи розпеченого тігля — «кліфтом», руру та чепета кліщами.

Рура, — це сталева труба, добре одшліхтована в середині, з якої срібло виходило як крутла палка, а чепет — форма подібна до коробки, яка розривається — срібло з неї мало форму грубої плятівки.

Кращим бувало срібло в рурі: було густе і повне в середині. Срібна плятівка із чепета, або палка з рури розплющувалися і кувалися на бляху. Це була важка робота, яка потребувала вправної руки.

Зейлик Файнгольд — людина великої фізичної сили — мав великого чепета, аж на 15 фунтів срібла, яке сам і виковував до потрібної тонкості, — каже Янкель.

Коли бляха була готова, з неї вирізували форму або цілої речі, або ж складової частини її.

Як річ мусіла бути порожньою в середині, наприклад, келих, вона «випукувалася» особливими «пукловими» молотками —

«тафмарами», а тоді спаювалася за допомогою міді (2 част. срібла а 1 міді). Спайка іноді, як от в келихові, вибивалася різними молотками і зачищалася так, що її не знати було.

Щоб оздобити таку, порожню в середині, річ чеканом, в неї наливали мішанину смоли, дьогтю та лою¹⁾, яка застигаючи ставала твердою як камінь і заступала смольника. Тоді брали малюнок нанесений на просаленому гасом чи олією папері, прикладали його до речі, перебивали узір і далі вже вибивали чеканами — «пимсин», як називає їх Янкель.

Речі пласкі як ризи на тору, «ханеке-лямп», шати на ікони — чеканилися на смольникові, що робився з дошки, на яку зверху набивався невисокий кантик, щоб не спливала смола.

Невеличкі речі, або частини речей, які мали отвір з обох боків заливалися смолою або циною і тоді вкладалися на окремого станка «кледл», який закріплювався ременем до ноги «обтяч», щоб зручніше було працювати, і тоді чеканився малюнок. Після чекану річ «одбілювалася», потім «шліхтувалася».

«Одбілка» чи «одварка» переводилася так: кількість води, така щоб закривала річ, розводилася сірчаным квасом (1/20 чи 1/15), річ заварювалася у тому розчині аж тричі, чистилася кожен раз жовтим просіяним піском.

Виварювали обов'язково в мідяному посуді, пильно стежили щоб не попав який остружок заліза, бо тоді річ псувалася — ставала червоною, і її трудно було вже врятувати.

Шліхтували пемзою розмеленою на муку, що просівалася в миску з водою, робили квачі з палки, на яку намотувалась ганчірка, набирали ними пемзу і терли річ.

Рельєфні прикраси — дрібні воти, фігурки різні тощо — раніш вирізувалися сніцарем із дерева, виливалися по формі і зачеканювалися.

Одливка провадилася за допомогою «фляшки» яка складалася з двох частин. Половину такої фляшки клали на дошку, вкладали в середину невеличкі фігурки, чи які прикраси, засипали крутом особливою чорною глиною, яку копали десь під Фільварецьким мостом, міцно набивали її молотком, зчищали зверху ножем, а тоді посищали зверху дрібним вугіллям і порохом.

Далі, другу половину фляшки з шифтиками, які заходять у першу, теж набивали чорною глиною, знову зчищали ножем і тоді складали обидві половини, закривали фляшку. Потім, обережно, ножем підіймалася верхня половина фляшки, так, щоб не пошкодити відбитків фігурок, щоб вони були «чисті», бо робота ця тяжка і марудна дуже. Фігурки, які залишилися в нижній половині, обе-

¹⁾ У Забеліна — смола і товчена цегла.

режно, легенько постукуючи ножем, вибивалися звідти, а обидві половини фляшки з одтисками того, що в них було, ставили у піч, біля срібла, щоб добре висохти.

Коли на дзеркалі прикладеному до фляшки з глиною не було більше пари — відтиски висохли і готові. Фляшку зачиняли і лили в неї срібло. За дві-три хвилини кліщами розкривали фляшку, молотком вибивали з неї глину і виймали готові, одлиті речі, що для чіткості лише поправлялися чеканом.

Знали кам'янецькі срібники гравіровку та техніку «черні». Гравірували по одбіленій та одшліхтованій вже речі, на яку олівцем наносився малюнок, який зразу ж нарізувався «грубштекком», а далі вже обороблювався і іншими різачками. До гравіровки, крім «грубштека», вживали ще «шпідштека» — тонкого різачка, «фляхштека» — плаского, та «штірштека», який штрихував або, як каже Янкель, «робив нитками».

Всі ці різачки, разом з іншим начинням та струментом, також і станок — стіл біля якого працював батько — переходує Янкель Файнгольд у себе, і може б варто було їх придбати Музеєві ім. Шевченка або Відділові «срібла» у Лаврському заповіднику.

Щоб вкрити річ «черню», кам'янецькі срібники робили сплав срібла, сірки, бури, графіта і олова (пропорції — забуті Янкелем). Все це змішувалося у тіглі, ставилося на вогонь, при чому випари і дим цієї мішанини були такі важкі, що майстер мусів «ховатися до землі», а родина тікала з хати. Мішанину цю треба було 5-6 раз вимішувати, як тісто.

Коли сплав, нарешті, був готовий та застигав — він робився «крушний» — тобто легко ламався. В разі потреби одколуплювали шматок цього сплаву, товкли у мисочці з розпущеною у воді борою — виходила чорна «каша», яку пір'ячком намащували на гравіровку. Річ ставала чорною: малюнок тратився. Майстер брав напильника і починав легенько зчищати чорне, поки знову не з'являлася гравіровка. Тоді малюнок ще розчищали «шабрами» та шліхтували пемзою і «чернь» була готова.

Золочення уміли кам'янецькі срібники двома способами: «через вогонь» за допомогою живого срібла, та «через водку».

Перше золотили через вогонь. Брала червінця (96%), витягали його, вальцювали, щоб став тонкий як папір, різали ножем на дрібні кавалочки — як стружки. На півтора червінці брали 5 золот. живого срібла, розмішували його із порізаним золотом у новому глиняному тіглі доти, аж поки залишалося саме живе срібло, тоді клали на невеликий вогонь. Згодом, коли сплав робився рідким і білим, як масло — його виливали у шклянку з водою. Щоб сплав цей краще тримався на речі, яку мали визолотити, її раніш щільно покривали мішаниною азотного квасу, води та живого срібла, а тоді вдруге

змащували зверху сплавом, в якому було золото, та ставили у піч на легенький вогонь. Під впливом вогню живе срібло випарувалося, а річ ставала чим раз жовтішою. Випари живого срібла дуже отруйні і шкідливі для здоров'я. Витягши з печі річ, яку золотили, промивали фруктовим оцтом з водою, щоб змити бруд копоті та полірували «поліровниками».

Золочіння «через водку» переводилося так: покришеного червінця розводили азотним та соляним квасами і ставили на легкий вогонь. Кваси вигорали, а золото залишалося «так як сік од варення». Його зливали в емалірований посуд, доливали води, так, щоб закрити річ, яку мали золотити, клали «калібруски», поташу та звичайної соли, варили все це вкупі, тоді опускали річ на 5—10 хвилин у це вариво. Коли виймали — вона витиралася щільно, а де не можна втерти засипалася опилками, щоб вибрати вільгість — і була готова.

Інколи золотили річ обома способами: раніш «через вогонь», а потім «через водку».

Ніна Коцюбинська.

Етнографічні записи Якова Демченка 1857—1858 р.

Кінець 50 та початок 60 років XIX ст. були тою особливою добою на Україні, коли збуджена громадська думка, після першого її розгрому 1848 року, наче відходить від тих широких ідеалістичних завдань, що були в Кирило-Методіївців та переходить до реальнішого свого оформлення — до зближення з народними масами та до збирання і фіксації матеріялів усної народньої творчості¹⁾.

Ентузіастичне захоплення народними українськими піснями, думами, звичаями, побутом і т. ін., що давніше припадало на долю небагатьох осіб, починає тепер кількісно ширитися і вбирає в свої лави не тільки юнацтво вищих шкіл, але й середніх шкіл; це виявилось в своєрідному побутовому явищі тих часів, в так званому «хлопоманстві», як тоді це ентузіастичне захоплення юнацтва глузливо охрестили Поляки.

Про ці ідеалістичні настрої тогочасної молоді, що щільно були злучені з захопленням ідеєю народности, ми можемо знайти чимало літературних мемуарних звідомлень, але нас цікавлять саме ті звідомлення, що зв'язані з настроями молоді міста Києва, де особливо виразна була ця течія і де виростало, під впливом нових ідей, молоде покоління, що вчилася в тодішніх київських школах.

До тої молоді, що вчилася в київських школах наприкінці 50 і

¹⁾ В. Н. А. А. Навроцькій, „Кіевская Старина“, 1902, XI, сс. 159—160. О. Л., Ө. Р. Рыльскій, *ibidem*, 1902, XI, сс. 335—349.

на початку 60 років і мала певне українське зафарблення своїх змагань та інтересів, належав і Яків Демченко, що вчився тоді в І київській гімназії, і про якого далі йтиме наша мова.

Яків Григорович Демченко народився 8 жовтня 1842 року в с. Деньгах, Золотоноського повіту на Полтавщині в родині дрібного землевласника¹⁾. Але, на жаль, ми далі нічого не маємо певного — ні про умови його родинного життя, ані про виховання, ані про час вступу Якова Демченка до І київської гімназії, де минули його юнацькі роки.

Нам тільки відома офіційна дата, що 2 червня 1864 року²⁾ Яків Демченко, в списку «приходящих»³⁾ скінчив науку в І київській гімназії, одержав належний атестат⁴⁾ про скінчення сьоми класів гімназії і нічим себе видатним ані з доброї, ані з поганої сторони не виявив, а також не мав нагороди ні за науку, ні за конкурсну роботу на премію⁵⁾.

Проте, хоч ми і не маємо певних відомостей від самого Якова Демченка про його шкільні роки, але все ж таки можемо знайти деякі дані про цікаві для нас роки — роки навчання Якова Демченка з протоколів⁶⁾ пед. ради І київської гімназії та з мемуарної літератури колишніх учнів, що вчилися майже одночасно з ним.

Як відомо, наприкінці 50 років і на початку 60 років життя київських шкіл, а особливо київської І гімназії, було тісно злучене з педагогічною діяльністю Пірогова, що зрушила з архаїчних основ життя київської шкільної округи.

Нові гуманні ідеї, що запровадив Пірогов за час перебування на посаді куратора київської учбової округи, своєрідно відбилися не тільки на настроях учителів, але знайшли також відгомін і серед учневого загалу.

Учні київської І гімназії за Пірогова і після нього почали виявляти певну активність. Так з засідання педагогічної ради від

1) „Кієвлянинъ“, 1912, №34. с. 4; И. Ф. Павловскій, „Краткій біографическій словарь ученыхъ и писателей Полтавской губерні“, Полтава, 1912 р. I, с. 236.
2) Протоколи київської І-й гімназії за відповідним числом, 1864 року
3) „Столѣтіе Кіевской І-й гимназіи“, т. I, Кієвъ, 1911, с. 247. 4) Витяг з протоколів І київської гімназії від 2/VI — 1864, с. 189—„Педагогическій совѣтъ, разсмотрѣвъ экзаменаціонный списокъ объ успѣхахъ, оказанныхъ на окончательномъ испытаніи учениками VII класса, а также посторонними лицами, подвергавшимися экзамену для пріобрѣтенія права вступить в университетъ, опредѣлилъ ученикамъ гимназіи — Жданко Павлу, Демченко Якову, Залѣскому Францу, Паше-Озерскому Николаю, Савицкому Владиславу, Суботину Василю, Савичу Александру, которые при поведеніи одни весьма хорошо, другіе отличномъ, получили удовлетворительныя отмѣтки по всѣмъ предметамъ, выдать аттестаты“. 5) В ті часи для учнів були конкурсні роботи, що їх вони писали протягом року (С. Я). 6) На жаль в Київському Центральному Архіві для освітлення років Я. Демченка ми знайшли книгу протоколів лише з 1859 р.

10. X. 1860 р. ми довідуємося, що учні подали колективну заяву про утворення недільної школи при своїй гімназії і досягли своєї мети.

З протоколу від 11. IX. 1861 р. ми знаємо про заведення літературних диспутів для учнів старших клас.

Крім того, для учнів випускної класи були призначені конкурсні теми; а серед тем 1862 року звертають нашу увагу дві теми українського змісту:

1. «Значеніє Богдана Хмѣльницькаго».

2. «Внутреннее устройство Малороссіи XII вѣка¹⁾ (sic!).

Але на випусковій Демченка тем українського змісту не було.

Всі ці короткі офіційні дані протоколів дають змогу зрозуміти, що за ними заховано змісту значно більше, ніж вони на перший погляд можуть нам дати.

З тих же протоколів ми знаємо, що шкільне начальство І гімназії вело досить уперту боротьбу з виявленням від учнів своєї незалежності і не завжди досягало бажаних для нього наслідків.

Коли дані офіційних протоколів дуже скупі, то дані з мемуарної літератури досить яскраво змальовують ту добу, коли вчився Яків Демченко.

На першому місці треба поставити спогади його вчителя Н. Д. Богатінова²⁾, що чорними фарбами передають роки його вчителювання в І київській гімназії.

Сам Богатінов не належав до ліберальних учителів і через те він так оцінює тогочасну систему навчання: „Словесность тогда въ гимназіяхъ, въ пору Пирогова и послѣ него, стояла в страшныхъ распутіяхъ, болтовня о всемъ „по поводу“ прочитываемыхъ образцовъ обратилась въ ничего недѣланіе“ (т. II, с. 544).

Потім Богатінов нападає на учнів педагогічних курсів, що були при І гімназії і запідозрює їх в українстві: „ходили они всѣ какіе-то косматые, неряшливые, какими-то Запорожцами выглядывали“ (т. III с. 110).

Трохи більше про українські настрої серед учнів І гімназії подає в своїх спогадах³⁾ В. Г. Авсеєнко, що скінчив гімназію в 1859 р.: „Единственнымъ отраднымъ воспоминаніемъ за эти три года⁴⁾ я обязанъ покойному учителю русской словесности А. Н. Иноземцеву. Это была очень даровитая личность, къ сожалѣнію,

¹⁾ Можливо, що тут в протоколі описка і випущена цифра V, а тоді ця тема буде визначати не XII, а XVII вік. ²⁾ „Изъ воспоминаній Н. Д. Богатінова“, Русскій Архивъ, 1899, I—II—III. ³⁾ В. Г. Авсеєнко, Школьные годы, „Историческій Вѣстникъ“, 1881, IV, сс. 715—716. ⁴⁾ Роки 1855—1859.

рано унесенная смертю. Отличный знатокъ русскаго языка, человекъ съ правильнымъ и тонкимъ литературнымъ вкусомъ, А. П. былъ совсѣмъ не на мѣстѣ въ гимназіи, гдѣ воспитанники состояли изъ Поляковъ и Малороссовъ, не только не умѣвшихъ правильно говорить по-русски, но даже неспособныхъ отдѣлаться отъ нерусскаго акцента. Бывало, онъ чуть не плакалъ съ досады, когда на примѣръ, ученикъ скажетъ: „помочу перо“, и въ цѣломъ классѣ не найдется ни одного, кто бы могъ его поправить“.

Про аналогічні явища пригадує в своїх спогадах і М. Чалій¹⁾, хоч у нього оцінка настрою учнів зв'язана з суто-дисциплінарними завданнями, що стояли перед ним.

Про існування українських настроїв в І київській гімназії, ми знаходимо також деякі дані в спогадах А. І. Рубця, що скінчив ту ж гімназію за кілька років перед Я. Демченком в 1858 р.²⁾

Зі спогадів А. І. Рубця ми довідуємося про розподіл учнів пансіонерів на певні відокремлені групи—Поляків, Москалів та хуторян (хуторяни були учні — діти дрібних українських панків), про зацікавлення учнів українськими співами, про захоплення «Тарасом Бульбою», про дражливі прикладки до учнів українського типу, як «Мамай», та про виставу в стінах гімназії «Наталки Полтавки» силами учнів.

Всі ці вищенаведені дані мемуарної літератури подають нам значно більше для розуміння настрою учнів І гімназії, що в ті часи ішли в унісон з загальним тогочасним зацікавленням серед київської молоді до всього українського—і адже не буде дивним, що ми можемо припустити, що ці українські настрої І київської гімназії могли виявлятися також і в формі запису та збирання матеріалів народньої творчості з уст українського люду.

Про вартість фіксації матеріалів української народньої словесності міг подати належну думку учням І гімназії їх молодий учитель Ю. Янсон³⁾. Він учителював в І гімназії з 1856 до 1861 року і його прізвище ми зустрічаємо значно пізніше в списку основних співробітників етнографічної експедиції П. Чубинського⁴⁾.

¹⁾ М. Чалій, Вторая кievская гимназія, 1852—1861, „Кievская Старина“ 1900, іюль-августъ: „За польскими манифестациями слѣдвали малорусскія. Появились бараньи шапки, смазанные сапоги, мерзаныя сорочки. Все это имѣло сильное вліяніе на возбужденіе умовъ учащейся молодежи и не могло не повліять на ослабленіе дисциплины въ кievскихъ учебныхъ заведеніяхъ“ (с. 78). ²⁾ „Воспоминанія А. И. Рубца“ (1853—1858): „Столѣтіе Кievской I-ой гимназіи“, т. III, ч. II, Кievъ, 1911; сс. 536, 539, 543, 575, 576. ³⁾ „Столѣтіе К. I. Г.“, т. I, с. 223; Авсеенко, с. 716. ⁴⁾ „Труды этнограф. и стат. эксп. въ Зап.-рус. край“, т. I, передмова, с. VI.

Так само ми можемо гадати і про відповідний вплив на юнака Я. Демченка його товаришів, старших учнів (попередніх випусків) з виразною українською орієнтацією, серед яких треба виділити Беренштама В., що скінчив I гімназію 1857 року і вже через кілька років брав участь в утворенні київської студентської громади¹⁾ та Рубця Олександра — випуску 1858 року, що в 1870 році видав збірку українських пісень у нотному записі.

Крім впливу на Я. Демченка його старших товаришів-гімназистів²⁾, треба припустити також і вплив студентів українських утворень, з якими тоді товаришували гімназисти. Серед цих студентів треба визначити студента Михайла Драгоманова, що з його братом Іваном (молодшим) товаришував Я. Демченко і був у них на квартирі³⁾. Цей зв'язок Я. Демченко продовжував з Драгомановими і за своїх студентських років, згодом поміж ними повстало свояцтво, бо Іван Драгоманів та Іван Демченко (брат Якова) оженилися з сестрами Магеровськими.

І ось як раз на ці роки і припадають записи українського етнографічного матеріалу юнака Якова Демченка, що збереглися серед рукописної спадщини В. Науменка й переховуються в рукописному відділі ВБУ.

Записи Я. Демченка припадають на 1857, 1858 та 1859 роки, коли йому було 15-17 років і переведені в його родовому селі Денгах та в м. Полтаві.

Ці етнографічні записи Я. Демченка, не вважаючи на його юнацький вік, зроблені за зразками тодішніх етнографічних записів і манірою запису найбільше нагадують записи А. Метлинського, якого юнак Я. Демченко певно й наслідував.

Юнак Я. Демченко також показує і певне ознайомлення з тогочасними українськими виданнями пісенного матеріалу і подає в своїх записах певні вказівки до історичних пісень на друковані джерела: 1. «Народныя Южно-русскія Пѣсни» А. Метлинскаго. Київъ, 1854; 2. «Запорожская Старина» И. Срезневскаго, Харьковъ, 1833, ч. I.

В записі приповідок Я. Демченко занотовує своє знайомство з «Граматиною» Куліша 1857 року, — правопису якого Демченко й дотримується в своїх записах.

Таким чином для тих часів юнак Я. Демченко мав досить солідне наукове підготування й через те його записи не втрачають сили й

1) І. Житецький; „Київська громада за 60-тих років“, „Україна“ 1928 кв. I, с. 125. 2) З родинних спогадів Є. П. Демченкової (77 років), дружини Івана Демченка (його брата) відомо, що Яків Демченко під впливом свого брата Івана та бажаючи поширити свою самоосвіту навмисне залишився в одній з гімназіальних в'язь. 3) Ці факти подала нам ласкаво з своїх спогадів Олена Петрівна Косач (Драгоманова).

для нашого часу, і лише доводиться дивуватися, чому вони не були цілком використані та лежали спрятані до наших часів, хоч і були в руках знавців українського фольклору.

Ті записи Я. Демченка, що дійшли до нас ¹⁾, переходять тепер в рукописному відділі ВБУ за №№ 886—890.

№ 886. Формат $\frac{1}{4}$ аркуша. Обгортки немає. Писано на обох сторінках. Сторінок за пагінацією Я. Демченка 69, але бракує сторінок з 57 до 68 включно. У цьому зшитку вміщено 36 пісень, 1 лірична та 1 історичний переказ про Палія.

У зшитку після багатьох записаних пісень Я. Демченко зазначав об'єктів, місце запису та час запису; з цих нотаток видно, що на 1857 р. — припадає 1 запис, на 1858 р. — 5 записів на 1859— 18 записів і без дати — 14 записів. Дати запису припадають переважно на червень і липень, цебто, на час літніх вакацій.

Щодо об'єктів і місць запису то Я. Демченко це робить старанніше ніж датування запису. Об'єкти і місця запису в Я. Демченка такі:

1. Баба Марія Кошовчиха — 11 зап.	6. Парубок Омелян Ткаченко 1 зап.
2. Баба без прізвища . . . 1 зап.	7. Косарі в с. Залізках . . 1 зап.
3. Баба Вовчиха 1 „	8. Учні Полтавськ. гімназ. . 1 „
4. Баба Чирчиха 4 „	9. В Полтаві 9
5. Горнішна в Полтаві . . . 4 „	10. В с. Деньгах 5

З цього переліку видно, що Я. Демченко цілком правильно звертає увагу на записи пісень від старих жінок, що більше знають давніх пісень, і які їй справді подали Я. Демченкові найцінніші записи пісень.

Записи Я. Демченка обіймають різноманітні пісні. З них особливо цінні — пісні історичного змісту про Нечая, про Харка та про Морозенка.

Цікаво тут зазначити, що в збірнику пісень Я. Демченка немає ані одного запису української думи, що дає нам привід говорити або про неповну досвідченість записувача або відсутність для Я. Демченка належних об'єктів до запису.

До тих пісень, що також заслуговують на нашу увагу, належать пісні військового змісту (про виїзд козака, про розлуку з милою і т. ін.), пісні саадатські, хоч вони і російського походження, пісні про кохання, що всі в цілому можуть дати дослідникові вихідні дані щодо студіювання зміни таких пісень.

Треба також зазначити, що певно Я. Демченко хотів кудись надіслати свої записи пісень, бо в теці рукописного відділу ВБУ

¹⁾ Зі спогадів Є. П. Демченкової стає відомо, що Яків Демченко провадив також і за своїх студентських років етнографічні записи. Тоді, цілком можливо припустити, що до рукопису № 886 увійшла частина матеріалів пізнішого запису, тим більше, що значна частина записаного матеріалу без дати.

№ 1405 ми знаходимо три начисто переписані пісні, на окремих листочках, які вже вміщені в зшитку Демченка за № 886 на сторінках 10, 32, 47. Перша з цих пісень має певно редакційну примітку: «Недоставленное здѣсь окончаніе, начиная съ стиха взято изъ другого варьянта, записаннаго К. А. Кибальчичемъ въ с. Щасновкѣ Козелецкаго у.»¹⁾

Ця примітка примусила уважніше переглянути збірку Чубинського т. V і справді там уміщено з зазначенням прізвища Демченка і без його прізвища такі його пісні²⁾:

1. Ой матінко та не гай мене (с. 9).	У Чубинського	431 — Д.	о. 873.
2. Їхав козак із війни (с. 10).		386 — Г.	„ 817.
3. Гайдарики, гайдарики, молоді (с. 17).		33	„ 951.
4. Шумить гуде дібровонька (с. 18).		377 — Е.	„ 809.
5. Ой поле, поле, поле чистое (с. 20).		111	„ 1008.
6. Як поїхав королевич (с. 24).		357 — Б.	„ 767-768.
7. Годі братя нам журиться (с. 26).		110	„ 1007.
8. Пійшов би я в ліс по дрова (с. 32).		262	„ 667.
9. Ой ти досада (с. 47).		256	„ 663.

Таким чином із 36 пісень Я. Демченка Чубинський до свого видання вибрав тільки всього 9 пісень, хоч деякі з забракованих пісень Демченка безсумнівно були варті пильнішої уваги.

№ 887, формат $\frac{1}{8}$ аркуша. На обгортці напис: Народня українська поезія (словесность) пословіці, поговорки, загадки.

Тетрадь I — 1859, 23 марта, Я. Демченко. Сс. 1 — 13. В цьому зшитку рівнобіжно в два стовпці записано 150 приповідок і 91 загадка³⁾.

№ 888, формат $\frac{1}{8}$ аркуша. На обгортці напис: Народня українська поезія (пословицы, поговорки и загадки).

Тетрадь II — 4 мая, 1859, Як. Демченко. Сс. 13 — 24. В цьому зшитку продовження запису приповідок №№ 151 — 285 та загадки №№ 92 — 121.

№ 889, формат $\frac{1}{8}$ аркуша. На обгортці напис: Нар. укр. поез. (пословиці, поговорки, загадки).

Тетрадь IV — Якова Демченка, 1859 г., 28 октября. Сс. 25 — 32. В цьому зшитку продовження запису приповідок №№ 257, 286—339 та загадки №№ 122—153 (серед них завдання).

№ 890, формат $\frac{1}{8}$ аркуша. На обгортці напис: Нар. укр. поез(ія). Повѣрья, превращенія и проч., 1859, сентябрь, 27. Як. Демченко.

¹⁾ Ця пісня у Чубинського не зазнала змін. ²⁾ В передачі правопису Я. Демченка Чубинський не був точним, а тому фонетична вимова пісень за Чубинським не відповідає цілком записові Я. Демченка. ³⁾ Цю пісню у Чубинського підписано „Новицкій“, але ця пісня слово в слово передає запис Я. Демченка. ⁴⁾ В своєму виданні Чубинський інших матеріалів Я. Демченка не використав (С. Я.).

Сс. 1—28. Цей зшиток сповна не записано. В цьому зшитку вкладено також ще додаткові листочки — з них 2 листочки такого самого формату і містять у собі: «Приложеніє къ пословицамъ и поговоркамъ», але в них уміщено різні цікаві приказки та байки-анекдоти. Крім того тут ще вкладено маленьку записку розміром 4×7 сант., де зазначено послідовне збільшення етнографічного матеріялу.

1859. 30 сент[ября] было.		1859 30 ноября было.	
Пѣсенъ	49.	Пѣсенъ	60.
Историч. легенда	1.	Пословиць и погов.	339.
Послов. и поговор.	246.	Приложеній	30.
Приложеній	24.	Загадокъ	153.
Загадокъ	49.	Анекдотовъ	4.
Анекдотовъ	13.	Повѣрій и сон. толк.	34.
Повѣрій и сон. т.	32.	Превращеній	2.
Превраще(ній)	2.	Итого	626.
Итого	446.		
1859 г. 31 октября было		Посл.	20, 40, 54.
Пѣсенъ	54.	Заг.	0, 47, 27.
Историческая легенда	1.	Пѣс.	30, 19, 8, 3.
Пословиць и поговор.	286.	Прилож.	24, 2, 4.
Приложеній	26.	Анек.	13, 6, 6.
Загадокъ	126.	Пов. и сн. т.	32, 2, 0.
Анекдотовъ	4.	Превр.	2, 0, 0.
Повѣрій и сонныхъ толк.	34.		
Повѣрій	2.		
Итого	539.		

Цей маленький вкладений листочок з записом послідовного збільшення етнографічного матеріялу викликає в нас думку, що юнак Демченко тільки восени переписував свої літні надбаня, бо інші дати на обгортці других чотирьох зшитків не можуть бути ув'язані з гімназіальною наукою Демченка.

Розглядаючи етнографічну спадщину Я. Демченка, ми повинні на перше місце поставити його записи тих пісень, що вміщені в 1 зшитку.

Серед цих пісень ми маємо і декілька історичних пісень — про Нечая, про Харка, про Мороза; але вони подають дані про існування цих варіантів в стислішому виді, ніж ми це знаємо з аналогічних до них варіантів з друкованих джерел тих років.

Цей зшиток хтось давніше переглядав і там є позначення олівцем, що вказують відповідні варіанти в Рудченка та примітка про ненародність одної пісні (№ 37), а деякі з цих пісень були вміщені вище у збірці Чубинського, про що ми згадували.

Записи Демченка приповідок, загадок і запаморочливих завдань становлять виразну цінність, бо серед цієї збірки є певні — унікати, що не зустрічаємо в інших збірках.

Чималу вартість становлять також спроби юнака Я. Демченка записувати приказки і анекдоти (серед них треба виділити сатиричні проти попівства) та запаси народніх вірувань і забобонів, що характеризують світогляд полтавського селянина кінця 50 років XIX століття.

Але, на жаль, вся ця етнографічна праця Я. Демченка, що збереглася в пожовклих зшитках і яка так характерна для ентузіастичної молоді кінця 50 та початку 60 років, для Я. Демченка була тільки гріхом юнацьких років і далі збирання етнографічного матеріалу Я. Демченко не пішов.

Але й остання доба життя Я. Демченка має своєрідну цікавість для нас, коли ми побачимо далі, що Я. Демченко й пізніше не зраджував своїх інтересів юнацьких років і зумів зберегти їх до кінця свого життя, але дивним чином поєднавши українські інтереси з суто консервативними тенденціями.

Про студентські роки життя Я. Демченка нам тепер майже нічого невідомо. З родинних спогадів відомо, що і за роки свого студентства Я. Г. Демченко теж збирав етнографічні матеріали, що, на жаль, до нас не дійшли. В Київському університеті Я. Г. Демченко перебував тільки чотири роки і закінчив його 1868 року, і з того ж 1868 року він поступає на службу в Чигиринському повіті на Київщині, де служить 28 років і перебуває на посаді мирового судді.

Потім Я. Демченко виходить у відставку та оселяється в своєму новопродбаному маєтку в Александрійському повіті на Херсонщині, що він його дешево придбав, використавши новий закон про заборону Євреям мати земельність. Я. Демченко там добре хазяйнує, набуває ще два маєтки, і виконує обов'язки і почесного судді та земського гласного.

Маючи тепер дозвілля і матеріяльну забезпеченість, Я. Г. Демченко дає змогу виявитися своєму публіцистичному хистові і виступає в світ з низкою своїх статтів та книжок¹⁾, що хоч і не дали йому слави, але виявили перед суспільством існування ори-

¹⁾ Нам відомі такі праці Я. Демченка: 1. „О наводненіи Арало-Каспійской низменности для улучшения климата прилежащихъ странъ, Киевъ, 1871. 2. Образование и сочетаніе словесныхъ звуковъ, Киевъ, 1900. 3. Замятки по вопросу о нуждахъ сельско-хозяйственной промышленности, Киевъ, 1903. 4. По поводу нашей смуты и высочайшаго указа 12 декабря 1904 года, Киевъ, 1905. 5. Еврейское равноправіе или русское порабоженіе (съ изложеніемъ принципъ еврейской науки о двухъ мѣрахъ и двухъ правдахъ, одной—истой для евреевъ и другой фальшивой, для гоевъ и разъясненіемъ тайнъ еврейскихъ плановъ и программъ, Киевъ, 1906. 6. Противорѣчія и несообразности нашей внутренней политики. 7. Къ вопросу о программѣ правыхъ. 8. Еврейская стратегія и тактика въ дѣлѣ покоренія міра мирнымъ путемъ. 9. Правда объ украинфильствѣ, Киевъ, 1906. 10. Оклеветаніе Шевченка нѣкоторыми патріотами, Киевъ, 1910.

гінальної людини, що поєднала в собі наче й українство й завзяту монархічну ідеологію¹⁾.

В останні роки свого життя Я. Г. Демченко піддержує зв'язки з Київською Старою Громадою в особі П. І. Житецького, якому дарує одну з своїх книжок: «По поводу нашей смуты», Київ, 1905 р. з власноручним написом та допомагає виданню журналу Старої Громади «Кіевская Старина», даючи свої внески; один з таких внесків розміром 200 карбованців зберігся в зашифрованому виді і до цього часу²⁾.

Зв'язок Я. Г. Демченка з П. І. Житецьким та його внески на видання журналу Старої Громади «Кіевская Старина» подають нам тепер нові й цікаві дані про ролі тих невідомих «меценатів»³⁾, що в свій час піддержували аполітичну «Кіевскую Старину» до часу її розпаду із-за принципових політичних розходжень, що сталися в 1905 році.

На події 1905 року Я. Г. Демченко реагував, як найзавзятіший консерватор і випустив друком декілька своїх черносотенних агітаційних книжок, де ретельно викривав наміри «злочитрих Євреїв».

Але одночасно Я. Демченко всупереч своїм однодумцям з київського правого табору випускає свою книжку: «Правда обь украинофильствѣ», Київ, 1906 р., де він виступає в оборону Шевченка проти своїх спільників і висловлює свої українські симпатії разом з правовірними монархічними радеями⁴⁾.

Ця книжка становить політичне і українське «сredo» Я. Г. Демченка. Ці свої погляди Я. Демченко повторює й пізніше з тою ж самою аргументацією в інших своїх виданнях.

Основні свої думки про українську мову, про ролі Шевченка, про ролі Українців в революційному русі Я. Г. Демченко висловлює в таких словах, що показують його самостійний хід думок, незалежний від обставин тих часів:

Малорусское или южно-русское нарѣчіе есть коренное русское, а великорусское — производное: поэтому и самобытность малорусскаго нарѣчія какъ коренного не можетъ подлежать никакому сомнѣнію (с. 26).

Хоч трохи вище Я. Демченко виступає проти української літературної мови, що в ті роки різала око і слух не тільки Я. Г. Демченкові, але й ветеранам українського літературного руху, як відомому

¹⁾ Крім того відомо, що Я. Демченко виступав в „Кіевлянинѣ“ з статтями в оборону Шевченка і з статтями про російські поточні події. ²⁾ Цю інформацію про внески на видання журналу „Кіевская Старина“ подав нам ласкаво з своїх матеріалів Г. П. Житецький. ³⁾ Є. Чикаленко, Спогади, 1861 — 1907, ч. III, Львів, 1926, с. 5. ⁴⁾ За виявлення своїх українських симпатій в правих київських сферах Я. Демченко придбав навіть репутацію „українофіла“. Дивись про це С. Н. Щеголевъ: Украинское движение, какъ современный этапъ южно-русскаго сепаратизма“, Київ, 1912, сс. 199, 228 — 229.

Нечуєві-Левицькому, але в своїх думках Я. Г. Демченко був стриманіший за Нечуя-Левицького.

Демченко так наводить свої критичні застереження:

Лучше тѣмъ временемъ пользоваться готовымъ уже русскимъ учено-литературнымъ языкомъ, чѣмъ формировать новый малорусскій учено-литературный жаргонъ (с. 22).

Демченко бере під свою високу руку і Т. Г. Шевченка і так його боронить:

Шевченко былъ недоволенъ политикой современнаго ему правительства и подъ пьяную руку написалъ два-три язвительныхъ стихотвореній, но не болѣе... онъ былъ въ этомъ отношеніи только немного грѣшнѣе Пушкина⁴ (с. 34).

Далі, Я. Г. Демченко виступає своєрідним українським хуторянським патріотом і картає «Великоросію» за її «революційну заразу»:

Революціонными эмигрантами и заговорщиками, нигилистами и анархистами издавна отличается Великороссія, а не Малороссія (с. 35). Малороссы... никакихъ государственно-сепаратическихъ тенденцій не питали и не питають (с. 34). И если нѣкоторая легкомысленная и полуинтеллигентная часть ихъ (украинофиловъ) и заразилась социализмомъ, то только на общемъ основаніи съ великороссами, благодаря тлетворному вліянію еврейства и еврейской печати (с. 37).

В своїй книжці Я. Г. Демченко посилається на думки Шахматова, Ягіча, наводить цитати з Т. Г. Шевченка і згадує цілу низку українських діячів і письменників, як Костомарова, В. Антоновича, П. Куліша, Квітку-Основ'яненка, Бодянського, Метлинського, Марка-Вовчка, Стороженка, Срезневського, І. Котляревського, Кропивницького, Тобілевича і т. д., доводячи тим самим не абияку обізнаність з українською літературою, яку ми і давніше спостерігали в етнографічних записах Я. Г. Демченка ще за його юнацьких років.

Цікаво тут зазначити, що Я. Г. Демченко і в інших книжках досить оригінально використовує своє чимале знання української літератури, а особливо народного фольклору, як знаряддя політичної аргументації проти немилих його серцю явищ тогочасного бентежного життя.

Так у своїй брошурі «Еврейское равноправие»¹⁾, Я. Г. Демченко, цитуючи 102 строфу²⁾ пісні «Енеїди» І Котляревського, подає до неї такі коментарі: «Котляревскій въ «Энеидѣ» точь въ точь живо описалъ нашихъ современныхъ революціонеровъ» (с. 73).

¹⁾ Друге видання цієї брошури 1907 р. Я. Демченко подарував з власноручним написом Сергієві Павловичу Шелухіну — своєму племіннику (С. П. Шелухін в свій час був членом Молодої Громади — інформація М. М. Марківського).

²⁾ Було тут війсьво — волонтирі,
То всяких юрбиця людей,
Мов Запорожці — чуприндірі,
Що їх не втне і Асмодей.
Воно так, бачиш і негарне;

Як кажуть то — не регулярне,
Та до війни самий злий гад:
Чи вкрасти, що язык достати,
Кого живцем, чи обідрати —
Ні сто не вдержить їх гармат.

В другому місці вже згаданої книжки Я. Г. Демченко задля ілюстрації своїх думок використовує українську народню байку про дурних Ливинів та про їх не менш дурного попа і, без жодного сумніву, додає до неї своє «moralite», що не має нічого спільного з виразним антирелігійним змістом цієї байки.

Ця байка та мораль Я. Г. Демченка так для нього характерні, що ми наведемо її цілком, змінивши лише старий «ярижний» правопис на сучасний.

Малороссійская сатира на людскую глупость.

У однім селі Литвини стали міркувати скільки-то вони платять чумакам за тую сіль. Міркували — міркували, а далі кажуть: „Чи не можна як добути соли і без чумаків“. От і прираяли собі — посіяти сіль. „Адже сіють жито — родить: повинна вродити і сіль, як посіяти“.

Вибрали, що єсть найкраще поле, зорали, посіяли сіль, заскородили і раденькі, що дурненькі: соли вже купувати не будуть! От настає весна; хліба скрізь посходили, зазеленіло — така руна! (а рік урожайний був). А сіль не сходить... От вони — що робить? Ходять по полю, голови повісивши: „не сходзиць, не сходзиць!“

А на тій ниві, де сіль посіяли, вовки яму вирили да і живуть собі. От один Литвин і назвав: „Брацця! — каже — тепер я знаю, чому сіль не сходить! — А чому? — Бо чорти завелися у нас на ниві! — Дзе? — На ниві там, де сіль посіяли!“ Литвини поняли віри, да зібралася громада — давай міркувати: що воно за нечиста сила завелася на ниві. Доходять тропу до тії ями, да ніяк не догадуються. — „Пахадзіло, пабрадзіло і следу незнаць: ці старая куропаціца, ці маладой медзвездзь“. От і прираяли: освятить те поле, то наша сіль зійде, як чортяку випхнемо.

Пішли за попом, покликали. Тоді вабирають хрести, корогви, образи — така процесія іде в поле. Приходять на ту ниву, аж над яму: піп євангелію читає, дяки співають: „Да воскресне Бог“ Співали-співали, читали-читали, вже і овяченою водою кропив піп, — так ні: не вилазить нечиста сила, тай годі. От громада і присудила: комусь треба лізти в яму і подивитись, що там таке? Всі вагаються — громада й присудила: — „Лізьте ви, батюшка, с хрестом в руках: нечиста сила вас не візьме!“ Батюшка перехрестився: — „Ви ж мене, — каже, — за ноги тримайце, а як почну ногами молоць—живо витягайце!“ От і поліз батюшка а хрест поперед себе. Коли вліз у ту яму — тільки трошки ноги зверху — да як задригає ногами, а його чим дужче, скоріш і витягли. Витягли, а в батюшки і голови кат-ма! Вовки чисто одкусили!

Литвини бачать, що батюшка без голови, да ніяк не пригадають чи він з головою був, як лізу яму, чи без голови? Одні кажуть: — „З головою!“ а другі: — „ні без голови!“ Суперечились, суперечились, та давай битись. А далі: „Хадзьом,“ кажуть, „до матушки, вона мусить пам'ятаць чи була голова у батюшки!“ От приходять питаюцця. — „Ви матушка мусите пам'ятаць: чи була голова у батюшки?“ Матушка думала, думала та й каже — „Ні, не згадаю! Спитайте служанку, вона вчора у вечері мила ноги батюшці, то певне пам'ятає“. Вони приходять до тої служанки: „Ти, кажуть, вчора мила батюшці ноги, то чи не згадаєш: була в батюшки голова, а чи не було?“ — „Була, — каже, — була але дуже хиталася“. — „То там же вона й зосталася“, — присудила громада.

Примѣчаніе В этомъ разсказѣ можно уподобить: — Соль — свободѣ и прогрессу, волковъ — крамолѣ, батюшку—правительству“ (с с. 161 — 163). (sic).

Всі інші публіцистичні брошури Я. Г. Демченка є лише повторення колишніх думок і мало дають нового для розуміння самого їх автора. Можна сказати лише одно, що ці брошури Я. Г. Демченка говорять про певну його матеріальну забезпеченість, про вільний час, що забезпечили йому цілковиту можливість дати вихід його енергії разом з плутаними старечими «думками».

Щодо цієї риси вдачі Я. Г. Демченка, то його цілком можна прирівняти з деякими його попередниками, з такими ж хуторськими українськими патріотами, як П. Білецький-Носенко¹⁾, П. Лукашевич²⁾, що починали наче, як слід, а кінчали такими ж своїми дивними quasi науковими трудами, що викликали одностайне здивування своїх сучасників.

Дальші справи особистого життя Я. Г. Демченка для нас вже не так цікаві. Помєр Я. Г. Демченко 2 лютого 1912 року в своєму маєтку «Васильевка» на Херсонщині, а 4 лютого його поховали в Києві на Аскольдовій могилі³⁾.

З часу перших етнографічних записів Я. Г. Демченка вже минуло сімдесят років, і тепер тільки поживклі зшитки в рукописному відділі ВБУ нагадують ту далеку добу ентузіастичного захоплення серед юнацтва кінця 50 років ХІХ ст., що одночасно дали й велетня громадської думки Михайла Драгоманова і таких людей, як Яків Демченко, що не виправдали тих надій і мрій, які були перед ними ще за юнацьких часів.

Подаємо тут власноручні етнографічні записи Я. Демченка.

Демченко № 23, (35 п'єсень) чужою рукою. № 886 ВБУ.
(Нар. Южн. Р. пен., изд. Мтлн. К-въ, 1854; сс. 403, 404, 405, 406, 407).

Про Нечая.

1.

Ой виходило сорокъ тисячъ Ляха —
Бережись Нечай! А пан Нечаєнко
Козакъ молоденький, й не думає й негадає,
А зъ кумасею Хмельницького медъ вино кружає,

2.

Ой якъ поставивъ вінъ та стороженьку на місті¹⁾,
А самъ пішовъ до Хмельницької шуки риби істи,
Не вспівъ та панъ Нечаєнко за столикомъ сісти,
Якъ дала ёму та молодому стороженька звісти.

¹⁾ Н. Петровъ. Очерки истории украинской литературы ХІХ ст., Киевъ, 1884, с. 43. ²⁾ А. Пыпинъ, История русской этнографии, т. III, СПб, 1891, с. 45, ³⁾ „Кієвлянинъ“, 1912, № 35.

⁴⁾ На мосту — значить; прим. п'євцы. ²⁾ Тутъ п'євица не припомнила н'ькоторыхъ стиховъ.

3.

Ой якъ одсунувъ та панъ Нечаенко новую кватірку
Ажъ Ляшеньки, преуражи сині, якъ шашки по ринку.
Ой якъ крикнувъ та панъ Нечаенко на хлопка малого
Ой сідлай хлопку та коня вороного.

4.

Та підв'язуй, хлопку, та попругу съ туга,
Бо буде на насъ та велика потуга!
Ой не вспівъ же та панъ Нечаенко на коника сісти,
Якъ ставъ Ляшеньківъ приуражихъ синівъ на дрібинъ макъ сікти.

5.

Ой не вспівъ же та панъ Нечаенко на коника [впасти]
Ставъ Ляшеньківъ, приуражихъ синівъ, якъ снопки класти.
Ой поїхавъ та панъ Нечаенко на Саву-могилу—
Покотилася ёго головонька у яру долину.
(Записано одъ Марі Кошовчихи, іюля, 1858 г.).

Про Мороза.

(Нар. Южн. Р. псн., изд. Мтлн., К-въ, 1854; сс. 408, 409, 410, 411, 412).

1.

Ой Морозе, Морозенку,
А ти славний козаچه!
За тобою Морозеньку,
А вся й Україна плаче.

2.

Не такъ, не такъ Україна,
А якъ славнее військо...
Ой плакала та Морозиха,
Ой идучи на місто.

3.

Ой плакала та Морозиха
Ой на місто йдучи
Ой зачули два козаки,
А медъ-вино та пьючи.

(Записано одъ Марі Кошовчихи, іюля, 1859 г.).

4.

А не плачъ, не плачъ, Морозихо,
Та не плачъ, не журися.
Та йди з нами, съ козаками
А меду й вина напійся!

5.

Ой щожъ міні, та миле браття
А медъ вино й не пьеться.
Передъ моїми воротами
А орда зъ військомъ бьеться.

6.

Біжи жъ біжи, сивий коню,
А не ристью ходюю,
Зостривешся, сивий коню,
Не зъ військомъ зъ ордою.

Про Дорошенка.

(4 стр. б. (Зап. Ст. ч. I, Хрк. 1833, сс. 58, 59, 60).

1.

Ой на горі та женці жнуть,
А по-підъ горою
По-підъ зеленою
Козаки йдуть, козаки йдуть.

2.

Попереду Дорошенко
Веде своє військо
Військо Запорізьке,
Хорошенько, хорошенько.

3.

По середині пань хорунжий,
Підь нимь кониченько,
Підь нимь вороненький,
Сильний дуже, сильний дуже.

4.

А позаду Сагайдачний
Що проміняв жінку,
За тютюнь, за люльку
Необачний, необачний!

5.

Ой вернися Сагайдачний,
Возьми свою жінку.

Отдай мою люльку,
Необачний, небачний!

6.

Мині зь жінкою не возиться,
А тютюнь та люлька
Козаку вь дорозі
Знадобиться, знадобиться.

Ой хто в лісі — озовися,
Та викрешем губки,
Та покурим люльки,
Не журися, не журися!

(Переписано одь учениківь Полтавської гимназії, 1857 р.).

Про Дорошенка.

б) з стр. (Зап. Ст., ч. I, Хрк. 1813, сс. 58, 59, 60).

Ой на горі тамь женці жнуть,
А по підь горою,
По підь зеленою
Козаки йдуть, козаки йдуть.
Попереду Дорошенко,
Веде свое військо
Славне Запорізьке,
Хорошенько, хорошенько.
По середині пань хорунжий,
Підь нимь кониченько,
Підь нимь вороненький,
Сильно дужий, сильно дужий.
А позаду Сагайдачник,
Що проміняв жінку,
За тютюнь, за люльку,
Необачникь, необачникь.
Ой вернися Сагайдачникь,

Ой вернися необачникь!
Возьми свою жінку,
Верни мою люльку,
Необачникь, необачникь.
Мині твоя жінка не годиться,
А тютюнь та люлька,
Козаку вь дорозі
Знадобиться, знадобиться!
Ой у лісі щось гукає,
Ой тожь мовь мила
Оришеньки рвала
Й заблудила, й заблудила.
Ой хто вь лісі — озовися
Та викрешемь огню
Та покуримь люльки,
Не журись, не журись.

(Записано одь Марьї Кошовчизи, іюля, 1859 г.).

Про Харка.

(Нар. Южн. р. пен., изд. Мтлн., К-вь 1854 г., сс. 425, 426 427).

1.

Охъ и іхавь Харко
Та изь України
На коні й похиливсь.

2.

Охъ и за нимь, за нимь
Его козаченьки: —
Стій батьку, не журись.

3.

Охъ и якъ мині

Та пани-молодці,
Охъ якъ не журиться.

4.

Ой що-й підо мною
Кінь вороненький
Та почавь становиться.

5.

Ой не бий коня,
Та по головоньці,
Не буде він спотикатись.

6. Не буде й сподіватись.

Не обезпечай,
Козаче, дівчини—

1)

(Записано одъ баби Чирчихи, іюня, 1859 г.).

Про Харка.

(отн. къ уничт. Запор.).

1.

Та встань, Харку, та встань, батьку:
Просять тебе люде,
Якъ підемо за гряницю,
По прежньому буде.

5.

«Скурві сини, Запорізьці,
Не гараздъ ви зробили,
Що край добрий, степъ веселий,
Та й занастили».

2.

Якъ підемо за гряницю,
Та й попросимо царицю,
Щобъ одвела степи й плани
По Самарь-гряницю.

6.

Та позволь, Харку, та позволь,
батьку,
Намъ на ружжя взяти...
Не позволю, милі браття,
Крові проливати.

3.

Не на те я, панове молодці,
Москаля й набрала,
Щобъ я свої степи й плани
Назадъ ворочала.

4.

Тече-жъ річка невеличка
Съ підъ рожевої кручі.
Ой заплакавъ панъ Кóшовий
Одъ цариці йдучи.

Не дозволишъ изъ ружжями —
Позволь съ палашами,
Не дозволишъ съ палашами.
Позволь съ кулаками;
Нехай наша слава піде
Поміжъ козаками.

(Записано одъ Мары Кошовчихи, іюля, 1858 г.).

Про войну.

1.

Охъ и пише, пише
Та король хранцузький
Ажъ до білого царя.

4.

Передъ твоимъ дворомъ,
Дворомъ и заборомъ
Все конюшні становлю.

2.

Охъ и оддай, оддай,
Олександре, землю,
Ажъ по річку по Десну.

5.

Зажурився Олександеръ,
Сидячи в Саноді,
Охъ и що ми будемъ робить.

3.

Охъ и якъ не оддаси,
Олександре, землю,
То я тебе й розорю.

6.

Охъ и хоче, хоче
Та король хранцузький
Од насъ землю (о)дбить

1) Дальше пѣвица забыла пѣсню.

7.

Охъ и озоветься,
Генералъ Паскевичъ,
Не журися, Павловичъ.

8.

Охъ и подай війська,
Війська ще й запасу,
Й великої помочі.

9.

Охъ и підемо битися,

(Записано одъ Мары Кошовчихи, іюля, 1859 г.).

Ой у полі дерево,
Ой у полі зелене,
А підъ тимъ же деревомъ
Стоить мати изъ синомъ:
— «Ой сину жъ мій, Иване,
Дитя жъ мое кохане!
Якъ я тебе оженю —
Сама себе звеселю;
Якъ я тебе въ військо одамъ
Сама собі жалъ задамъ».
— «Не журися, Матусю,
Не журися ридная!
Якъ я буду въ військо йти,
Куплю собі три труби.
Та усі три й мідяні,
А четвертую жъ куплю
Та чистую й золоту.
Що въ первую й заграю,

Биться й воюваться
На хранцуза короля.

10.

Охъ и дурна, дурна,
Дурна й нерозумна,
Хранцузькая голова.

11.

Задумала биться,
Биться й воюватися,
А тепера й загинула.¹⁾

Та й коника сідлаю,
А въ другу заграю —
На коника сідая,
А в третю заграю —
Изъ двора виїзжаю.
Ще въ третю заграю
Изъ двора виїздячи,
А въ четверту заграю,
Середъ полку стоячи,
Щобъ матуся й почувла
Изъ церковці йдучи».
Скоро жъ мати почувла
Рученьками сплеснула:
— «Колибъ же я зозуля,
Я бъ до тебе й линула!» —
«Та колибъ же я соловей —
Тобъ я въ саду ночувавъ,
Та хороше щебетавъ —
Свою бъ неньку й розважавъ».

(Записано одъ Мары Кошовчихи, 1858 г., іюня).

«Ой матінко, та не гай мене,
Та й у дороженьку виряжай мене».
— «Ой, синочку, згоди годиночку,
Та поки я зберу свою родиночку.
И вбогую, и богатую,
И близькую, и далекую...
Теперь нічка темненька,
Доріженька й далеченька,
Кінь вороненький тай пристае,
А сонъ головоньку склоняе!»
взиду я на могилочку
Та пушу коня на долиночку,
А самъ ляжу на годиночку».

Ой десь узялась та дівчинонька,
Та вирвала билиночку,
Та вдарила козаченька
По білому личеньку:
— «Встань, козаче, годі спати:
Хоче Орда твого коня взяти».
— «Нехай беруть: кінь другий буде,
Мене жъ молодого по вікъ не буде...
Пропав же кінь і сіделечко.
Та все черезъ тебе, мое сердечко²⁾».
взяли коня вороного
Съ підъ козака молодого.

(Записано одъ баби Чирчихи, іюня, 1859 г.).

¹⁾ Ця пісня — про війну 1812 р.

²⁾ Проспавъ сучий зъ дівчиною; прим. п'їв.

* *
*

Іхавъ козакъ із війни
 На воронімъ коні
 Та й заіхав до вдови:
 —«Удівонька молода,
 Пусти нічку почувать!» —
 —«Козаченьку молодий,
 Поговору боюся!» —
 —«Удівонько молода,
 Не бійся ти нічого,
 Бо ще жъ я парень молодий,
 Не зрадивъ нікого,
 Удівонька молода,
 Розсідлай міні коня!» —
 —«Козаченьку молодий,
 Се жъ міні не гоже!»
 —«Удівонько молода,
 Ой дай же коню сіна!»
 —«Козаченьку молодий,
 Яжъ ні кошу, ні гребу,
 Де жъ я тобі наберу?»
 —«Удівонько молода,
 Ой дай же коню овса!»

—«Козаченьку молодий,
 Я жъ ні сію, ні орю—
 Дежъ я тобі наберу?»
 —«Удівонько молода,
 Заріжъ гуску й гусака,
 За для мене козака!»
 —«Козаченьку молодий,
 Я жъ ні плужу, ні гляжу, —
 Де жъ я тобі наберу?»
 —«Удівонько молода,
 Постели білу постіль».
 Стала вдова постіль слать,
 Стала плакати и ридати,
 Козаку правду казати:
 —«Уже-ж тому девять літъ,
 Якъ у мене мужа нитъ,
 А десятая зіма,
 Якъ горюю я сама!»
 Та стала плакати и ридати.
 Дітей съ хати виганять:
 —«Ідіть, діти, изъ хати,
 Бо нігде вамъ лягати!»

(Записано одъ Мары Кошовчихи іюля 1859 г.).

Стоїть яворъ надъ водою,
 Въ воду похилився:
 На козака пригодонька —
 Козакъ зажурился.
 Не хилися, явороньку,
 Ще жъ ти зелененький,
 Не журися, козаченьку,
 Ще жъ ти молоденький.
 Не радъ би я хилитися —
 Вода корінь мие,
 Не радъ би я журитися,
 Такъ серденько ние...
 Нехай, ние, нехий ние,
 Воно перестане,
 До козака молодого

Журба не пристане!!
 Ой узали козаченька
 Й забили въ кайдани,
 А забивши у кайдани,
 Ведуть перед пани.
 А привівши передъ пани,
 Кайдани опали,
 Ой, десь тебе, козаченьку,
 Матуся вродила,
 Що ще жъ тобі молодому
 Фортуна служила..
 Десь у тебе, козаченьку,
 Рідненькая мати,
 Що якъ станешъ на каміні,
 То й підківки знати.

(Записано одъ Мары Кошовчихи, іюля, 1859 г.).

Ой у полі дві тополі,
 Третій яворъ зелененький:
 Помірає за Дунаємъ
 Козаченько молоденький.
 Ой якъ ставъ вінъ помірати,
 Ставъ товариша прохати;
 —«Товаришу, рідний брате,
 Давай отцю й неньці знати...»
 Якъ приїхала мати,

Взяла его за головоньку,
 Стала его дорікати! —
 —«Оце тобі, мій синочку,
 За твое докоряння,
 Що не шанувавъ отця й неньки.
 Таке твое помірання!»
 —«Годі тобі, стара мати,
 Мине дорікати!
 Ой, якъ умру, моя мати,

То не ховай мене,
Сь попами й дяками. —
А поховай мене
Зь молодими козаками.

(Записано одь Мары Кошовчихи, іюля, 1859 г.).

Забілили сніжки, забілили,
Та заболіло, тіло, заболіло,
Та бурлацькеє біле,
Ще й головонька.
Та ніхто й не заплаче,
По білому тілу
По бурлацькому,
Та ні отець, ні мати,
Ні брать, ні сестра,
Ні жінка его.
Та тільки й заплаче,
Тільки й заридає
Товариш его.
—«Та товаришу вірний,
Ти жь мій брате рідний.
Либонь же я вмру
Та зроби жь міні, брате,
Вірний товаришу,
Кедрову труну.
Та поховай мене, брате,
Вірний товаришу,

Попи й дяки
За гроші побьються
А молоді козаченьки
Горілки напьються.

Вь вишневімь саду.
Та вь вишневім садочку,
На пісочку, підь грабиною.
Грабина висока,
Та листямь широка.
Кучерявая,
Та спустила гілля,
Низько додолочку
Землю покрива.
Та покрій мое тіло,
Бурлацькеє біле,
Ще й головочку,
Ой щобь мое тіло,
Ой щобь мое біле.
Та не горіло,
Та одь ясного сонечка
Та одь буйного вітру,
Щобь не чорніло,
Ой щобь не горіло,
Ой щобь не чорніло,
Ой щобь не коптіло.

(Записано одь Мары Кошовчихи, іюля, 1859).

Смутень, смутень чумацький отамань,
Поміжь возами ходить,
Ой вінь ходить, ой вінь ходить,
Словесно говорить:
Из-за гори, з-за зеленого гаю
Гайдамаки виглядають,
Що чумаківь сорокь и чотирі,
А гайдамаківь сімьдесять чотирі.

(Записано одь косарівь сельця Залізекь, іюля, 1859).

Журба мене сушить,
Журба мені крушить,
А я тії журбі
Та й не подаюся.
Піду до шинкарки
Горілки напьюся:
«Шинкарочко мила,
Усипь меду й вина
Ще й квартиру горілки.
Бери на заставу
Коня вороного.
Коня вороного,
Ще й зброю на ёго».

—«Не веліла мати
Заставоньки брати,
А веліла мати
Тебе распитати.
Якь ти не жонатий,
То ночуй зо мною,
А якь що жонатий,
То ідь у дорогу».
—«Ой дівчино мила,
Есть у мене дома
Отець й рідна мати,
Ще й дітей двое,
Чорняві обое».

(Записано одь парубка Омелька Ткаченка, 21 іюля, 1859).

Гайдарики-гайдарики молоді
 Ви сідлайте коні вороні,
 То поїдемъ, гайдарики,
 Та поїдем у Москву,
 Скоро до Москви дійдемъ,
 По квартиряхъ пійдемъ,
 Якъ і зійшовъ самъ хозяїнъ.
 На крутую гору високо,
 Пуска свого вороного коня
 Въ шовковую траву,
 Кида свою шапку
 Объ сирую землю:
 «Земле, мати, земле, мати

Запорожешькая!
 Ти приняла много війська
 Запорожецького,
 Прийми й мене молоденького». —
 Щебетали ластівочки,
 Та й угору летячи,
 Заплакали гайдарики
 Хозяіна несучи,
 Летіли ластівочки
 У гору високо,
 Заховали хозяіна
 Въ сирую землю глибоко.

(Записано одъ Марі Кошовчихи, іюля, 1859).

Шумить, гуде дібровонька
 Плаче, тужить дівчинонька,
 Вона плаче и ридає.
 На битий шляхъ поглядає:
 Битим шляхом гайдари¹⁾ йдуть
 И мого мужа коня ведуть,
 А въ ручсенькахъ сідло несуть.
 «Ви гайдари молоді,
 Де ви були-пробували,
 Де ви сего коня взяли,
 Де ви мого мужа діли?»
 — «Ой твій же мужъ вбитий лежить,

Въ правій руці шаблю держить,
 А лівою воду бере,
 Та на серце поливає,
 Бо на серці (тоску) має».
 — «Ви гайдари молоді!
 Та накажить жінці моїй,
 Нехай вона мене не жде,
 Нехай вона заміж йде,
 Ой якъ вона добра буде,
 То вона мене й не забуде,
 А якъ же не добра буде,
 То вона мене ще й забуде».

(Записано, іюля, 1858 одъ баби, которі прозвища не спитавъ).

Ой знаю, тай мовчу, тай мовчу,
 Тай нікому не скажу,
 Куди я гулять хожу.
 Ой піду я въ садъ гулять,
 Де конюшеньки стоять,
 Де конюшенькі нові,
 Де улани молоді.
 Піди, улану, подивись,
 Чи пьють коні, чи ідять,
 Чи веселі стоять?
 Пішовъ уланъ подививсь, —

— «Усі коні пьють-ідять
 Всі веселі стоять
 Тільки одинъ кінъ не не пье,
 Вінъ дороженьку чув,
 І на мене й на себе:
 — Ой сідай уланъ ти жъ мене,
 Тай самъ сідай на мене,
 Та поїдемъ въ Кримъ гулять,
 Турка шведа воювать,
 Тебе уланъ зрубають
 А мене в полонъ займуть».

(Записано одъ Марі Кошовчихи, іюля, 1859 року).

Ой поле, поле, поле, чистее,
 Ти роздолле мое, ти широкое!
 Посередині поля кущъ рокитовий,
 А підъ тимъ же кущемъ салдатъ
 Сержант полковой. молодой.

Сержантъ молодой полковой.
 Ой лежить вінъ лежить, не на смерть убитъ,
 Кріпко зранений,
 У его въ головахъ шабля гострая,
 А в его у рукахъ куля бистрая.

Такий полкъ; прим. п'їв.

А въ его у ногахъ его вірний кінь.
Ой ти, кінь мій, кінь, кінь товариш-
мій.

Уміраю я тай приказую:
Біжи, коню, до нового двора
Й заржи голосненько,

(Записано одъ баби Чирчихи, іюня, 1859 г).

1.

Уланики молоді
Вели коні до води.
За повкові поводи.
Стали коні наповать
Стали думать и гадать
Кого въ салдати й узять?

2.

Де п'ять — тамъ не брать,
Де чотири — не велять,
Де три — тамъ не йти,
Де два — тамъ нема,
А въ удівоньки одинъ синъ
Тай той пішовъ підъ аршинъ.

3.

До аршина не дійшовъ,
И въ салдатики пійшовъ.
Его мати старая,
На рундуку стояла,
Все плакала, ридала,
И старшинівъ прохала:
— «Ви старшини мої,
Верніте сина зъ неволі!»
Всі старшини занімили.

(Записано одъ горнішної дівки въ Полтаві, апр., 1859).

1.

Черезъ садъ зелений
Дорожка лежала,
Туда наша судариня,
Некруть виряжала.

2.

Виряжала, споряжала
Вдовиного сина
Хорошъ, хорошъ удовинъ синъ
На воронімъ коні.

3.

На воронімъ коні грає,
Въ голубімъ жупані.
Вийди, вийди дівчинонька,
Вийди моя пані!

4.

Ой не вийшла дівчинонька
Вийшла стара мати,
Взяла коня за поводи,

(Записано одъ горнішної въ Полтаві, апр., 1859 г.).

Й заржи голосненько,
Вийде до тебе стара ненька,
Та не кажи, коню, що я вбитъ лежу.
А скажи, коню, що я оженився,
Та понявъ собі паняночку.
В чистім полі на могилочку.

(Записано одъ баби Чирчихи, іюня, 1859 г).

Обізвавсь тільки одинъ,
Тай той вдівончинъ синъ: —
— «Не плачь мати, не ридай,
И слізъ своїхъ не роняй!
Тоді тільки заплачешъ,
Якъ на коні побачишъ,
На конику воронімъ,
И въ жупані голубімъ,
На черкеському сідлі,
Въ червоному колпаці,
И шабелька при боці
Якъ шабелька задзвинить,
Та й серденько защемить,
Якъ вийдемо на майданъ,
То вдаримо въ барабанъ,
Й тоді, матінко, прощай!»

Візджали пани
За нові мліни
Дивувались вони,
Що чижъ то лани
Позаростувані?..
Це жъ того вдовиченка,
Що въ поході зажурився.

Та й стала питати:

5.

— «Скажи, міні, мій синочку,
Де тебе шукати!»

— «Шукай мене, моя мати,
Въ степу, край дороги,

6.

Въ степу край дороги
На лютімъ морозі,
Тамъ будемо, стара мати,
Зіму зімовати.

7.

Своею кровью горячою
Море доповняти.
Своіми жовтими костьми,
Мости помошати,
Своімъ чубомъ кучерявимъ
Степи устилати».

1.
Якъ поїхавъ королевичъ
На погуляние
Та покинувъ Марусеньку
На горѣваніе.

2.
Пустив коня у дїброву,
Въ зелену траву
А самъ же лїгъ спочивати,
Въ зеленімъ гаю.

3.
Ему приснивсь сонъ жорстокий:
Съ підъ рученьки, съ підъ правої,
Вилетїв соколъ,
Съ підъ лївої, съ підъ білої,
Сїра утїнка.

4.
— «Бабусенько, голубонько,
Отгадай сей сонъ,
Съ підъ рученьки, съ підъ правої
Вилетїв соколъ

5.
Съ підъ лївої, съ підъ білої
Сїра утїнка». —
— «Ой біжи-жъ ти королевичъ,
Не жалуй коня,

6.
Уже жъ твоєї Марусеньки
На світі нема

Породила сина Йвана
Сама померла».

7.
Якъ приїхавъ королевичъ,
До новихъ воріть,
Ударивъ кїнь копитомъ
Объ новий порїгъ,

8.
Ой виходить стара мати,
Зъ нової світлиці:
— «Здоровъ, здоровъ, королевичъ,
Теперь ти не нашъ,

9.
Бо вже жъ твоєї Марусеньки
На світі нема.
Породила сина Йвана
Сама померла».

10.
Увїходить королевичъ,
У нову світлицю,
Розляглася Марусенька,
На усю скамницю.

11.
Мамки й няньки держать, дитя мале:
— «Бодай же ти дитя мое,
А само пропало,
Якъ ти мою Марусеньку
На той світ загнало».

(Записано одъ горнішної въ Полтаві, апр., 1859 г.).

Годі братця нам журиться,
Перестанемъ тоскувати,
Почнемъ пісеньки співати,
Заспіваємъ тєні штацької,
По своїмъ горі салдацькімъ.
За границею ми стоимъ
Много горя припимали:
У дванадцятімъ часочку
Виходили на горочку,
Становились въ переночку.
Поміжъ нами мелодцями
Самъ царевичъ приїзджавъ:
— «Бийте, братця, не робїйте

И пороху не жалїйте».
Стали битъ, съ пухъ палить
Ставъ городомъ димъ валить.
А въ нашего царевича,
Съ плічъ головонька летить.
Покотилась головочка
Такъ якъ маківочка.
Вилетїла душа зъ тіла,
Такъ якъ ластївочка,
Розлилася кровъ горяча
Такъ якъ туманъ по воді,
Розсипались чорні кудрі
Такъ якъ роса на траві.

(Записано одъ горнішної въ Полтаві, апр., 1859 г.).

1.
Ой у темнім лузі
Та калина стояла,
А на той калїні
Та зозуля ковала.

Ой тожъ не зозуля
На калїні ковала.
Ой тожъ мати въ сина
Правдоньки питала:

3.
— «Скажи, сину, правду
Хто в раді вірніший?
Чи теща, чи жінка,
А чи рідная мати?»

4.
«Ой у мене жінка
Та задля совіточку.
Ой у мене теща
Та задля привіточку.

(Записано одъ баби Вовчихи, іюля, 1858 г.)

5.
А у мене ненька
Дороже на сі(ихъ) (нерозбірливо).
Де вона походить
То й уродить сімъ

6.
Ой якъ умре жінка
То другу набуду;
Помре жъ батько й мати,
То й повік не забуду».

Легенда о Паліі

Якъ підступивъ Шведъ підъ Полтаву, то царь Петро и ставъ думать та совітуваться зъ полковниками, якъ бы его побідить? А одинъ и каже: — «Знаете, Ваше Величество, я вамъ найду одного чоловіка, що непременно побідить его. Мазепа й духу его боїться. Ви его по Мазепинимъ навітамъ та прозьбамъ, на Сибірь заслали... Знаете хто?» — «А хто?» — «Палій Семень!» — «Якъ жебъ его сюди приставить до битви?» — «А хочете я його приведу до битви...» — «Добре. Велику за се награду получишъ!» — Тай давъ ему бумагу, а той и помчавъ до Палія. Палій підспівъ якъ разъ на битву. Явивсь до царя такий старий, та обросший, борода по поясъ, а измучений у каторзі, Боже! Петро зъ нимъ поздоровкавсь. Тай ставъ просить прощення. Каже: «Прости мене Палію: я тебе обідив (30), не знавши твоєї вірности». — «Боже тебе простить, а я прощаю!» — каже Палій. Та поговоривши з царемъ й пішовъ до козаківъ. А козаки его якъ побачили — Боже, якъ зраділи, а вінъ їхъ давай цилувать, а далі й каже: «А де, хлопці, моя чугунна «Стеха»¹⁾, та що зъ нею підъ Турка у Азові ходивъ та вбивъ з неї башу?» Хлопці заразъ и кинулись її шукати, та таки й нашли. — Боже! якъ кинувсь вінъ її цилувать, то такъ слези й полились зъ очей. Поплакавши надъ пушкою, взявъ прозору трубу, та й дивиться на ма-настирську дзвіницю²⁾).

Роздивившись каже: — «Ишъ вражі сини обідають!» — «Хто, батьку, обіда? — питають козаки — «Мазепа съ Карломъ!» и пушку сюда виставили. — «Ось дайте лишень, хлопці, я свою Стеху заряджу». Та якъ зарядивъ, якъ (31) випаливъ, такъ такъ отютянта, що кушанія подававъ на двоє й перервало. Мазепа, якъ побачивъ се, якъ схватився, якъ сплесне руками: — «Оттеперь — каже Карлові — Ваше величество, пропали ми!» — «Що? — Якъ?» — «Палій прихавъ, я его пушку псчувъ». — «Не страшний міні твій Палій!» — каже Карль (вінь таки хворий бувъ). — «Оджежъ якъ хочете, а пропали» каже зновъ Мазепа Карлові.

На другий день Палій, якъ узявъ зъ своєї Стехи палить, та що паведе на який шведський отрядъ, то вони якъ полова й сиплються.

Полтава.

Пійшовъ би я въ лісь по дрова —
Въ мене жінка чорноброва.
Погнавъ би я вівці пасти —
Хотять хлопці жінку вкрасти.
Буду дома сидіти —
Буду жінку глядіти
Треба ложки, треба й миски.

Треба й дітям дві колиски.
Треба й дітямъ дві колиски.
Треба няньки, треба й мамки
И до псчі куховарки.
Що не вміє ні топити
Ні до людей говорити.

Полтава. Примітка: Максимович, 1827. Слово в слово.

¹⁾ Его

пушка. ²⁾ Тогда еще полтавского монастыря не было.

Стоїть яворъ надъ водою
Въ воду похилівся
На козака пригодонька
Козакъ зажурился.
Не хилися явороньку
Ще жъ ты зелененький
Не журился козаченьку
Ще жъ ти молоденький.

Не радъ би я хилитися
Вода корінь мие
Не радъ би я журитися
Такъ серденько ние.

Ой поїхавъ въ Московщину
Козакъ молоденький

Орихове сиделечко
А кінъ вороненький,
Ой поїхавъ въ Московщину
Та тамъ и загинувъ
Свою милу Україну
Навіки покинув.

Казавъ собі насипати
Високу могилу
Казавъ на їй посадити
Въ головахъ калину.

Калиноньку їсти.
Будуть мині приносити
Одъ родинки вісти.
Будуть пташки прилітати

Полтава.

Про Платова.

Вся Російская земля
Говорила про меня
Про білого царя
Й про Платова козака
А в Платова козака
Не бритая борода
Не стрижена голова.

Черезъ закон поступлю
Собі бритовку куплю.
Черезъ законъ поступивъ
Собі бритовку купивъ
И бородоньку обривъ
И головоньку-остригъ.

(с. Деньги).

Ой на горі ячмінь
А въ долині жито
Прийшла звістка невесела,
Що милого вбито.
Ой вбито, вбито,
Затягнуто в жито
И червоною китайкою
Рученьки прикрито.
Прилітіла пава
На рученьки впала
Такі очі, такі й брови
Якъ у мого пана.
Прилітіла птиця
Малёвані крильця
Такі очі, такі й брови
Якъ у мого Гриця.

Прибігла мила
Голубонька сива,
Открила китаечку
Тай заголосила.
— «Чи ти милий спився,
Чи съ коника вбився
Чи зъ иншою зазнався
Що мене дцурався?»
— «Я мила не спився;
Ні съ коника вбився,
Ні изъ иншою зазнався,
Ні съ коника вбився,
Ні тебе не одцурався.
Така мене смерть постигла
Що съ коня свалився».

(с. Деньги).

Черезь мої ворітєчка
Солома летить
Розсєрдилась моя мила
Не зможу впросить.

Просивъ я въ неї відеречка, —
Вона й не дала,
Довавъ я їй зóлотъ перстєнь
Вона й не взяла.

Вікопала криничєньку
Въ своєму садú
Чи не прийде дівчинонька
Рано по воду.

Ой прийшла дівчинонька
Раніше усіхъ
Та й набрала відеречка
Повініше усіхъ.

Та вже жъ моя криничєнька
Перелитая
Та вже жъ моя дівчинонька
Перебитая.

Ой гай, мати, ой гай, мати,
Ой гай зеленєнький.
Помандровавъ зъ України
Козакъ молодєнький.

Якъ мандровавъ та шапку знявъ
Й низєнько вклонився
— «Ой прощайте товариші
Мо' я зъ кимъ сварився.

Хоть сварився, не сварився
Счастлива дорога!»
Зостається на Вкраїні
Дівка чорноброва

На їй плахта черніточка
Сама жъ вона, якъ квіточка
Въ косі стежка голубая
Сама жъ вона молодая.

Та вже жъ моя криничєнька
Перерублена.
Та вже жъ моя дівчинонька
Перелюблина.

Та вже жъ зъ моїй криничєньки
Орлі воду пьють
А вже жъ мою дівчиноньку
До вінця ведуть.

Одинъ веде за ручєньку,
Другий за рукавъ,
Третій стоїть, серце болить
Любивъ та не взявъ.

Любивъ, кохавъ дівчиноньку
Не людямъ — собі
Досталась дівчинонька
Лакєю свині.

Лакей свиня безчутєвенна
Гірка п'яниця
Постой, дівко, постой краса!
Попрощаємося.

(г. Полтава).

А другої половина
Сама жъ вона чорнобрива,
А третяя клинчастая,
Сама жъ вона несчасная.

Бийте Ляхи дорóженьку
Щоб не курилася.
Розважайте дівчиноньку,
Щоб не журилася.

Били Ляхи дороженьку
Та вже й перестали
Розважали дівчиноньку
Та вже й перестали.

Не жаль мені дороженьки
Що піломъ припала,
А жаль мені дівчиноньки,
Що зъ личєнька спала.

(г. Полтава).

Ой вийду я вийду
На гору крутую
Стану, гляну, подивлюся
На річку биструю.

Щука-риба грає
Собі пару має
Козаченько на Україні
Пароньки не має.

Тільки ёму й парі
Що очиці карі
Тільки ёму, й до любови
Що чорнії брови.

Чорні брови маю
Та й не оженюся

Хіба піду до річеньки
Зъ жалю утоплюся.

Не топись, козаче,
Бо душу загубишъ,
Ходімъ, серце, повинчаймосъ
Коли вірно любишъ.

Ой люблю я, люблю,
Ще й любити буду
А съ вечера до півночі
Цилувати буду,

Вже й нациловався
Вже й намиловався
Якъ у саду соловейко
Тай нащебетався.

(г. Полтава).

Повій вітре буйнесенький
Зъ глибокого яру,
Прибуди, прибуди, мій миленький
Зъ далекого краю!

Ой рад би я повівати,
Такъ глибоко дуже;
Ой радъ би я прибувати,
Такъ далёко дуже.

Черезъ воду нема ходу,
Нема й переброду.
Коли, серце, любишъ вірно,
Бреди й черезъ воду.

Половину річки вбреду
Й половину ставу,
Сватай мене козаченьку
Не вводи, серце, въ славу.

Не я тебе, дівчинонько,
У славу уводжу,
А сама ти, дівчинонько,
У славоцьці ходишъ.

Що пізенько, не раненько
Изъ улиці подишъ.

Ой рада бъ я, козаченьку,
Раненько ходити

Що якъ візьмешъ за рученьку
Не мусишъ пустити.
Не потурай, дівчинонько
Моїй розмовоньці.

Держи розумъ, що й умъ добрий
Въ своїй головоньці.
Я держала розумъ добрий
Та пустила въ воду.

Не вповала на худобу,
А на твою вроду,
Ажъ ні вроди, ні худоби,
Ні третёго зросту.

Доведеться втопитися
Зъ високого мосту.
Ой хто жъ мене молодую
До себе пригорне.

Пригорнися, дівчинонько
Такóму другому,
Та не кажи тої правди
Що міні самому.

(г. Полтава).

Ой ти досада,
Ти досадонька моя,
Ти скажи, скажи
Що за горе й за біла.

Про досадоньку
Та нікому не скажу —
А ні батькові
А ні матері рідній

Тільки й скажу
Подружжю потайному,
Що иде, иде
Ревнивий муж до дому.

Шуточная.

Танцювала риба зъ ракомъ
А петрушка зъ пастернакомъ
А бурянь зъ бурякомъ
А дівчина съ козакомъ.
с. Деньги.

Ой на горі, на крутій
Стоить теремъ високий
А підъ тимъ же теремомъ
Сидить мати изъ синомъ

Вітеръ дерево хитає
Мати сина питає:
— «Ой сину мій, Йване,
Дитя мое кохане
Ой сину мій Йване,
Дитя мое кохане,
А чи тебе женити,
А чи в службу рядити,

Якъ я тебе оженю,
Сама себе звеселю.
Якъ я тебе в службу здамъ,
Сама собі жаль задамъ».

— «Не журися, мати моя,
Не журися старая
Купи міні три труби
Й усі три мідяні.

Ой несе, несе
Гостинчикокъ дорогий,
Три пліточки дротяній,
Та я й не знаю

Що й за що, хиба за те,
Що я в куми гуляла,
Що жонатому
Стаканъ меду й піднесла.

А холостому
Та зеленого й вина,
Гуляй, гуляй, голсва.
Щобъ веселая була.

(с. Деньги).

Як ховаться.

Котилася торба
Зъ великого горба.
А въ тій торбі
Хлібъ, паляниця...
Кому поведеться,
То тому жмуриться.
с. Деньги.

Въ перву трубу заграю,
Я коника сідлаю
Въ другу трубу заграю
На коника сідлаю.

Въ третю трубу заграю —
Я до полку доізжаю
Въ четверту заграю —
Середъ полку стоячи,
Середъ полку стоячи,
А въ у походъ идучи.
Ой зачує мати моя
Изъ утрени идучи»... —

— «Ой якъ би жъ я зозуля,
Я бъ до тебе линула».
— «Ой якъ би жъ я соловей,
Що дня къ дому прилітавъ.

Що дня къ дому прилітавъ,
А що ранку щебетавъ,
А що ранку щебетавъ,
Стару матіръ утішавъ».

(г. Полтава).

* * *

Реве вітеръ дуже въ полі,
Реве, лісь ламає.
Плаче козакъ молоденький,
Долю проклинає.
Ревешъ, вітру, тай не плачешъ
Бо тобі не в'ажко,
Та не знаешъ въ світі горя,
Такъ тобі й не тяжко:
Тобі все равно, чи в полі
Чи де лісь ламати

Чи по морю хвилю гнати
Чи криші здирати
Солом'яні й залізні,
Яку де застанешъ,
Снігомъ людей зам'ятати
Якъ кого застанешъ.
Відорви жъ відъ серця тугу,
Рознеси по полю.
Щобъ не плакався я бідний
На несчастну долю.

(г. Полтава).

В. Б. У № 887, Демченко. VI. I. Народня українська (словесность) поезія. Пословіці, поговірки, загадки Тетрадь I. 1859 г. 23 марта. Я. Демченко (съ 20 марта 1859 г.).

Пословиці й поговірки.

1. (ст. 1). Без бога — ні до порога.
2. Добре чужими рукамі жаръ за-
грібати.
3. Вольному воля, спасеному рай.
4. На безлюдді й Хома чоловікъ.
5. Береженого й богъ береже.
6. Всякъ куликъ своє болото хва-
лить.
7. Чуешъ, що дзвонять, та не зна-
ешъ у які церкві.
8. У лісі вовкъ виє, а на печі
страшно.
9. Зъ миру по нитці — голому со-
рочка.
10. Сонъ марá, а бог віра.
11. На злодію шапка горить.
12. Василь бабі сестра въ первихъ.
13. Брехнею світъ пройдешъ, та
назадъ не вернешся (1 зв.).
14. Собака бреше, а вітеръ несе.
15. Якъ одна біда йде, то й другу
за собою веде.
16. Журбою поля не перейдешъ.
17. До любої небоги, нема далекої
дороги.
18. Аби, бабо, рябо.
19. Его жъ саломъ та по ёго
шкуру.
20. Зъ гарної дівки — гарна й мо-
лодиця, гарно завертїтця, гарно й
подивитця.
21. Якъ хто гукає, такъ и одгуку-
етця.
22. Диківина, що собака не кована.
23. Ти ёму: «Отче нашъ!», а він тобі:
«Од лукавого».

24. Изъ піскі слова не викинешъ.
25. Не въ тїмъ сила, що кобила
сіва, а въ тїмъ, що якъ везе.
26. Баба зъ вóза кобилі лехче.
27. (2). Спить сова й курі бачить.
28. Не любо — не слухай.
29. Хто сміється, тому не минетця.
30. Не хóче йти коза на торгъ,
такъ за роги ведуть.
31. Найшовъ сокирку підъ лавкою.
32. Терпї козаче, отáманомъ бу-
дешъ.
33. Язикомъ болтай, а рукамі волі
не давай.
34. Дальше въ лісь, бїльше дровъ.
35. Якъ посієшъ, такъ і пожнешъ.
36. Люби взяти, люби й отдати.
37. Богъ чередника не слуха.
38. Попъ то зна, що кобилі робить.
39. Радъ би въ рай та грїхи не
пускають.
40. Катюзі по заслугі.
41. Якъ швидко р...ять (2-зв.), то
сліпі родяться.
42. Вїдно пана по походу.
43. Зробив дядя на себе глядя.
44. П'яниця поправитця, а дурень
ніколи.
45. Собаці, собача й честь.
46. Куди стріло, туди й бріло.
47. Хоть пан, хоть пропавъ.
48. Не кь різдву йде, а кь велико-
дню.
49. Скачи враже, якъ панъ каже.
50. Або добути, або дома не бути.
(Гайд.).

51. Хліб, сіль та вода то козацька іда.
52. Було та загуло (3).
53. Ні къ селу, ні къ городу.
54. Разъ та гараздъ.
55. Раденький, що дурненький.
56. Мертвого зъ гроба не вертають.
57. Казавъ та не завязавъ.
58. И дурень каші наварить, аби пшоно було.
59. Про мене Семене.
60. Охота пуще неволі.
61. Тихше ідешъ, дальше будешъ.
62. Хлібъ, сіль їжъ, а правду ріжъ.
63. Багатому чортъ діти колише.
64. Не займай біса, то лихо; а займешъ, то й два.
65. Богові повинуйся, а чорта не займай.
66. Пьяному й море по коліна.
67. Далеко куцому до зайця.
68. (3 зв.) (70-71, що закреслені).
70. Говорі, чорте, твій день наставъ.
71. Поймавъ чорта за хвість).
68. Іжъ борщъ изъ грибами, держі язикъ за зубами.
69. Не такъ живи якъ хочеться, а такъ живи, якъ богъ велить.
70. На тобі небоже, що міні не гóже.
71. Шутки, шутки, а хвість на бікъ.
(76, 77, 78, що закреслені).
76. Такъ гáрно, якъ Насті въ постолахъ.
77. Цуръ дурного.
78. Не въ Петрівній день по двічі казати?).
72. Изъ хама не буде пана.
73. Подаруйко безъ штанівъ ходить.
74. Хто кислиці ївъ, а кого оскóма напала.
75. Де два бьетця, тамъ третій не мішається.
76. Скрізь добре де насъ немає.
77. (4). Оглядівся, якъ наївся.
78. Не такъ страшний чортъ, якъ ёго малюють...
79. Якъ не стане, то батько достане.
80. Якъ не буде, то батько добуде (88 закреслено).
(88. Зъ Микóли тай ніколи).
81. Голе й гостре якъ бритва.
82. Роби небоже, то й богъ помóже.
83. На силу богъ давъ силу.
84. Що рада, то не рада.
85. Одинъ тому часъ, що батько въ платті.
86. Сей світъ, якъ маківъ цвітъ, день цвіте, а въ ночі опаде.
87. Поки богáтъ, то поти й сватъ.
88. На догадъ буряків, а дайте капустасти.
89. Хто сóлодко живе, той гірко вмірае (4 зв.).
90. За мое жито та мене й побито.
91. Хто мовчить, той двохъ навчить.
(100 закреслено).
(100. Тричі борщъ солити не годитця).
92. Хто ласо їсть, той твердо спить.
93. Готóва дугá й удила, не достае тільки возочка, та кобили.
94. Слепець сміліше хóдить, якъ поводитаръ вóдить.
95. Ише то не біда, якъ у просі баба, а отъ тогді біда, якъ нема ні проса ні лободи.
96. Якъ хліба край, то й під вербою рай.
97. Рівня ягня проти коня.
98. Хто вище злізе — дужче пада.
99. Горбатого могила виправить.
100. Своя рука — владіка (5).
101. Менше говорі, та більше робі.
102. Не вмёръ Данило, а болячкою вдавило.
103. Чортъ миромъ хотъ мутить, а въ болоті любить житъ.
104. Що въ кого болить, про те той и кричїть.
105. На слові — скоре, а въ ділі — горе.
106. Живі не шáтко й не важко.
107. Добре робі — дóбре й буде.
108. Треба неба, треба й хліба.
109. Старому брехать — не ціпом махать.
110. Про вовка помовка, а вовкъ у хату.
111. Въ чужий монастирь зъ своїмъ уставом не ходять.
112. Не спіши попередъ бáтька въ пекло. (10).
113. Що зъ воза впáло, то пропало.

114. Понюхавъ пирога та не вдалось попробувать.

115. Прийшовъ ні зъ чимъ, пійшовъ ні зъ чимъ, шкода питать, тільки ноги болять.

116. Чужа біда людямъ сміхъ.

117. Языкъ до Киіва доводить.

118. Заставъ дурня богу молитця, то вінъ и лобъ розібье.

119. Де вмішається ополоникъ міжъ ложки, то тамъ добра не буде.

120. Вирісь до неба, а дурний якъ треба.

122. Щастя-трясця (Якъ трясця ко-го захоче нападе, такъ щастя кому (11) захоче повезе).

123. Богъ за сиротою.

124. Буває, що й на полі рожа виростає.

125. Іжъ ти чоловіче борщикъ, а я буду мясе, бо мене дитинка сце.

(126, 127 закреслено).

126. Кажі казки — не смію. Кажі приказки — не вмію.

127. Слепець! На млинець! — Не чую!

На два! — Не бачу! На три! — Сюда при!

128. Ворони тільки навпростець літають.

129. Старість не радість.

130. Малий чорт та великі яйця несе.

131. Не вірь, бо то звірь, хотъ не вкусить, то злякає.

132. Вовка скільки хоч годуй, а вінъ же въ лісь дивитиметьця (12).

133. Не все переймай, що по воді пливе.

134. Нагадай козі смерть.

135. Не хвались та богу молись.

136. Голодній кумі хліб на умі.

137. Зроблено діло спішно, а впійшло смішно.

138. Жіноча річ коло припечка.

139. Шкода перемішувати тісто, вийнявши зъ печі.

140. Два коти въ одному мішку не помирятьця.

141. Шукай вітру въ полі.

142. Дурному хотъ кілъ на голові теши.

143. Правда раки лізте въ вершу.

144. Хто любить попа, а хто пападію (13).

145. Люде так собі, ні те, ні се, ні въ городі Богданъ, ні въ селі Селифанъ.

146. Мертвимъ тіломъ хотъ тинъ підпирай.

147. Затвердила сорока Якова.

148. Якъ зъ бикомъ не битця, а все молока одъ его не добитьця.

149. Що кому треба, то й те треба.

150. Не плюй въ колодязь, бо й самому прийдеться води зъ его напиться (13).

151. Поганому виду немає стиду.

152. Казавъ москаль право, та збрехав браво.

153. Изъ огня та въ полимя.

154. (Хто бреше... закреслено і не розбірливо).

155. Швець знай своє шевство, а въ кравецтво не мішайся.

156. Не далеко одкотитьця яблучко одъ яблуньки.

157. Безъ підмоги й дрова не горять.

158. За битого двохъ небитихъ дають, та ще й не беруть.

159. Не до поросять, коли свиню смілять.

160. Часомъ зъ квасомъ, порою зъ водою. (14).

161. Рада бъ мама за пана, такъ панъ не бере.

162. Цуръ дурню та масла грудка на прикуску.

163. Бачили чортові очі, що купували — іжте хоч повилазьте.

164. Віддай руками, то не виходишъ ногами.

165. Чує кішка, де сало лежить.

167. Дастъ бог світъ, дастъ и совість.

168. Шити-білити, завтра Великдень.

169. Не бійсь тієї собаки, що гавкає.

170. По ниточці дійде й до клубочка.

171. Підъ лежачий камінь и вода не тече.

172. Нанявсь продавсь.

173. Коли съ топлиної хати йде, то й дверей не зачинає (15).

174. На вербі груші на осиці кнєснєі.

175. (Не плюй въ колодязь, бо самому доведеться води зъ неї напиться).
176. Хто скаче той и плаче.
177. Аби схотівъ, то знайдешъ на свої руки муки.
178. Смерти не одперти.
179. Якъ такого ходу, то лучше зъ мосту та въ воду.
180. Не питаючи броду, не суньсь въ воду.
181. Проти дня брехня, проти ночі правда.
182. Байстриук та росте, якъ стрюкъ.
183. Старий, якъ собака, а бреше, якъ щеня.
184. Куди тобі, грішному, кисіль істи (16), коли ти й кваші не вкусишъ.
185. Есть квасъ та не для васъ.
186. Короста не проста, кого схоче то й нападе.
187. (Стидно вкрати).
188. Глухому пісні співають.
189. Біда въ ко́го жінка бліда, а въ мене якъ калина, та й съ того (?) лиха година.
190. Кішці іграшки, а мишці сльози.
191. Коли мое тобі не въ ладъ, я зъ своїмъ наза́дъ.
192. За терпіння богъ дає спасіння.
193. Я думаю, чомъ корова не рере, ажъ її дома нема.
194. (Вкравъ аби добре сховавъ).
195. Аби корито, а собаки будуть.
196. (17) Не нуждается сліпий въ зеркали: и въ дощечку подивитця.
197. Оставайсь лавка съ товаромъ.
198. Поминай, якъ звали.
199. За чубъ та за волосся та съ того й розвелося.
200. Глухий хотъ не почує, такъ допитається.
201. Бувъ колись Нетреба та вмер.
202. На добрий кусокъ найдеться кутокъ.
203. А я за суму та й далі суну.
204. Одъ біди не одмэлишся, а одъ лиха не вмрешъ (18).
205. На чужий ротокъ не надінешъ платокъ.
206. Як не іла душа часнику, то й не вонятиме.
207. Дурний піпъ, дурна его й молитва.
208. Після Юрья, бьють въ житі дурня.
209. Хто рано встає, тому богъ щастя дає.
210. Якъ макъ не вродить, то голоду не буде.
211. Стрічають по одежі, а випроважають по розуму.
212. Своя семеряжка не тяжка.
213. Не по коню то по оглобли.
214. Що проживъ, то богъ давъ, що ззівъ, то пропало.
215. (За царя гороха).
216. (За царя Панька, якъ була земля тонка).
217. За царя Хмеля, якъ було людей жменя.
218. (Другимъ разомъ, ліпшимъ часомъ)-
219. Й князі бувають у грязі.
220. Для дурня законъ не пишеться.
221. Я зъ липки впавъ тай на дибки вставъ.
222. (Якъ би чортъ не ср..., тобъ далеко ставъ).
223. (Іжъ борщъ зъ грибами, держи язикъ за зубами).
224. Прийде Спасъ, держи рукавички про запасъ.
225. Лінивому що дня празникъ. (126). Жінко моя, діти мої! нужъ мене зъ світу згонить.
- (127). А нуте, синки, за люльки, хай паска постить, ніхто поросяти не вхопить.
2226. Говори, чорте, твій день наставъ.
- (175). Поймавъ чортъ (19) чорта за хвістъ.
227. Такъ гарно, якъ свині въ штаняхъ.
228. (Цуръ дурню).
229. Зъ Миколи тай ніколи.
230. Якъ високо полетишъ, то низько впадешъ.
231. (Я зъ липки впавъ, тай на дибки ставъ).
232. Ледачому ледача й смерть.

*233. Добре ловити въ коморі, поймай мене въ чистімъ полі.

234. Похожа свиня на коня, та шерсть не така.

235. Мала собака до віку щеня.

236. На безрибї й рак риба.

237. Й вікъ настаѣвъ, такъ піпъ не свиставъ.

238. Скільки цигана не мий, вінъ все буде чорний.

239. Хороші нужні чортамъ на гроші.

240. Сбирається на що, якъ старець на свічку.

241. Гарно, гарно співешъ, а якъ перестанешъ, то ще лучше буде).

242. (— 127 (дивись вище).

243. (— 126 (дивись вище).

244. Дівчата ростуть, якъ собача лобода, а хлопці, якъ камінь.

245. Не мині го(20)ворить, не тобі слухать.

247. (так любить, якъ собака цибулю).

248. (Пропавъ ні за цапову душу).

249. (Старий, якъ собака).

250. (Дурний, якъ вівця).

251. (Голодний, якъ цуцикъ).

252. (Такъ, якъ кіть наплакавъ)

253. (Той ще не родивсь, щобъ усімъ угодивъ).

254. (Годить, якъ лихій болящї).

255. (Я тільки слухаю та на усъ мотаю).

256. (Въ мене нема на роздачу, я й самъ собі не настачу).

257. (Недалеко откотитьця яблуко одъ яблуньки).

258. (Сипъ борщъ, клади кашу, подай пити).

259. Годуй бджолу до Івана, вона зъ тебе зробить пана.

260. Се не панського роду: пье горілочку, якъ воду, а горілочка, якъ дівочка зведе (зробить) (съ)хлопця (на) дїдочка.

261. Якъ медъ такъ и ложка, а то друге такъ и ополоникомъ.

262. Якъ то до Івана просо съ ложку, то буде и въ ложку.

263. Засмісь Матвійку; дамъ шага й копійку.

264. (Домотається ниточка до клу(21)бочка).

265. Бачить муха де струпъ.

266. Куди кінъ съ копитомъ, туды й ракъ съ клешнею.

267. Посуливъ панъ кожухъ дамъ, тай слово його тепле.

268. Христось воскресъ та въ лисинку, дайте мені яйце й писанку.

242. Потягай, Мартине, мати ще підкине.

154. Той ще не родився, щобъ усімъ угодивъ.

166. Сліпець! на млинець!—Не чую!—«На два!»—«Не бачу!»—«На три!»—«Сюди при!»

81. «Кажі казки!»—«Не смію!» «Кажі приказки!»—«Не вмію!»

184. Здрастуй, піпъ Сава! Приславъ чортъ сала:—«Отче нашъ иже еси... де взявъ, туди й однеси». «Идижъ, попе, піддасы!»

194. Господы мене прости! пішла до старости, купила свічку за копіечку, понюхала ажъ медкомъ пахне, такъ взяла тай ззіла.

293. Иду на гору — свистить, зойшовъ на гору — свистить, коли прислухаюсь, ажъ то въ мене въ носі.

228. Знав богъ на що свині не давъ рогъ.

231. Не грій гадюку у пазусі, бо укусить.

241. До святого духа держись кожуха.

243. Добували, якъ города, а не збудемъ, якъ ворога.

246. Що написано на роду, то не обійдешъ по лёду.

247. Свое золото хотъ въ попелі та видно.

248. Рожа пригожа, та въ голові рогожа.

249. Чи будешъ таке сирітське, якъ чоловіцьке(!).

250. Хлопець й гарний, та не всі дома.

251. Була въ мене половиця та не въ моеї хати: вінъ бо її убирає, вінъ же по їй ходить. А якъ треба поладити, то мене зове.

252. Способенъ воламъ хвості крутитъ.

253. На свити не безъ добрыхъ людей.

254. Мовчи, глуха, менше грїха.

255. Казаному (23) конца немає.

258. За шага хтось уші нашмага.

264. Хоть вкравъ та аби добре сховавъ.

269. Стыдно вкрасти.

270. Гарно, гарно співаєшъ, а якъ перестанешъ, то ще лучче буде.

271. Любішъ кататься, люби й санички возить.

272. Давъ (вещь) одну, тай ту гнилу.

273. Сука не схоче, кобель не скоче.

274. Й царя за очі лають.

275. Зъ вовками жити — по вовчі вити.

276. Зв'язись зъ ледачимъ — самъ ледащо будешъ.

277. Не въ свое діло не мішайся.

278. На конюшні извиняють.

279. Зародивъ богъ, тай каіться.

280. При злидняхъ та ще й зъ перцемъ.

281. И дома и замужемъ.

282. Коли не піпъ, то не смикайся й въ ризи.

283. Не займай г...на, то й не вонятиме.

284. Бога не прогнівляй, а чорта не чіпай.

285. Съ кулька та въ рогожку (23).

257. (25). Хто спішить, той людей смішить.

286. «Якъ тебе звать» — «Сапула». — «Причащається раба божія Сапула».

287. Знайся вілъ зъ воломъ, а кінъ съ конемъ.

288. Нужда заставляє коржі (sic!) съ саломъ їсти.

289. Пани скубуться, а въ мужиків чуби болять.

290. Всякий дурень красному радъ.

291. Хто въ серединці — въ золо-

тій скриньці; хто съ краю — зъ божого раю.

292. Лежить собака на сні і сама не їсть і скотові не дає.

293. Тари-да-бари, завтра Варвари.

294. Куди не кинь, все клинь (26).

215. (За царя Гороха, якъ було людей трохи, якъ снігъ горівъ, а соломою тушили.

295. (Я живу) (Проти лиха на пригорку, де пень бреше на колодку).

296. (Я живу) проти неба на землі.

215. Скільки сегодні ни їжъ, а завтра впять захочеться.

216. Гріхъ у міхъ, Спаса въ торбу, а тебе въ морду.

217. Не теперь, то въ четверъ.

295. Пирогои борщеві вороги.

296. Хоть и котолупъ, та грші має.

297. Якъ еі дика висипається, тоді, саме пелена під(27)німається (sic!).

298. Не то червы, що ми їмо, а то червы, що насъ їдять.

298. Золотоноша кругомъ хороша, а въ середині воша.

300. Що въ тверезого на умі, то въ п'яного на язиці.

301. Хватимъ шиломъ патоки.

302, 303, 304.....334 взяти зъ «Грам. Куліша» и записані начисто всі.

335. Не буду дивиться, нехай козириться.

336. Кутю на покутю, узваръ на базаръ.

337. Якъ би знаття, що въ кума життя.

338. Чоловікъ шука, де лучче, а риба, де глибше.

339. Роби добро не кайся, роби (28) зло, сподівайся.

340

З а г а д к и.

1. (Ст. 1). Пливе шука съ Кременчука, куди гляне трава вяне. (Коса).

2. Лежить колода посередъ города, якъ устане, той неба достане.

(Дорога).

3. Лежить Лася постяглася, якъ устане, то й неба достане. (Дорога).

4. Чорненьке, маленьке — все поле изъгляне. (Око).

5. Чорненьке, маленьке — хоть яку колоду зворухне. (Блоха).

6. Ревнувъ вілъ на сімъ городівъ, збіглися діточки до одні (купочки) маточки. (Віл—дзвін. Діточки—люди. Купочка—церква).

7. За лісом, за прилісом золота діжа сходить. (Місяць; Сонце).

8. Круть-верть — въ черепочку смерть. (Ружье).

9. Мати гладуха, доч(І-зв)ка красаха, а синъ кучерявий. (Пічъ, полома, дим).

10. Одно каже: «Світай боже», а друге каже: «Не дай боже», а третє каже: «А міні все одно, що въ день, що въ ночі. (Вікна, двері, сволок).

12. Шило-мотовило попід небесами ходило, по турецькі говорило, по німецькі завертало. (Ластівка).

13. Стоїть погребець, а въ тїмъ погребці два рядки яець. (Ротъ з зубами).

14. Межъ двома дубами завязло теля зубами. (Сокира).

15. Біг норець, нагнавъ дівку, задравъ конець, шурхъ у дірку. (Ключъ).

16. Через спину дорѳга, коло пупа тревога, а въ дірці весілля, (Замокъ). (2).

17. Пудъ води, пудъ іди и пудъ соли, зварить — и не буде солоне. (Яйце).

18. Не гни менє, не ламай, не труси, а злізь та налопайся. (Вишня).

19. Прийшла потота підъ наші ворота, питає лепети, чи дома понура. (Вовкъ, собака, свиня).

20. Віса вісить, хѳда хѳдить, виса впаде, хода ззість. (Яблуко, жолудь).

21. Ой за лісомъ, за прилісомъ біле платя вісить. (Цвіте яблуня, кислиця і т. ин.).

22. Жовта куриця, підъ тиномъ кублитця. (Морква).

23. Лежить колода посередъ болота, гние, гние и ніколи не згниє. (Язык).

24. У лісі росло й кохалось, до дри-вотні рубалось, а въ руки візь(2-зв.)-мешъ плаче. (Скрипка).

25. Летить птахъ на шести ногахъ, сівъ на могилі: «Боже мій милий! давъ ти мені волю й надъ панами, й надъ царями, не давъ тїлько волі надъ рибами въ морі. (Комаръ).

26. Кругомъ ями сидять люде съ кнїями. (Обїдають).

27. Въ воді росла, въ воді кохалася, вкинули въ воду злякалася. (Сіль).

28. На морі дуба рубають, по всімъ світі трїски літають. (Снігъ іде).

29. Загорожу хлівецъ на пятеро овецъ. (Рукавиця).

30. Стоїть стріла посередъ двора, а въ тїй стрілі сімсотъ й дві. (Маківка).

31. Колпакъ надъ колпакомъ, а підъ тимъ колпакомъ (3) сімъ сотъ козаковъ. (Маківка).

32. Крїкнула ўтка, на морі чутка, збіглися дітки до одніи матки. (Дзвїнь, люде).

33. По всій печі паляниці, посере-ди книшъ. (Пїпъ въ церкві).

34. Лежать щўки, голови въ кўпі, хвости нарізно. (Спиці въ колесі).

35. Сидить дїдъ надъ кручею, за-ткнувъ с..ку онучею. (Верхъ).

36. Суну посу ну по спині струну. (Сонце).

37. Трахта-плахта по полю скаче. (Ворона).

38. Стоять коні на припоні, не-пють и не ідять, и не голодні сто-ять. (Стїни).

39. Крїсне сукно лізе въ вікно. (Сонце).

40. Сидить дїдъ надъ водою, коли-ває бородою. (Місяць).

40. [Олівцем]. Стоїть дїдъ надъ водою, коливає бородою. (Очеретъ).

41. Стоїть на горі лісь, а по одну (3-зв.) и по другу сторону єго ведь-мїдъ. (Серги).

42. У баби блищить, а въ діда та-лала висить. (Вода, цеберъ у коло-дязь).

43. Костянь-деревянь черезъ гору свині гнавъ. (Гребінецъ).

44. Прийшла шурдї-бурдї, уxo-пила штрикї-брикї, почули хлїбар-ники, сказали мякеникам, мякеники сїли на вівсяникївъ, догнали шурдї-бурдї и отняли штрикї -- брикї. (Прийшовъ вовкъ, ухопивъ вівцю, со-баки почули й сказали людямъ, а люде посидали на коней, догнали вовка й отняли вівцю).

45. Кїстками хлїбъ бьють, а въ ко-лодязь кидають. (Зуби-ротъ).

46. Кажу, Кажу загадку, вийму зъ миски ягодку (води), оближу, оближу та впятъ туди положу. (Ложка) (4).

47. Мацу, мацу на матицю, нала-паю мохнатицю, а вложу гѳлу. (На-дїну накоржень на руку).

48. Пупомъ тре, ногами пре, я(к) розляжеться то й вихне. (Верстїть).

49. Положу сухїй, вийму якъ хлякъ, а з кїнця капъ-капъ. (Соло-нїй огірокъ).

50. Крутитьця, вертитьця, берега держитьця. (Ветушка).

51. Сидить шівень на хліві, спустивъ коси до землі. (Гарбузь).

52. Стоить церква безъ хреста, а въ їй людей безъ числа. (Маківка).

53. Біжять чотирі брати, два не втече, а два не дожене. (Колеса).

54. Тупорило, рило увесь ланъ порило. (Рало, плугъ).

55. Слінявий Поталъ, а всі ёго цилують. (Кухоль (4—36)).

56. Старчика-Макарчика всі люде переступають. (Порігъ).

57. А въ нашого парубка, на кінці зарубка. (Коромисло).

58. Сімъ версть (миль) мосту, а на кінці квітъ, которому радується весь світъ. (Пість, Великдень).

59. Волохате до волохатого притупляється, а въ середині (вже) ховається. (Кліпачь очима).

60. А що въ хаті не тесане. (Павутина).

61. А що вьетця по дереву. (Хміль).

62. А що росте безъ кореня. (Камінь).

63. А що цвіте безъ насіння. (Верба).

64. А що плаче—слізъ не має. (Сова).

65. А що грає, гóлосъ має.

(Скрипка)

66. (5) А що світить та й не гріє.

(Місяць).

67. А що біжить безъ перестані (олівцемъ). (Вода).

68. Межъ двома дубами клаца вовкъ зубами. (Терниця).

69. Повна бочка вина, а воронки нема. (Яйце).

70. Повна кошара овець, а міжъ ними тільки один баранецъ. (Церква съ людьми, а міжъ ними піпъ).

72. Межъ двома дубами завязъ вовкъ зубами. (Сокира).

71. Лисий віль черезъ ворота дивиться. (Місяць).

73. Стоить корова, дірка готова, прийшовъ бикъ въ дірку тикъ. (Замокъ).

74. Маленьке кривеньке все поле сходить. (Серпъ).

75. Само залізне, а хвість полотняний. (Голка зъ ниткою).

76. Сидить баба въ дванадцяти кожухахъ, а ще й змерзла. (Цибуля).

77. А що въ хаті на похваті. (Клямга въ дверяхъ).

78. Мету-мету — не вимету; несунесу — не винесу; пора прийде, само виїде. (Отраженіе через окопко сонца).

79. Біленьке-синеньке весь світъ зодягає. (Нитка).

80. Чимъ хлібъ сажають въ нічъ—(тістомъ).

81. Чотирі стука, два слуха, два дивитьця, сімсоть свистить. (У коня 4 копити стука; двое очей дивиться, два уха слуха, а сімсоть волосъ въ хвості (11) свистить, якъ кінъ нимъ обмахується).

82. Якъ розділять пятеро яецъ между батькомъ, матірью и синомъ, щобъ кожному досталось по трое...

83. Шість нігъ, одинъ хвіст, дві голови, дві руки, четверо очей, четверо ушей. (Чоловік на коні).

84. Ходить пані въ шарафані, куди гляне, трава вяне. (Коса).

85. На що пашню сіють. (12). (Що не вигодно садить).

86. Чорненьке-кругленьке, по полю бігало, а в царя обідало. (Перецъ).

87. Крикнувъ віль за сто гіръ, за тисячу городівъ. (Грімъ).

88. Жіноче ремесло кругомъ шерстю обросло, а въ середині дірка. (Кругъ конопляний).

89. У тебе пинда и въ мене пинда; ползьмо підъ пічъ попиндаємось и пиндами розмінємось. (Перстень).

90. Летівъ Харківський, заржавъ по кінській, де дірку бачить, туди й сандрачить. (Ключъ).

91. Лежить туркоче, насторбуче, нагнавъ дівку, стурхъ у дірку. (Вітеръ). (13).

92. Пришов кумъ до куми: «Дай, кумо, шилу-вилу, похитати мою жилу (?). Кума дала й ногу підняла. (Ступа).

93. Пришла Покрова, въ неї дірка шурхъ. (Вітер).

94. Пришла борова, дірка готова, готова, прийшовъ духъ, та въ дірку прийшовъ бикъ — въ дірку тикъ. (Замокъ).

95. Сім міль мосту, посередині крестъ, а на кінці квітъ, якъ той квітъ розцвітеться, то весь світъ за-сміється. (Пістъ. Великдень).

96. Прийшла німота підъ наші ворота питається лепети чи дома по-нура. (Вовкъ, собака, свиня). (14).

97. Летить птахъ на шости ногахъ, сівъ на могилі: «Боже мій милий! Тутъ моя сила — огнемъ посіла! (Прилетіла пчола на могилу й жаліе, що черезъ смерть того, що въ моги-лі багато її сили воску) згоріло).

98. Булані коні узди порвали, ні-хто не спинить тільки богъ. (Хмари).

99. Созданъ, якъ Адамъ, везений на колесниці, якъ фараонъ, а якъ умре, ніхто кістокъ его не підбере. (Горщокъ).

100. Чистий й ясний. якъ алмазъ (15), а дорогий не буває, родиться одъ матері и самъ її рождає. (Ледъ).

101. Въ воді рожуся, въ воді нахо-жуся, а хмаръ боюся. (Сіль).

102. (Два) Кабани все поле заляг-ли. (Туманъ).

103. Іду, іду, а нема ні колісъ, ні сліду. (Людка. Галяра).

104. Лізу, лізу по залізу, на дере-вяну лавку сяду, на м'ясній горі. (Сі-сти на осідланого коня).

105. Котиться бочоночокъ изъ го-рища, якъ впаде розибьється и ні-який бондаръ его не набье.

(Яйце). (16).

106. Крутиться панъ по хаті, по-крутивсь, покрутивсь та въ куточку й остановись. (Віникъ).

107. Стоїть мішокъ, у низъ ротокъ, а борошно не сиплеться. (Димъ иде).

108. Дівка въ коморі, а коси на дворі. (Морква, бурякъ).

109. Чорна корова людей поколола, а сірий вілъ усіхъ поївъ. (Ніч і день).

110. Стоїть хата безъ верха, а въ ній людей безъ числа. (Маківка).

111. Хотъ який дідъ поганий, а его всякий поцилує. (Кухоль).

112. Сиреньке-маленьке крізь тинъ кишки тягне. (Голка).

113. Коли дурень умний? (Якъ спить).

114. Летить сорока, а за нею сорокъ Скільки буде? (Пара).

115. Сидить дівка у яру, тай на-стала диру, хто не йде, той тисе. (Криниця).

116. Треба чоловікові перевезти га-лярою вовка, козу й капусту, а га-ляра більше не здержить, якъ тільки одного чоловіка зъ вовкомъ. Якъ вінъ перевезе свій товаръ?—Капусту оддасть козі поїсти, а козу вовкові (останеться одинъ) тоді й пере-везеться зъ однимъ вовкомъ.

118. Безъ віконъ й безъ дверей, а повна хата людей. (Гарбузъ, кавунъ, тиква).

119. Прийшов шкардъ бардъ та взявъ штрикъ-брикъ, мякеники по-чули, житниківъ збудили, житники встали, овсяниківъ забрали, шкардъ-бардъ догнали й штрикъ-брикъ от-няли. (Тоже означаєть, что и за-гадка 44).

120. Хата боката, віконъ до ката, а нікуди вилізти. (Ятеръ).

121. Стоїть Ганъ на ганахъ, на два-надцяти ногахъ, кличє сина Костян-тина. (Млинъ водяний).

122. (25). Повень пень деревень. (Зуби въ роті).

123. Хто уміє, той засіє, а хто не вміє, той не засіє. (Писаніє).

124. Стоїть баранъ, самъ у хліві, а роги надворі. (Буряк).

125. Ходить пані въ ста жупанахъ, якъ вітеръ повіє, то й хвістъ під-німе. (Курка).

126. Мороз люблю, а жару боюся, одъ матері рожуся, и самъ її рож-даю. (Лідъ).

127. Йшло два отця й два сина тай нашли три апельсини; поділи-лись ними, и кожному досталось по одному цілому апельсину. Як се ста-лось? (Йшли батько й синъ й синівъ синокъ (унукъ), всего три душі, а въ сімъ числі було (26) два отця й два сина).

128. Йшло три отці й три сини, тай нашли чотири апельсини; поділи-лись ними, и кожному досталось по одному цілому апельсину. Як се

сталось? (Йшли батько, синівъ синъ (унукъ) и синівъ синъ (правнукъ) всего чотирі душі, а въ сімъ числі три (батьки) отці й три сини).

129. Їхало два чоловіки зъ порожніми барилами. У одного барило въ

сімъ відеръ, а въ другого въ три, на дорозі нашли вони зъ горілкою барило въ 10 відер (27). Якъ вони розділяться найденою горілкою безъ відеръ, щобъ кожному досталось по 5 відеръ?

1	2	3
10	3	7

(барила) 1—2—3

Изъ 1-ой	вил. въ 2-ю	3 в. :	изъ 2-ой	въ 3-ю	всі 3 в. = 7.	0.	3
"	"	" " ;	"	"	"	"	= 4.
"	"	" " ;	"	"	дол. въ 3-ю	1 вед.	= 1.
3-ей	1-ю	всю горілку	буде				= 8.
2-ой	3-ю	вил. 2 вед.					= 8.
1-ой	2-ю	вил. 3 вед.	изъ 2-ой	въ 3-ю	— 3 вед.		
			получиться	в 1-й	пять	и въ 2-ой	— 5 вед.

130. Пришовъ одинъ чоловікъ до женців тай питає: «Скільки васъ?» — Мужъ и жінка, братъ и сестра, зять и шурина. Скольки всіхъ душъ? — (Три. — Мужъ, жінка его и братъ жінчинъ. Мужъ доводиться брату зятемъ, а братъ зятеві шуриномъ; и виходить, мужъ и жінка, братъ и сестра, шурина и зять).

131. Убрався злодій въ садъ красти яблукъ, а въ тімъ саду було 7 воріть, и коло кожнихъ изъ нихъ стоить сторожъ. Якъ накрывъ вінъ уже яблукъ та щобъ (28) сторожі нікому нічого не казали про его, давъ 1-му $\frac{1}{2}$ всіхъ яблукъ, другому половину оставшихся й дальше такъ. Семому досталось одно яблуко и окромі того у злодія осталось ище одно яблуко. Скільки усіхъ яблукъ? (128).

132. Летіло 4 гусей, изъ їхъ я застреливъ 3. Скільки осталось. (Трое у мене вбитихъ).

133. Я йду у одинъ городъ, до которого три станції; и мені царъ давъ таку бумагу, що на всіхъ 3 станціяхъ зъ мене не братимуть грошей за прогони и ще будуть міні давать по стільки, скільки у мене буде своїхъ. На 1-й (29) станції я давав ямщику 10 к. с. На 2-й — 10; на 3-й тожъ 10; и у мене нічого не осталось. Скільки було у мене вначали? — $8\frac{3}{4}$ к. с.

— На 1-й станції міні дали стіль-

ко скільки в мене було ($8\frac{3}{4}$), стало в мене $17\frac{1}{2}$ к. с. Изъ їхъ я давъ ямщику 10 к. Осталось у мене $7\frac{1}{2}$. На другій станції міні дали стільки, скільки у мене тамъ було своїхъ ($7\frac{1}{2}$). Стало въ мене 15 копійокъ с. Изъ їхъ я давъ ямщикові 10 к. с. Осталось 5. На 3-й станції міні дали стільки скільки въ мене тамъ було (5 к. с.) стало въ мене 10 к., которі я отдавъ ямщику на 3-й (последній) станції (30).

135. Три купці приїхали въ трактиръ, послали чоловіка купить яблукъ а сами полягали спать. Чоловикъ принісъ яблука и положивъ імъ на стіль. Одинъ зъ купцівъ прокинувся, взявъ $\frac{1}{3}$ яблукъ, й лігъ упать: другий прокинувся (32) взявъ $\frac{1}{3}$ оставшихся яблук, и тожъ лігъ спать; третій прокинувся, взявъ тожъ $\frac{1}{3}$ яб. остав. одъ обохъ, и ще осталось 8 яблукъ. Скільки було всіхъ яблукъ? (27).

136. Одинъ панъ, уїзжаючи изъ дому, пішовъ въ винний погребъ, розставивъ бутылки по полицяхъ зъ усіхъ чотирехъ сторонъ оттакъ:

1	8	1
8		8
1	8	1

Призвавъ кляшника (которий у его кравъ вино) тай каже ему (33) — «Дивись — на кожній стороні по 10 бутилокъ; якъ приїду, то щобъ ні на одній стороні менше 10 не було.

Кляшникъ не витерпівъ, таки вкравъ чотирі бутилки, и щобъ панъ не познавъ, такъ ловко розставивъ бутилки, що на кожній стороні виходило по 10. Якъ вінъ умудрився?

Переставивъ бутилки так:

2	6	2
6		6
	6	2

137. Ножемъ не різано, на посудині не подавано, а всякий ёго ївъ.— (Цицька).

138. За білимъ березничкомъ тала-лайчикъ бреше.— (Языкъ).

139. Летівъ панъ на воду впавъ тай води не помутивъ. (Гуль).

140. Черезъ стіну курча печуть. (Яйце печуть).

141. Стоять вили на їхъ корабель, на кораблі гора, на горі біръ, въ котрімъ водиться звірь. (Чоловікъ).

142. Бабу нагнувъ, мохнате придувъ, а добреньке викусивъ. (Орихъ).

143. Въ барилі два пива, а нема ні чопа ні воронки. (Яйце).

144. Я літомъ гуляю на луку, а зимою на лягу. [Коса (35)].

145. Братъ зъ братомъ черезъ дорогу живуть, а ніколи одинъ другого не побачуть. (Очі).

146. Положу рогожку, посію горошку и положу краецъ хліба, (Ніч).

147. Посередині двохъ дубівъ кабанъ висить. (Двері).

148. Шило-бодило по-гости ходило, по турецьки говорило, а підъ пічъ спать лягло. (Віникъ).

149. У молоді молодушки загорілось въ середушці, а въ молодца капає съ конца. (Самоваръ).

150. Що мужикъ до долу кида, те панъ въ карманъ ховає. (Сопляки).

151. Родивсь—ходивъ на чотирехъ ногахъ (36), виросте ходить на двохъ ногахъ, а якъ старость стане — на 3 ногахъ (Чоловікъ).

152. Родиться — сиську ссе, виросте — землю оре, а вмере — на танці иде. (Віль).

153. Якъ бувъ собі годіянъ, людей годувавъ, упавъ пропавъ, і ніхто кістокъ его на сховавъ. (Горшокъ).

Приложение къ пословицамъ и поговоркамъ.

I.

Обыкновеннѣйшія національныя выраженія.

2. Такъ любить, якъ собака цибулю.

3. Пропавъ ні за цалову душу.

4. Дурний, якъ вівця.

5. Голодний, якъ цуцикъ.

6. Такъ, якъ кітъ наплакавъ.

7. Годить, якъ лихій болячці.

8. Я тільки слухаю та на усъ мотаю.

9. Сипъ борщъ, подай кашу, подай пить.

10. Такъ гарно, якъ Насті въ постолахъ.

11. Голе й гостре якъ бритва.

12. Такихъ якъ ти по сімъ за цибулю.

13. Знаешъ ти батька свого лисого.

14. Загубивъ ключи одъ заду.

15. Проти лиха на пригорку, де нень бреше на колодку.

16. Проти неба на землі.

17. За царя Гороха, якъ було людей трохи, якъ снігъ горівъ, а соломою тушили.

18. За царя Панька, якъ земля була тонка.

19. За царя Хмезя, якъ була людей жменя.

21. Раки пече.

22. Василь бабі сестра въ первихъ.

23. Дурний, якъ вівця.

II.

Поговорки шуточныя.

1. Гречка — твоя мати овечка.
2. Ячмінь — твій батько чміль.
3. Овесъ — твій батько песъ.
4. Жито — твого батько вбито.
5. Пшениця — твоя мати ягниця.

III.

Поговорки ругательныя.

1. Вкравъ — Аби добре сховавъ.
2. Стыдно — Стыдно красти.
3. (Мишающому своїми співами другому) — Гарно, гарно співаєшь, а якъ перестанешъ, ще лучше буде.
4. Дрянъ-дрянь да изъ дворянъ. а ти съ поганихъ подолянъ.
5. Сволочь — Сволочь, царю помочь, а ти моя услуга.
6. Дурень (и. т. и.) — Я дурнемъ и не буду, та тобою одбуду.
7. Стерво — груди тобі сперло.
8. Дурак — ти й родомъ такъ.

I. ст.

«Сліпець,
на млинець».
— «Не чую».
— «На два».
— «Не бачу».
— «На три».
— «Сюди при»...

II. общ.

«Кажі казки!»

— «Не смію».
— «Кажі приказки!»
— «Не вмію».

III. поп.

— «Здрастуй, піп Сава!
Приславъ тобі чортъ сала».
— «Отче нашъ, иже еси...
Де взявъ туди й однеси».
«Идижъ, попе, піддаси».
Демченко. VI (3) 4. ВБУ № 890.
Повѣрья и превращенія и пр.
ст. 1—28.

IV' баб.

Господи мене прости
Пішла до старости,
Купила свічечку
За копіечку,
Понюхала, ажъ медкомъ пахне,
Такъ я взяла, тай ззіла.

V. стар.

Иду на гору — свистить
Зійду на гору — свистить,
Коли прислухаюсь, — ажъ
то въ мене въ носі.

VI. циг.

Сидить циганъ и сніда. Въ одній
руці у его хлібъ, а въ другій сало,
хліба багато, а сала мало. Щобъ
сало зъ рукъ не виводилось, вінъ
хліба вкусить, а сала понюхае.

VII. ст.

Якъ оженивсь я, давъ мині тестъ
въ придане торбу зъ сема перегород-
ками: на хлібъ й на вихлібъ, на
пшоно й на випшоно; на сіль й на
висіль. Та давъ ище юбилу, що якъ
положишь на повозку сімъ міпківъ
порожніхъ, то ще зъ гори й біжить.

VIII. поп.

Піпъ; Отчени, дяче, вікно, та по-
дивись, чи не йде хто, чи не несе
що.

Дякъ: Иде баба й несе миску
книшівъ.

Піпъ: Подай господи. — Одчини,
дяче, вікно, та подивись, чи не йде
хто, чи не несе що.

Дякъ: Иде чоловікъ и несе за-
парований бичъ.

Піпъ: Тобі, господи.

IX. циг.

— Чи добрі, цигане, бджоли?»
— «Хто їхъ зна, чи вони добрі, чи
ні, а що медъ, то тяжело солодкий».

X. — циг.

— «Що цигане зъ мяса найдобрі-
ше»...
— «Шкурочка пане».

XI. поп.-баб.

Піпъ: «Як тебе звать».

Дівчина: «Сапула» (Забула).

Піпъ:—«Причащається раба божа Сапула».

XII баб.

(Печатка).

... (Скурвого) сина дочко, по десять разъ на день іси! и хлиба тобі не настачишь. —

Дежъ таки по десять разъ!—всего тільки по тричи.

— А пощитай, шлюхо.

— Снідала, обідала, разъ іла, полуднувала, підвечіркувала, два іла; вечеряла, повечіркувала, три іла.

1. На великдень несе циганъ паску до дому, та одъ радости, що прийшла Паска (Великдень) й приговорює: «Паска, паска, паска...» поки й випустивъ її въ грязь. Тоді й каже:—«От-туди къ чортовому батькові».

Повір'я. Предвѣщеніє гостей.

Якъ кішка вмивається, то будуть гости.

Якъ спуститься на тоненькій павутинці павукъ, то будуть гости.

Предвѣщаніє погоды.

Якъ дереться кішка, то буде вітеръ.

Якъ крутить въ усі, то буде дощъ.

Якъ сюрчить гадюка, то буде дощъ.

Наказанія на томъ свѣтѣ за извѣстную вину.

Якъ хто на кого плює, то на тімъ світі буде облизувать. Якъ хто вкраде голку, то на тімъ світі буде пролазити крізь ушко.

Предвѣщаніє смерти и болѣзни.

Якъ мертвий дивиться однимъ окомъ, то значить, що ще хто небудь єь тиі семі скоро вмере.

Якъ собака вие и внизъ голову держить, то значить на вміръ, а якъ угору, то на пожежу.

Якъ квилить пугачъ на чий хаті, то значить, що тамъ скоро хто небудь умре, а якъ на церкві, то значить, що піпъ тиі церкви умре.

Якъ жовна клює въ уголь хати на причілку, проти покутя, то хто небудь умре съ тиі хати.

Якъ улізе въ хату або въ сіни гадюка, то хто небудь або вмере, або занедужає съ тиі хати.

(Слѣдующимъ тремъ повѣр'ямъ совершеннолѣтніє люди не вѣрятъ. а только старашать дѣтей, чтобъ они того не дѣлали).

Якъ убить жабу, то вмере мати.

Якъ махать ногами, то вмере мати.

Якъ ходить въ однимъ чоботі, то вмере мати.

О переходѣ дороги.

Якъ перейде дорогу піпъ середніхъ літъ, то непременно вертайсь, бо що небудь да случиться недобре въ дорозі, а якъ же молодий, або старий, то іноді й нічого не случиться.

Якъ перебіжить дорогу заєць, то вертайся, бо не минуешь біди.

Якъ перейде хто дорогу зъ повними відрами, то случиться съ тобою що небудь добре, а якъ съ порожніми, то недобре.

Демченко, VI, (3) 4, ВБУ, № 890. Нар. укр. поез (іа). Повѣр'я и превращенія и пр., 1859 г., Сентябрь, Як. Демченко, сс. 1—28.

Предвѣщаніє лишенія, бѣдствія, пустоты.

Якъ свистить у дворі, то буде пусто.

Якъ держать кроликівъ, то ридохне весь скоть (іхъ тільки тому можна держать, хто не має своєї скотини).

Якъ опакостить голову летюча миша, то буде лисина (симъ совершеннолітні страшать дітей, щобъ вони ввечері не бігали безъ шапки).

Предвѣщаніє добра.

Якъ летять дикі гуси, то підкидають у гору охалокъ соломи и кажуть: «Гуси, гуси, нате вамъ на гніздо». Потімъ ту солону збирають зъ землі й підсипають нею квочку, а квочка вилупить тоді стілько курчатъ, на скількохъ яйцяхъ була підсипана. Ні одного розбовтка не буде.

Якъ хто побачить весною, що летить лиска, то буде щасливий.

Хто на той світъ не встане.

Той кого гримъ убье, на той світъ не встане.

Та жінка, котра одъ родівъ умре, на той світъ не встане.

Истолкованіє сновъ.

Якъ сниться піпъ, то значить — чортъ.

Якъ присниться церква, то значить хто небудь умре изъ семті.

Якъ сниться, що деремся на гору, то буде горе, а якъ изъ гори, то значить ми изъ горя виходимъ.

(Другіє обьясняютъ это противоположно).

Якъ сниться, що дерешся на гору, значить ти возвисишся (въ чімъ небудь), а якъ изъ гори, то унизишся.

Якъ сняться мідні гроші, то не гарне.

Якъ сняться срібні гроші, то слези.

Якъ сняться червінці, то хвороба.

Якъ сниться вода, то здоровье.

Превращенія.

Превращеніє обыкновенной мыши въ летучую.

Якъ у церкви миша напьеться свяченої оливи (зъ лампи абощо), то черезъ три годи у неі поростуть крила и вона зробиться летючою мишою (кажаномъ).

Превращеніє чловѣка въ медвѣдя.

Ведмідь попереду бувъ чоловікомъ; бачъ у его передні лапи таки кругли, якъ у чоловіка руки, а задні продовговаті, якъ у чоловіка ступня.

Якъ ходивъ ото, кажуть, колись богъ съ св. Петромъ (16) по земли, то проходивъ черезъ лісь, а въ тімъ лісі чоловікъ збиравъ дрова, та якъ побачивъ бога съ св. Петромъ, то взявъ тай заховався за дуба, щобъ полякати іхъ (бачъ вінъ іхъ почитавъ за такихъ простихъ людей, якъ і ми грішні).

Якъ підійшовъ богъ съ св. Петромъ до дуба, то той чоловікъ з-за ёго — тю. А богъ ему: — «Хай на тебе весь миръ тюкатимс, хай тебе всі люде болтмуться, скитайсь ти звірюкою по темнихъ лісахъ».

Съ того часу той чоловікъ и ставъ ведмедемъ (17), а зъ его тай багато наплудилося.

Сергій Якимович.

З листування Марка-Вовчка.

Нещодавно О. Дорошкевич видав «Твори» Марка Вовчка з широким вступом — біографічною розвідкою про славетну письменницю. В цій розвідці він торкнувся не тільки подій її життя, як літературного діяча: шановний біограф подав також багато подробиць з її приватного, інтимного життя, старанно вичерпуючи листування Марії Олександрівни і мемуари її сучасників. Але далеко не все і не в достатній мірі вичерпано в цій біографії. Між іншим, щодо листування Марії Олександрівни з різними більш-менш значними особами на науково-літературному обрії, ми помічаємо в розвідці деякі прогалини. Біограф Марка Вовчка відвідував «Пушкинський Дім» Академії Наук СРСР: слід цього можна спостерегти в його розвідці. На жаль він не витяг усього, що можна було використувати з листів, писаних до М. Ол. Тому в нашій невеличкій статейці ми звертаємо увагу читачів на ці, хоч дрібні, але не позбавлені цілком інтересу, рештки листування нашої письменниці.

Поміж рукописних матеріалів «Пушк. Дому», що належать до історії українського літературного та громадського руху, ми знаходимо 9 листів до М. Ол. від Іллі Петровича Дорошенка; 5 листів Федора Матвієвича Лазаревського; 2—Пант. Ол. Куліша; 1—Ол. Кониського; 1—М. І. Костомарова; 1—Т. Г. Шевченка; 1—В. П. Науменка. Більшість цих листів вже надруковано; залишилися ненадрукованими лише листи Ф. М. Лазаревського, М. І. Костомарова і В. П. Науменка і коротенький лист до останнього самої Марії Ол. Вони мають деяку вартість і з літературного, і з побутового погляду, бо подають декілька нових рисочок до характеристики відносин М. Ол. з її оточенням. Тому, сподіваючись, що наша публікація не буде зайвою, наводимо всі ненадруковані листи вповні.

Листи Ф. М. Лазаревського, брата відомого українського історика, зберігаються в П. Д. за шифром 9491/LVI. б. 22; їх написано в рр. 1869—1870. Вони цікаві між іншим тому, що подають характерні побутові риси, напр., про селян, яких грабують «Азіяти».

1. — 23 декабря 1869 г. с. Травки. Гошу у матушки откуда пишу Вам, добрая Мария Александровна. — Здесь, между прочим, я занят хорошим делом: приторговываю имение, которое, даст бог, куплю и тогда буду очень доволен; тогда приглашу Вас гостить к себе. Надеюсь, не откажете? В связи с этою покупкою оказалась просьба к Вам: если к Вам явится ктонибудь с запискою от меня дать подателю десять руб., то сделайте одолжение, дайте тому десять рублей, записку оставьте у себя и пришлите ее мне; по получении той записки, десять рублей немедленно с первой почтой будут Вам возвращены. — Еще раз прошу; не откажите.

Помещиком я буду в Гадячинском уезде Полтавской губернии. У нас все благополучно. — Матушка Вам кланяется. — Что нового у Вас? Целую

Вашу руку и прилагаю свою карточку. Богдану кланяюсь. Ваш искренно
Ф. Л а з а р е в с к и й.

А вот и еще просьба. — Я, как Вы знаете, скоро уезжаю в Ставрополь. — Жена уедет туда же теперь или весною. — На время пока мы будем в Ставрополе, мне бы хотелось посадить в своем имении для некоторого наблюдения за прикащиком, для ведения женского хозяйства, для устройства дома (дом велик, но довольно разорен), для поддержания сада etc. etc. etc. особу женского пола, с некоторым образованием и развитием, не молодую; особу, которая, впоследствии, когда воротимся совсем, или на время приедем с Кавказа, могла бы сделаться другом дома, эконолкою, остаться жить с нами и заведывать женским хозяйством, так как жена моя не призвана быть хозяйкою; впрочем, можно и молодую; главное не в молодости или старости, а в порядочности, добросовестности, честности и надежности. — Не знаете ли Вы такой особы? — Если теперь знаете, или узнаете впоследствии, то напишите мне о ней, подробно описав ее телесные и душевные качества. На большое вознаграждение искомая особа не должна рассчитывать: мне многие предлагают здесь свои услуги и запрос их не велик от 4-х до 7—8 р. в месяц.

2. 1 января 1870 г. Орел. Поздравляю Вас, добрая Мария Александровна и тебя, Богдан, с новым годом и желаю Вам да исполнятся все ваши желания. — Машенька очень благодарит Богдана за присланную книгу. За посылками Вашими из Ольгина до сих пор никто не явился. — Я пробуду в Орле еще недели две. — Как быть с посылками, если ко времени моего отъезда из Орла за ними никто не явится? Исполните, прошу Вас, Мария Александровна, нижеследующую мою просьбу. — Зайдите в Поварской переулок, дом № 11, кв. № 6 и спросите там М-ме Грабовскую, узнайте от нее: получила ли она мое письмо от 24, кажется, декабря; попросите ее отвечать мне, а еще лучше если она сама приедет, как я писал ей, но при этом передайте ей, что 6—7 января я уеду из Орла дней на 10, следовательно нужно отвечать мне по телеграфу для того, чтобы я, прежде выезда из Орла, положительно знал о решении М-ме Грабовской. — Заплатите, сделайте милость, Вы за телеграф: — я с Вами рассчитаюсь. — М-ме Грабовская та особа, которой я просил Вас, по предъявлении моей записки, выдать десять рублей. — Я приглашаю ее принять на себя администрацию покупаемого имения. — Условия мои трудно изложить на бумаге, они могут быть объяснены при личном свидании. — Если М-ме Грабовская откажется от предложения, в таком случае я буду просить Вас найти особу для управления. — Конечно, Вы не найдете мне хозяйки, но достаточно, если рекомендованная Вами будет иметь данные сделаться хозяйкою со временем; если она будет более пожилая, нежели молодая особа, если она будет благонадежна, с некоторым образованием и решится ехать с тем, чтобы посвятить свою жизнь нашему семейству; переменять ее не желалось бы, а желалось бы, чтобы она наши интересы считала своими собственными интересами. — Я буду ждать Вашего скорого ответа. Искренно Ваш Ф. Л а з а р е в с к и й.

3. 26 января 1870 г. Орел. Действительно, Мария Александровна, я далеко не во-время получил Ваше письмо: только вчера, по возвращении из Полтавы, куда ездил для совершения купчей. — Так как я на днях должен выехать на Кавказ, а купленного имения нельзя было оставить без надзора и распорядителя, то я, не дожидая более ответа от М-ме Грабовской и от Вас, прискал особу, которой и дал доверенность на управление имением. Именне очень разорено, но в нем прекрасная земля и сад с прудами; будущим летом постараюсь устроить дом (теперь там

жить нельзя), а весною 1871 г. попрошу Вас гостить к себе на все лето. — Благодарю Вас за кредит. — Скоро буду высылать к Звонареву и приложу 10 р. для передачи Вам.

Avis: — посылки Ваших до сих пор у меня никто не получает, — что с ними делать? Ф. Лазаревский.

Я спросил жену: не желает ли она написать Вам? — Она ответила, что недавно писала и просила передать Вам ее поцелуй. Жму Вашу руку и желаю всего доброго. — Богдана целую. — Теперь адресуйте мне: в г. Ставрополь (на Кавказе).

4. (Без даты). К нам, в наш дом, едет как будущая воспитательница детей, Елизавета Александровна Коновалова. — Я спрашивал ее, не желает ли она, перед отъездом, познакомиться с Вами. Ответ ее прилагаю. — Адрес ее: Надеждинская, № 30, кв. 17. Может быть, Вы найдете небезинтересным познакомиться с нею, сказать чтонибудь мне через нее. — Впрочем, как знаете. — Думаю, что в виду Вашего приезда в Ставрополь (временного, или невременного) заручиться лишним знакомством и знакомством с достойною особою не лишне. Если желаете познакомиться с Елизаветой Александровной, то прошу Вас сделать это не откладывая: она выезжает в Ставрополь, как увидите из ее письма, в первых числах декабря. — Что Вам сказать о нашем крае? — После 3-х неурожайных годов и страшных, вследствие сего, недостатков и нищеты в селениях, наши крестьяне порадовались, было, хорошим урожаем, но надежды сильно обманули их. После сбора хлеба, пошли дожди, дожди.. У нашего крестьянина нет гумна, он делает ток в поле и там обмолачивает хлеб. Дожди не дали возможности обмолотить его, хлеб загнил в копнах на поле. К этому горю прибавляется другое. Воровства и грабежи по хуторам, селениям и дорогам беспрепятственны. Крадут и грабят преимущественно быков и лошадей. Была в Ставрополе Покровская ярмарка. Крестьяне из близких и дальних селений везут на нее что можно продать и, в свою очередь, купить необходимое на зиму. Грабежи и воровства в это время усилились еще больше. Крестьяне беззащитны. Говорят, многие жаловались полиции, говорят, полиция выслеживала грабителей и пыталась схватить их; но грабители всегда на хороших лошадях, всегда вооружены револьверами, шайками человек 8 — 10 обращали в бегство полицию с козаками. Козаки наши не те удалые молодцы, которых так боятся теперь турки. Это крестьяне, взятые из селений, большею частью малолетки. — Едет он от сохи, по наряду, к становаму приставу, или другой полицейской власти, без оружия, на тощей, плохой лошаденке, часто только что выпряженной из сохи или телеги.. Есть ли помощь от таких козаков полиции? Про то пусть скажут власть имеющие. Дело говорит, что этой помощи полиции и обществу не оказывается от так называемых «козаков», но «козакам» от нарядов их на службу, которой они исполнять немогут, убыль в хозяйстве, конечно, оказывается громадная. Это остатки еще блаженной памяти натуральных повинностей, везле признанных не отвечающими цели и убыточными для общества. Вероятно, те же общества охотно дали бы по несколько копеек с души а на эти копейки можно было бы нанять 3 — 4 бравых отставных солдат, из которых каждый сослужил бы службу за десятерых quasi козаков. Грабителями крестьяне называют всегда «Азиатов». Горцы они или татары до этого еще не довелись, так как ни один из грабителей не попался еще в руки крестьян и полиции. — Очевидно, что край наш нельзя назвать обретающимся в мирном, спокойном состоянии, но горцы, аулы которых расположены сплошь за Кубанью, спокойно раз'езжают по Ставроп. губ. всегда кучами и хорошо вооруженные. — Билеты на проезды им легко выдаются их же аульными старшинами.

Під час перебування у Петербурзі М. Ол. познайомилася з Миколою Івановичем Костомаровим. Можна припустити, що історика й молоду письменницю зв'язала любов до української пісні; слідом цього залишилася невеличка записочка М. Ів. до М. Ол.; на жаль дату попсовано ¹⁾.

2 декабрю ²⁾. Многоуважаемая Мария Александровна. С благодарностью возвращаю Вам песни ³⁾. Если что не достанет, то я переберу еще свои бумаги: может быть чтонибудь засунулось. А если случайно попали между Ваши песни (sic!) моего, то Вы, разбирая, отложите. Извините за беспорядок: у меня глаза болят и мне трудно было привести все собрание в стройный вид. Надежда Александровна в прежнем доме, но на другой квартире. С глубочайшим уважением и преданностью пребываю Ваши всегда готовый к услугам Н. Костомаров. Дек. 2.

Марія Олександрівна після сумної події з перекладами довго ховалася від усяких зносин з літературними колами. Лише у грудні 1902 р. вона відгукнулася на заклик Товариства ім. Шевченка жертвувати неможливому студентству. З приводу цього вона вдалася як співробітниця «Київської Старини» до її редактора, добре відомого громадського діяча, Вол. Павл. Науменка, з листом, пропонуючи пожертвувати гонорар за її оповідання, «Чортова пригода», — студентам. На цей лист вона одержала відповідь Науменка. Сбидва листи ми й наводимо нижче. О. Дорошкевич надрукував (сс. 466—467) інші рештки листування Марко-Вовчка з В. П. Науменком, що торкаються оповідання «Чортова пригода» за рукоп. Всенар. Бібл. України, не помічаючи, що в цьому листуванні почувається прогалина.

1. 16 декабря 1902 г. Уважаемый Василий Павлович ⁴⁾. Прочитав в Киевской Старине (декабря 1902 г.) заявление Общества имени Т. Г. Шевченка, приглашающее к взносам для недостаточных студентов, обращаюсь к Вам с покорною просьбою следуемый мне гонорар за сказку «Чортова Пригода» отослать в правление Общества. Марко-Вовчок.

Р. С. Будьте добры, не откажите уведомить меня об исполнении моей просьбы. 16^е дек. 1902 г.

2. 5 января 1903 г. Киев ⁵⁾. Многоуважаемая Мария Александровна, Ваше поручение относительно взноса причитающегося Вам гонорара за сказку «Чортова Пригода» в кассу Общества имени Т. Г. Шевченка мною исполнено ⁶⁾. Прошу извинить, во 1-х, за то, что гонорар сей так мал (всего 40 рублей), но дела Киевской Старины, дающей ежегодный дефицит,

¹⁾ Шифр листа „П. Д.“ 9488/LVI. б. 19. ²⁾ Мабуть у початку 80-х років, перед 1885 р., смерті М. І. Костомарова. ³⁾ Справа йде про українські пісні, зібрані Марією Олександрівною про які маємо спогади в чернетці листа її до Леоніда Семеновича Лічкова, що переховується у Пушкінському будинку (П. Д. 9507. LVI б. 33). У цьому листі вона запропонує видати ці пісні (6 зшитків, у кожному 25 пісень, усього — 150 пісень). Одного зшитка пісень було надруковано у Ляйпцігу. ⁴⁾ Помилково зам. „Володимир Павлович“; шифр листа — „П. Д.“ 9505/LVI. б. 33. ⁵⁾ Шифр листа „П. Д.“ 9516/LVI. б. 38. ⁶⁾ До листу докладено квитка Співки на 40 карб.

никак не позволяют ей развернуться пошире, а во вторых, за то, что и до сих пор не собрался написать Вам и еще раз поблагодарить Вас за Ваше любезное сотрудничество. Позвольте надеяться, что Вы и впредь не откажете «Старине» в своей заботе о ней, имея в виду, что ведь «Старина» единственный пока орган проявления нашего национального Я. Прошу принять уверение в совершенном моем уважении и преданности. Редактор В. Науменко.

Лев Перетц.

З листування Ол. Ол. Котляревського (1862—1881 рр.).

Відомий сльвіст Ол. Ол. Котляревській (1837—1881 рр.) мав дуже широкі наукові інтереси. Він виявив себе і як визначний історик літератури та літературний критик, і як етнограф, що був єдиним на Україні представником порівняльно-історичної школи, цікавився мовознавством і археологією, тощо.

Учень О. Бодянського, походженням з Полтавщини, в своїй науковій діяльності О. О. Котляревський виявляв глибокий інтерес до України; брав між іншим участь в „Основі“, писав статті про українську літературу, які іноді підписував псевдонімом „Скубент Чуприна“, збирав українські народні пісні, казки, тощо.

В історії української науки О. О. Котляревський займав чільне місце.

У Рос. Публічній Бібліотеці нам пощастило розшукати кілька невідомих іще листів О. О. Котляревського до різних осіб і листи до нього В. Б. Антоновича, що не опубліковані. Ці листи цікаві тим, що поперше змальовують стосунки О. О-ча з різними відомими вченими, подруге ж дають матеріал для характеристики його наукових інтересів, поглядів його на різні наукові проблеми, на поодинокі факти громадського й наукового життя. Листи, що ми їх публікуємо, писані почасти в той період життя вченого коли він був (до р. 1867) в опалі в російській владі за свої переконання (р. 1862 навіть сидів в Петропавлівці, лист до Краєвського); інші—з поданих далі, а також листи В. Б. Антоновича—припадають на час, коли Котляревський був професором Київського університету (з р. 1875).

Листи Котляревського до Краєвського, Лерха, Ягіча, й листи П. Житецького і В. Б. Антоновича до Котляревського ми подаємо за оригіналами, що переховуються в Рос. Публ. Бібл. у Ленінграді; листи до Ор. Міллера й В. Міллера—за копіями проф. І. О. Шляпкіна, що переховуються в тій самій Бібліотеці.

I. О. О. Котляревський до А. О. Краєвського.

Помітка А. О. Краєвського: „1862“ года.

Многоуважаемый Андрей Александровичъ, ¹⁾ Шлю Вамъ эти строки изъ стѣнъ III Отдѣленія²⁾. Коли найдете годнымъ — помѣстите въ От[ечественныхъ] З[апискахъ] хоть въ отдѣлѣ „На память будущимъ библіографамъ“.

Здѣсь всѣ занимаются доносами — такъ и мнѣ не привыкать стать: пишу доносъ на нашихъ библіографовъ.

Статью, если можно, помѣстите скорѣе: къ декабрьской книжкѣ надѣюсь доставить Вамъ кое-что другое, почище и позанимательнѣе³⁾. Преданный Вамъ Котляревскій.

II. О. О. Котляревський до О. Ф. Міллера.

[Помітка проф. І. О. Шляпкіна: „1866“ годъ].

1. Глубокоуважаемый, достойнѣйшій Орестъ Фед[орови]чъ⁴⁾, Извините примѣрное свинство моей природы, что до сей поры не собрался отвѣтить на Ваше любезное письмо и поблагодарить Васъ за статью о сказкахъ. Прочелъ я ее съ истиннымъ удовольствіемъ, хотя и не могу согласиться съ нѣкоторыми частными положеніями ея. Когда нибудь, коли забота о существованіи позволитъ и мрачная, непривѣтливая музамъ и нау[камъ] общественная атмосфера очистится, когда нибудь выражу свои разногласія печатно. У меня болѣе 2000 сказокъ малорос[сійскихъ] и между ними нѣкоторыя — рѣшительная драгоценность и для науки и для поэзіи (искусства). Вчера въ обществѣ губителей рос[сійской] словесн[ости] я читалъ статью о семейной сторонѣ русскихъ сказокъ, прошла она незамѣченною, только Комачовъ⁵⁾ оцѣнилъ — если не исполненіе, то по крайности — намѣреніе — и за это спасибо! Печатать ее я не стану: не зачѣмъ! Людямъ занимающимся все это и безъ меня хорошо извѣстно, а иные — что имъ сія Гекаба и что сей Гекабъ до нихъ. Вообще — на душѣ такъ скверно, что руки не поднимаются ни к[ъ] какому дѣлу, чувства становятся тупы къ обаянію науки! Вѣдь не безтѣлесные же мы духи, а все же дѣти извѣстной земли и извѣстныхъ (слишкомъ извѣстныхъ) обстоятельствъ.

Въ настоящую минуту я все болѣе способенъ раздѣлить высказанныя Вами мысли о славянофилахъ: они были — честные дѣятели литературы, они не смѣшивали литературы съ стремленіями полицейскаго сыщика; но зачѣмъ радите Вы ихъ[ъ] въ людей науки, зачѣмъ говорите о ихъ заслугахъ въ отношеніи науки; вѣдь это противорѣчитъ правдѣ и истинѣ, вѣдь всѣ ихъ ученныя упражненія — это бредъ, благородный, почтенный, но — всетаки — невѣжественный. Отымите у пок[ойнаго] К. Аксакова⁶⁾ его природную гражданскую честность, отвлеките гражданина писателя отъ ученаго, и послѣдній окажется

¹⁾ Краєвський Андрій Олександрович — редактор-видавець журналу „Отечественныя Записки“ і газети „Голос“ ²⁾ В 1862 р. О. О. Котляревський був ув'язнений у Петропавлівській фортеці протягом 6 місяців за знайомство з емігрантом Кельсівим, що нелегально приїжджав до Москви. ³⁾ Стаття О. О. Котляревського — „На память будущимъ библіографамъ. Замѣтки о библіографіи въ отношеніи науки о русской старинѣ и народности“; уміщена в „Отечественныхъ Запискахъ“, 1862 г., № II, т. СХV, отд. III, сс. 78-86. ⁴⁾ Міллер Орест Федорович (1833—1889) — професор Спбурзького університету по кафедрі історії російської літератури, славіст. ⁵⁾ Певне Колачов Микола Васильович (1819 — 1889) — академік, професор Московського університету — директор Спбурзького археологічного інституту, член археографічної комісії, діяч архівної справи, історик російського права. ⁶⁾ Аксаков Константин Сергійович (1817—1860) — публіцист-слов'янофіл.

лишь наивнымъ ребенкомъ, которому незнакомы даже элементарные приемы ученаго труда; а Безсоновъ ¹⁾ — неужели эту до геркулесовыхъ столбовъ безумія дошедшую доктрину Вы назовете заслугой въ наукѣ? Нѣтъ — такихъ людей нельзя назвать людьми науки! Вашими добрыми поминками о нихъ руководило теплое чувство, но оно то и подкупило Вашъ приговоръ. Какъ не нелѣпъ иногда бываетъ Буслаевъ ²⁾ и Ко, но въ наукѣ за нимъ останется имя, дѣйствительное дѣло; а за славянофилами — ничего, кромѣ славы, погибшей съ шумомъ; иное дѣло область гражданской литературы, — здѣсь славянофилы — живой упрекъ нашей мелочной, пасквильной публицистикѣ, унижившейся до площадной брани и грязнаго доноса!

Довольно объ этомъ. Вѣрно, что Вы не посердитесь на меня за эти строки — и потому снова продолжаю, что началъ. Благодарю Вас сердечно за Вашу I ч. Исто[рию] Р[усской] Лит[ературы]. Я вчера лишь получилъ ее (от Бестужева ³⁾ чрезъ одного Ефіопа Карпова ⁴⁾), пробѣжалъ наскоро и отъ всей души поздравляю Васъ съ успѣшнымъ преодоленіемъ такихъ трудностей, о которыхъ знаютъ лишь тѣ, кто понимаетъ дѣло. Не пріймите за пустой комплиментъ, но я сердечно радуюсь появленію Вашей книги: многое о чемъ думалъ, мечталъ, получило въ ней достойное, осязательное выраженіе. Хотѣлось бы мнѣ написать о ней нѣсколько словъ въ СПБ[ургскихъ] Вѣд[омостяхъ], но подожду окончанія. Внѣшность книги далеко не соотвѣтствуетъ внутреннему содержанию, въ особенности бумага, кривая, косая, съ жирными зализями.. Или — б[ыть] м[ожетъ] мнѣ попался такой анаемскій экземпляръ! Въ Хрест. я не понимаю причинъ измѣненій въ языкѣ Слова о П[олку] Иг[оревѣ], на это — кажется — Вы не имѣли ни малѣйшаго права, да къ тому же и измѣненія проведены непослѣдовательно: кое-гдѣ измѣнено, въ другихъ мѣстахъ тоже самое — нѣтъ; по моему мнѣнію слѣдовало напечатать текстъ неприкосновенно и предложить [хоть въ скобкахъ] свое чтеніе. Равнымъ образомъ мнѣ кажутся неумѣстными и козло-шежо-гербелевскіе переводы, невѣрные, фальшивые по тону! Не лучше было бы напечатать хоть прозаическій переводъ Максимовича ⁵⁾ или сдѣлать свой, а Вы хорошо исполнили бы его! Впрочемъ — все это лишь частности, за цѣлое же — великое Вамъ спасибо. Какъ то по душѣ мнѣ Ваша книга, хотя — не скрою — со стороны большинства публики, заматерѣлой въ литер[атурныхъ] понятіяхъ — Вы не встрѣтите должной и праведной оцѣнки, на что, впрочемъ, и глядѣть не слѣдуетъ...

А. Н. Афанасьевъ ⁶⁾ благодаритъ Васъ за ст[атью] о сказкахъ и отдастъ мнѣ для отсылки къ Вамъ свой I-й томъ поэтическихъ воззрѣній Славянъ на природу. Зайдите въ книжную лавку Бабунова (на Невскомъ, противъ Милути[нскихъ] лавокъ) и спросите пакетъ, адресованный на Ваше имя.

Скоро и я думаю предложить Вамъ свою диссертацию о погребальной языческой старинѣ у Славянъ, она почти готова, въ іюль начну печатать безъ разрешенія университета.. Одобрять — хорошо, не одобрять — не заплачу, ибо пишу ее не ради магистерства, а ради того, чтоб[ъ] была написана. Имѣю еще къ Вамъ небольшую просьбу, дорогой Орестъ Ѳедоровичъ, по моему предложенію Археологическое Москов[ское] Общество избрало К. Н. Бестужева въ свои дѣйствительные члены, мнѣ нужно извѣстить его, а квартиры его я не знаю. Не будете-ли Вы столь обязательно любезны сообщить ему

¹⁾ Безсоновъ Петро Олексійович (1828—1898) — славист, професор Харківського університету. ²⁾ Буслаевъ Федір Іванович (1818—1897) — академік, професор Московського університету, філолог. ³⁾ Певно Бестужев-Рюмін К. Н. (1829—1897) — історик, професор Спбурзького університету. ⁴⁾ Певне Карпов Генадій Федорович (р. 1848) — професор російської історії в Харківському університеті. ⁵⁾ Максимович — славнознавчий український учений. ⁶⁾ Афанасьев Ол. Миколайович (1826—1871) — дослідник-слов'янознавець, етнограф.

мою коротенькую записочку, которую здѣсь и посылаю. Черезъ три дня. Прошло 3 дня, какъ я писалъ къ Вамъ эти строки — и разныя невзгоды помѣшали мнѣ окончить: каждую минуту жду незваныхъ гостей и оттого все идетъ верх[ъ] дномъ. Не взыщите, достойнѣйшій Орестъ Ѳедоровичъ, если, написалъ что либо грубое, или какънибудь неумѣстно потревожилъ Васъ своими lamentаціями. Знаю я Васъ очень немного, но знаю Васъ за хорошаго, добраго и сочувствующаго человѣка. Съ такимъ чувствомъ остаюсь и нѣтъ сомненія останусь всегда! Любящій и искренно уважающій Васъ А. Котляревскій.

2. Сокольники 15. іюля. Помітка проф. Шляпкина: „1867“ г. Дорогой мой Орестъ Ѳедоровичъ! Если я день-другой опоздалъ отвѣтомъ на Ваше любезное письмо, то винить нужно Бога-громовника, который—по миеической реставраціи Афанасьева, сжималъ богиню лѣта или тучу въ своихъ объятіяхъ, соединялся съ ней молніей и проливалъ свое сѣмя на землю... Сія божественная случка длилась безъ остановочно три дня — и результатомъ ея было, что во 1-хъ я вѣрнѣе, чѣмъ когда-либо, понялъ причину, почему славянская миеология не доразвилась до антропоморфическихъ личностей боговъ (ибо человѣкъ не можетъ заниматься симъ актомъ безъ остановочно три дня), во 2-хъ я не могъ быть въ городъ и не могъ получить Вашего письма. „Азовское Сидѣніе“ мнѣ хорошо известно: это плоская и ничтожная вещь и въ историческомъ и въ поэтическомъ смыслѣ, Вамъ решительно не зачѣмъ печатать ее, не зачѣмъ и въ Румянцевскій музей ходить за справками, потому что она попадалась мнѣ разъ 5 въ рукописяхъ Публичной Библіотеки, спросите только иже во святыхъ отца нашего Афанасія Лысого¹⁾ (Бычкова) — и онъ Вамъ безъ затрудненія ее отыщетъ. Помните и мнѣ, что это „Сидѣніе“ было напечатано, но гдѣ — сказать теперь не могу: нѣтъ справокъ подъ руками. Впрочемъ, чтобы хотя сколько-нибудь удовлетворить Васъ, отмѣчаю № рукописи Публичной Библіот(еки), гдѣ есть это пресловутое произведеніе: „По каталогу Толстова, отд. II, № 358“.

Вчера отослалъ въ Академію Наукъ рецензію на книгу Афанасьева: я обошелся съ нимъ немного жестче Васъ, но думаю, что премію онъ получить долженъ.

Когда рецензія будетъ печататься, то прибавлю кое-что и для науки пригодное, но теперь не было ни времени, ни мѣста, ибо она и такъ растянулась на 82 страницы письма. Со многимъ Вы будете неогласны, но думаю — не совсѣмъ. Теперь сижу и наполняю пробѣлы диссертациі, а когда скажу: „теченіе скончавъ и вѣру соблюдахъ“ — еще и самъ не знаю.

У меня къ Вамъ двѣ просьбы, дорогой Ор(естъ) Ѳедоровичъ, во 1-хъ, если имѣете оттыскъ Вашей статьи (Ж[урнала] М[инистерства] Н[ароднаго] Пр[освѣщенія]), то пожертвуйте мнѣ экземпляръ, передайте Кожанчикову, пусть пришлетъ мнѣ черезъ Баунова²⁾; во 2-хъ, когда увидите Кожанчикова³⁾, то скажите, что я ему посылаю дружественный привѣтъ въ формѣ „Сукина сына“ — за его мнѣніе о моей исправности и прошу его прислать мнѣ за это — IV т. Рыбникова, какъ только онъ появится.

Простите, пока, дорогой Орестъ Ѳед(оровичъ) и вѣрьте въ мое искреннее, глубокое уваженіе и преданности къ Вамъ. Вашъ А. Котляревскій.

Что Вашъ Илья Муромецъ сиднемъ сидитъ, — претворитесь (или накрутитесь) скорѣе въ калику перехожаго, поднесите ему водицы испить — пусть на ноги встанетъ — пора!

¹⁾ Бычковъ Афанасій Федоровичъ (1818—1899) — академикъ, директоръ Ленинградской Публичной Библиотеки. ²⁾ Бауновъ — книгопродавецъ і издавецъ у Ленинграді. ³⁾ Кожанчиковъ — книгопродавецъ і издавецъ у Ленинграді.

III. О. О. Котляревський до П. І. Лерха.

[Помітка П. І. Лерха: „Получ. 26 марта [18]70 года“].

І. Любезнѣйшій Петръ Ивановичъ — здравствуйте! ¹⁾ Дружеское спасибо Вамъ за письмо, оно было для меня тѣмъ дороже, что я почти ни отъ кого не имѣю никакихъ вѣстей и рѣшительно не знаю, что дѣлается на бѣломъ свѣтѣ. Только въ последнее время я вздохнулъ немного свободнѣе: цѣлую зиму болѣлъ и даже лекціи читалъ на дому у себя. Дѣло не хорошее: легкія страдаютъ и кровохарканье... Товарищи мои доктора велѣли мнѣ съ весной отправляться на кумысь въ Москву — и мимоѣздомъ — въ началѣ мая, — я, конечно, не премину обнять Васъ и наговориться досыта о каменномъ и бронзовомъ періодахъ.

Вы забросали меня интересными учеными новостями, но — къ сожалѣнію моему — я не могу отвѣчать Вамъ тѣмъ же; развѣ скажу вотъ что: Гревинкъ печатаеть свой Bericht о раскопкахъ литовскихъ (?) могилъ, всего будетъ листовъ съ 10-12. Я не могу раздѣлить его этнографическихъ теорій, но не могу и не сознаться, что раскопки имъ описаны съ точностью натуралиста, а потому его трудъ будетъ — immer keine brauchbare Arbeit! Оттискъ Вамъ конечно приготовлю, быть можетъ — привезу самъ. Что касается до меня, то я, несмотря на недуги, не сидѣлъ сложа руки: писалъ диссертацию „О древностяхъ балтійскихъ Славянъ“; текстъ будетъ не великъ, но за то изъ лѣтописцевъ и грамотъ будутъ собраны (въ подлинникѣ) всѣ мѣста въ родѣ Стриттеровыхъ „Memoriae populond“. Когда приведу къ концу — не знаю; но надѣюсь на лѣто.

Я почувствовалъ такой. (не розбірно) предъ Ильемъ Муромцомъ Миллера ²⁾, что не рѣшился даже читать теперь; тѣ страницы, которыя мнѣ удалось просмотрѣть, подѣйствовали на меня не совсѣмъ пріятно: желаніе вытянуть богатырскую фигуру Ильи на славянофильскую дыбу не можетъ привести къ добру... Воля Ваша, но мнѣ становится смѣшно, какъ одинъ творить изъ русскаго Илейки — всеславянское православное божество, другой хочетъ во что бы то ни стало низвести его до буддійскаго чорта... Скажу, однако, что на сторонѣ Миллера ³⁾ болѣе правды, а на сторонѣ Стасова ⁴⁾ — болѣе ухарскаго оріентальнаго азарта; но ни на той, ни на другой сторонѣ — нѣтъ капли ученаго метода. Статьи Стасова о Миллерѣ я не читалъ, но статью его противъ Буслаева ⁵⁾ прочелъ и прихожу къ убѣжденію, что Стасовъ уже и тѣмъ неправъ, что позволилъ себѣ утратить благоразуміе. Впрочемъ, — это отъ него случается не въ первый разъ и, конечно, не въ послѣдній. Такая полемика — совершенно безплодна!

Касательно суда Любуши — я никогда не былъ того мнѣнія, что — это произведеніе IX вѣка и считалъ его всегда памятникомъ XII-XIII. Что бѣдный, милый Владимиръ Густавовичъ? ⁶⁾ Написалъ бы къ нему, но боюсь какъ нибудь обмолвиться, ибо участіе людское иногда тяжелѣе бываетъ людскаго холода. Застану ли я его въ Петербургѣ? Въ Дерптѣ — тишь да гладь, только мои почтенные теологи, по выходѣ изъ университета графа Кейзер-

¹⁾ Лерх Петро Иванович, — археолог (1828—84). ²⁾ Мова йде про книгу О. Ф. Миллера — „Сравнительно-критическія наблюденія надъ словеснымъ составомъ народнаго русскаго эпоса. Ильи Муромецъ и богатырство кievское“, 1870 р. ³⁾ Миллер Орест Федорович (1833—1889) — профессор СПб. університету по кафедрі історії російської літератури, слов'янофіл. ⁴⁾ Стасов Володимир Васильович — орієнталіст і художній критик. ⁵⁾ Буслаев Федір Іванович (1818 — 1897) — академік, професор Московського університету, філолог. ⁶⁾ Тізенгаузен Володимир Густавович (1825—1902) — нумізмат.

лингга, ¹⁾ сильно подняли свои ослиныя уши, или, какъ выражается старикъ Бэръ ²⁾ — Sie treiben wieder ihre schlechte Wirtschaft“.

Со старикомъ Бэромъ вижусь почти каждую недѣлю: онъ для меня — самое привлекательное лицо здѣсь и по добродушію и по бодрой, не старѣющей любви къ наукѣ. Повѣрите ли, милый Петръ Ивановичъ, все сидитъ и строитъ: написалъ цѣлую большую статью о торговлѣ финикіанъ металлами, гдѣ разбираетъ вопросъ, откуда они получали олово. Статья появится во 2-мъ томѣ его Abhandlungen.

Пустился и я въ нѣмецкую литературу: думаю, что ко времени моего отъѣзда успѣю напечатать рядъ моихъ нѣмецкихъ небольшихъ статей археологическаго содержанія, читанныхъ въ ученомъ эстонскомъ обществѣ. То то будутъ проклинать меня русопеты! (выраженіе извѣстнаго ориенталиста Стасова).

Простите, однако, обнимаю Васъ дружески. Преданный Вамъ душевно Котляревскій. 19 марта [1870 года].

2. 14 января. Дорогой мой Петръ Ивановичъ, милѣйшій изъ археологовъ! На дняхъ получите Вы циркулярное приглашеніе отъ нашего Общества — принять участіе въ новомъ, уже періодическомъ, изданіи археологическаго журнала. Не удивляйтесь, — дѣло объясняется очень просто: печатанье „Трудовъ“ Общества шло и будетъ итти крайне медленно, а между тѣмъ и библиографическая критика и много лежащихъ готовыхъ статей небольшого объема — требуютъ скорѣйшаго, періодически точнаго изданія. Вотъ по моему предложенію и издаемъ въ два мѣсяца 1 разъ журналъ „Древности. Археологическій Вѣстникъ“. Онъ составитъ 2 часть cadaго тома мемуаровъ, гдѣ найдутъ мѣсто только статьи большаго объема и матерьялы для археол[огическаго] словаря. Я предполагаю дать слѣдующую ему программу — и прошу Васъ обсудить ее — не замѣтите ли чего:

1) Статьи по предмет. археологіи дохристіанской, бытовой, христіанской и нумизматики.

2) Критика и критическая библиографія.

3) Извѣстія, имѣющія значеніе для археол[огической] науки.

4) Засѣданія Общества съ приложеніями и наконецъ, на оберткѣ журнала:

5) Краткія извѣстія о новыхъ археологич[ескихъ] книгахъ.

Съумѣю-ли я выполнить это — не знаю, но постараюсь отъ души и прошу Вашего дружескаго соучастія. Журналъ начался печатаньемъ, хотя библиографія еще не готова, № 1, онъ выйдетъ въ концѣ февраля и будетъ заключать въ себѣ до 10 печ. лист., прочіе же №№ будутъ имѣть лишь 5—6 листовъ. Голубчикъ Петръ Ивановичъ, помогите! Вы обѣщали намъ рецензію кн. Савванитова — дайте поскорѣе. Попросите также Тизенгаузена о содѣйствіи, а равно и Стасова, послѣдній даже обѣщаль замѣтки — пусть присылаетъ скорѣе — бога археологіи ради. Стасовъ, какъ вы вѣроятно знаете, теперь нашъ членъ: велико было мое удивленіе, когда изъ 17 балловъ онъ не получилъ ни одного чернаго! Стефани ³⁾ получилъ ихъ 2, Срезневскій — 3... ⁴⁾ Отвѣтите мнѣ — на что я могу рассчитывать съ Вашей стороны — и во всякомъ случаѣ — не оставляйте насъ. Какое археологическое безобразіе издастъ Mortillet? Le Ligne de la croix. Я написалъ рецензію, не совсѣмъ скромнаго содержанія. Прочтите, и Вы похочете отъ души надъ его главною мыслью. Читаю теперь книгу Le Non'a—l'Homme possible, а равно и Kondemont'a—L'age du bronze. Много хорошаго, но эти проклятые финикійцы, все финикійцы; выходитъ, что чуть-ли не

¹⁾ Кайзерлингъ, графъ — кураторъ Дерптской школьной округи. ²⁾ Бер — профессоръ Дорпаськаго университета, историкъ. ³⁾ Стефани І. С. (1816—87) — філологъ і археологъ, проф. Дорпаськаго университета. ⁴⁾ Срезневскій Ізмаилъ Ивановичъ (1812—1880) — філологъ, славистъ, профессоръ Харківського і Спбурзькаго университетів, академік.

они научили обитателей средней и сѣверной Европы ѣсть и пить. Въ первой книгѣ журнала вы найдете извѣстіе для Вашей топографіи каменныхъ орудій въ Россіи: оно взято изъ одного очень стараго русскаго журнала.

Засимъ, поклонившись Вамъ низко и пожавъ дружески Вашу руку, — пребываю и всегда пребуду сердечно Вамъ преданный А. Котляревскій.

Я и жена давно ожидаемъ Васъ въ Москву и приготовили Вамъ помѣщеніе — прїѣзжайте прямо ко мнѣ — не обидьте меня!

На поляхъ: „Тизенгаузену — мой глубокой искренній поклонъ. Съѣздъ — спить: гр. Толстой ¹⁾ — ничего еще не отвѣчалъ на наше посланіе!

IV. О. О. Котляревскій до В. В. Ягіча.

1. Прага, 1875 [года] 27, мая. Милостивый государь Ватрославъ Викентьевичъ! ²⁾ Странное совпаденіе обстоятельствъ: въ тотъ самый моментъ, когда я хотѣлъ записать Вамъ нѣсколько словъ и взялъ у А. А. Кочубинскаго Вашъ адресъ, въ тотъ самый моментъ получилъ и еще письмо. Спасибо Вамъ за добрую память..

Радуюсь душевно Вашему предпріятію, желаю полного успѣха, готовъ помѣръ силъ — помочь ему самымъ дѣломъ; но позвольте мнѣ высказаться откровенно — сомнѣваюсь въ успѣхѣ, если это будетъ журналъ; если же — сборникъ, то онъ всегда найдетъ тихое распространеніе. Вотъ что на мой взглядъ могло-бы придать интересъ этому дѣлу: систематическое ознакомленіе нѣмцевъ et Со^o съ важнѣйшими явленіями историко-филологической науки у Русскихъ, Сербовъ, Чеховъ и Поляковъ, т. е. ученая критика текущей литературы, чего именно не достаетъ Beiträg'am Kuh'na. Впрочемъ, т[а]к[ъ] к[а]к[ъ] программа, направленіе и объемъ предпринимаемого Вами изданія мнѣ неизвѣстны, то я, пока, и не могу имѣть съ этомъ опредѣленнаго мнѣнія. Жду съ нетерпѣніемъ отъ Васъ дальнѣйшихъ объясненій. Что касается до моей „убогой“ статьи въ Casč.M., то мнѣ кажется, что она слишкомъ слаба для ученаго журнала: она была написана для Чеховъ ad hoc и едва-ли годится Вамъ. Впрочемъ, сдѣлайте одолженіе — поступайте съ нею, какъ Вамъ заблагоразсудится, я же, съ моей стороны, предложилъ бы вмѣсто этого записать для Васъ новую въ этомъ родѣ статью, только посерьезнѣе и поуже содержаніемъ, именно: Die slavische Alterthumskunde in Russland. Она, мнѣ такъ сдается, будетъ приличнѣе для Васъ, чѣмъ перечень мой, помѣщенный въ časopis-ѣ. Если моя идея Вамъ улыбается, то извѣстите меня и дѣло скоро будетъ готово diis fauentibus. Говорилъ мнѣ Кочубинскій ³⁾ о Вашемъ положеніи среди „языка нѣма“. Скорбѣли мы оба и утѣшились только надеждою, что это положеніе временное и притомъ — кратковременное... O innata perfidia Germanorum — мнѣ она хорошо знакома.

До сихъ поръ я не послалъ Вамъ своей докторской диссертациі „Древности права балтійскихъ Славянъ“, потому что еще не выпустилъ ее въ свѣтъ, а отрывокъ только, въ числѣ 50 экземпляровъ--представленъ въ СПб[ургскій] Унив[ерситетъ]. На дняхъ, надѣюсь принятъ за допечатаніе ея и тогда немедленно доставлю Вамъ. Мои Чехи по уши сидятъ въ политикѣ, и наука — почти забыта. Гаттала ⁴⁾ только грозитъ издать Malleus malleficorum, т. е. обличеніе искажителей чѣскаго языка. Онъ говорилъ, что книга уже печатается. Конечно, дѣло не обойдется безъ Шлейхера ⁵⁾, Миклошича ⁶⁾ и Дарвина

¹⁾ Толстой Ів., графъ (1858—1919) — нумизмат і археолог. ²⁾ Ягіч Ватрослав Викентійович, — професор Новоросійського, Берлінського, Спбурзького і Віденського університетів, член Російської, Південно-Слов'янської і Віденської Академії Наук, філолог, славіст. ³⁾ Кочубинський Ол. Ол., славіст, професор Новоросійського університету. ⁴⁾ Гаттала-Мартин (1821—1903) — чеський філолог, професор Празького університету. ⁵⁾ Шляйхер Август — німецький мовознавець, професор університетів у Йені й Празі. ⁶⁾ Міклошич Франц — славіст, професор Віденського університету.

Что скажете Вы о новой книгѣ Миклошича *Die christliche Terminologie der Slaven*. Матерьяль собранъ прекрасно, много и добрыхъ, мѣткихъ замѣчаній, но есть и странности, просто непонятныя, напр[имѣръ] утверждение, что въ восточной церкви не существовало гласной исповѣди и формулярныхъ проповѣдей на день святыхъ, что поэтому русско-славянская гомилія имъ напечатанная (или вѣрнѣе перепечатанная) — латинскаго происхожденія. Формулярныя проповѣди были очень часты въ древней Руси, они существуютъ и дѣйствуютъ еще и понынѣ. Вообще, мнѣ кажется, что нынѣшнимъ предисловіемъ Миклошича — теорія Копитара не приобрѣла рѣшительно ничего. А матерьяль собранъ хорошо. Когда я былъ въ Петерб[ургѣ], то указал Срезневскому¹⁾, что его и другихъ издателей русскихъ вѣнскій Hofslavist (въ своей *Formenlehre*) называетъ варварами за то, что они издають памятники съ сокращеніями, какъ въ рукописяхъ. Срезневскій хотѣлъ отвѣчать академическою рѣчью „О нѣкоторыхъ недоразумѣніяхъ въ славянской филологіи“. Не знаю — отвѣчалъ ли, и напечатана ли эта рѣчь.

Но простите, надоѣдаю Вамъ своей болтовней.

Дружески жму Вашу руку. Преданный Вамъ Котляревскій.

Адресъ мой Böhmisches Museum.

Что Вы подѣлываете, что читаете, что готовите къ печати, или печатаете?

2. Прага, 1875 [года], 30 сентября. Спасибо за добрую память, дорогой Ватрославъ Викентьевичъ! Давненько получилъ Ваше письмо и тотчасъ было принялся за отвѣтъ, да уборка книгъ и хлопоты приготовленія къ отъѣзду помѣшали окончить... Пишу новое, сидя какъ Марій на развалинахъ Кареегена, ибо чрезъ дня-два-три пускаюсь на Русь. Впрочемъ въ Кіевъ попаду не ранѣе 1-го ноября: есть дѣла въ Москвѣ, Петербургѣ, Дерптѣ. Нѣсколько дней тому назадъ я отдалъ сдѣшнему книгопродавцу Кальве мои *Antiquitates juris slavorum balticorum* для пересылки Вамъ. Не взыщите: чѣмъ богатъ, тѣмъ и радъ.

Какъ ни претитъ мнѣ нѣмецкая одежда Вашего Archiv-a, но, — разумѣется, принять участіе въ немъ я считаю своею обязанностью, только прошу Васъ — не торопите, подождите — пока устроюсь въ Кіевѣ и приведу въ порядокъ свое книгохранилище. Кочубиянскій теперь въ Пештѣ и, разумѣется, занятъ не только славистикой, но и политикой: это его слабость, впрочемъ — очень почтенная. Въ Чехахъ — славистика спитъ сномъ праведнаго: одинъ Гаттала печатаетъ, какъ онъ выражается *pěso slvašněho*, — обвинительный актъ на современное состояніе чешской филологіи. Думаю, что его полемическая книга, приобрѣтя ему новыхъ враговъ, не будетъ новымъ приобретеніемъ науки.

Объявленъ скорый выходъ II т.[ома] Грамматики Миклошича.

Брандль въ Брюннѣ издаетъ *Glossarium vocum slavicarum, s. c. bohemicarum et antiquissimis monumentis latine conscriptis concinnatum*. Это юридическія глоссы. Книга выйдеть въ слѣдующемъ мѣсяцѣ. В краковскихъ академическихъ мемуарахъ помѣщена обширная филологическая статья Лук. Малиновскаго объ одномъ польскомъ памятникѣ XV в. Еще не читалъ я, но по взгляду — любопытна. А замѣтили ли въ краковскихъ академическихъ *Sitzungsbericht*'ахъ — два гимна на древне-польскомъ [XIV в. съ рѣшительнымъ паденіемъ носовыхъ звуковъ, напр[имѣръ] *swyatego* etc. Странно! Развѣ предположить, что это — передѣлка съ чешскаго.

Вотъ что, Ватрославъ Викентьевичъ; въ Берлинѣ, въ Университетской Библиотекѣ хранится переписка Добровскаго съ Гриммомъ; недурно бы напечатать ее въ Вашемъ Archiv'ѣ.

¹⁾ Срезневскій Измаилъ Ивановичъ (1812—1880) — профессоръ Харьковскаго и СПбурзькаго университетів, академикъ, филолог-славистъ.

Письма Гримма къ Добровскому — (всего 6—7) хранятся въ Чешскомъ Музеѣ.

На дняхъ, покупая остатки книгъ покойнаго Челяковскаго, я купилъ для Кіевскаго университета и сдѣланный имъ въ 1828 году вѣрный списокъ Рудницкой Александревды. Говорю — вѣрный, потому, что сличалъ съ Вашимъ изданіемъ и убѣдился въ вѣрности. Любопытный фактъ *ad historiam litterarum monumenti*.

Въ первомъ семестрѣ 1876 г[ода] я буду читать: „Исторію славистики“ и „Филологическое обозрѣніе славянскихъ племенъ“ (для студ[ентовъ] 1 и 2 курсовъ); грамматику оставляю на слѣдующій годъ.

Простите, пока, прошу не забывать Преданнаго Вамъ Котляревскаго

3. Многопочтеннѣйшій Ватрославъ Викентьевичъ!

Сегодня отправилъ Вамъ нѣкоторыя книги подъ заказною бандеролью. Адресовалъ въ университетъ и въ Академію. Если не получите въ срокъ, распросите кого слѣдуетъ.

Спасибо Вамъ за отзывы въ *Archiv*’ѣ.

Извѣстите меня, будетъ ли продолжаться Вашъ *Archiv* или перейдетъ въ нѣмецкія руки, какъ я слышалъ. Если Вы по прежнему останетесь шефомъ, то пришлю статью.

А Вы — не обладаете ли еще оттисками Вашихъ статей изъ *Archiv*’а. Если — да, то обяжете меня. чѣмъ можете. Я *Archiv* имѣю, но какъ истый библиоманъ — люблю оттиски... Сильно обяжали бы Вы мою малость, если бы подвергли строгой критикѣ мою пробную книжицу. — Я не пустилъ ее въ продажу и напечаталъ только 66 экз[емпляровъ]. Думаю скоро перепечатать съ добавленіями и измѣненіями. Понятно, какъ важны для меня замѣчанія будутъ Ваши.

Теперь печатаю „Исторію изученія народной русской поэзіи“. Составить 2-ую часть моего „Введенія“. Затѣмъ будетъ слѣдовать *diis faventibus* — Исторія изученія духовной литературы (она уже написана) — и все сіе составитъ одинъ I-й томъ.

Простите, что занимаю Васъ своими дѣлами, и вѣрьте въ искренное уваженіе и преданности Вашего Котляревскаго.

А Стороженка¹⁾ — поощрите въ занятіяхъ своимъ отзывомъ въ *Архив*’ѣ...

4. Мѣсяца два тому назадъ послалъ я к Вамъ, многоуважаемый Ватрославъ Викентьевичъ — двѣ книжицы и письмо (по адресу въ Академію Наукъ или университетъ — не припомню)... Получили ли Вы ихъ? Извѣстите, если не получили. Вамъ преданный Котляревскій.

26-го апрѣля [1881] года.

V. O. O. Котляревскій до В. Ф. Міллера.

1. *Mi Amice Sevogote!*²⁾ Что же? Будетъ ли издаваться „Критическое Обозрѣніе“³⁾, въ какомъ состояніи дѣло?

Отпишите, добрый другъ! Знать сіе мнѣ нужно, ибо на праздникахъ восписалъ бы я Вамъ статью о нѣкоихъ книгахъ (Будиловичѣ, Пыпинѣ *Ист. сл.*

¹⁾ Стороженко А. — учень О. О. Котляревскаго по Київському университету, автор студіи про Краледворський і Зеленогорський рукопис в „Кіевск. Университетск. Извѣст.“, 1880—81 pp. ²⁾ Міллер, Всеволод Федорович — професор Московського университету по катедрі порівняльного мовознавства. ³⁾ „Критическое Обозрѣніе“ — журнал, виходив у Москві в 1879—80 pp. за редакцією В. Ф. Міллера и М. М. Ковалевскаго.

лит., Патеровыхъ Mater'axъ verborum). Напишите мнѣ съ точностью, т. е. опредѣлительно, ибо Вашъ Максимка — то представляется моему мысленному оку мало обстоятельнымъ въ практическомъ отношеніи.

Кстати о проитанныхъ саломъ книгахъ Ганеля, по ошибкѣ попавшихъ ко мнѣ. Ихъ, конечно, я возвращу и м[ожетъ] б[ыть] очень скоро; но нарочито присылать не стану: скучно возиться съ этимъ. Читаю Bergaign'a — La Religion vedique I. Лучшаго о семъ предметѣ доселѣ я еще ничего не читалъ: по крайности матерьяль излагается полно и обстоятельно. Знаю, что рука Ваша не всегда Вамъ повинуется, а все таки прошу отпишите о Вашихъ и учено-московскихъ ангелегейтахъ.

Сообщите мнѣ, дружище, адресъ Буслаева ¹⁾. До сей поры еще не могу опомниться, что Безнссова ²⁾ одинъ университетъ сдѣлалъ докторомъ славяновѣдѣнія, а другой взялъ въ профессоры!... Всего приличнѣе ему мѣсто, конечно — въ домѣ умалишенныхъ или въ исправительной ротѣ...

Недавно вышелъ новый томъ Верберовыхъ Indische Studien. Я не видѣлъ его... Если Вамъ извѣстно его содержаніе — сообщите: коли есть разысканія по аріо-индо-эрано-европейской старинѣ, то слѣдуетъ пріобрѣсть; а коли только тексты, то пускай — Вамъ въ руки. Что Герцій?..

Вашей женочкѣ, родителю и Н. О. — искренній привѣтъ.

Дружеское poignee de main. Вашъ А. Котляревскій.

Лѣто думаю провести въ Москвѣ.

2. 9-го октября 1879 [года]. Друже, Севоротъ Федоровичъ, здравствуйте. Не мало огорченъ, что цѣлое лѣто проведя въ Москвѣ — не зрѣлъ Васъ! А перемолвиться было о чемъ... И удастся ли повидаться на слѣдующее лѣто — не знаю: немощенъ сталъ, и иногда думается, что недолго осталось тянуть телѣгу жизни... Вотъ и теперь: цѣлую недѣлю не двигаюсь никуда кромѣ своихъ покоевъ, простудился, лекцій не читаю, поругиваюсь съ окружающими и только немножко отогрѣваюсь въ перепискѣ съ пріятелями...

Смерть Соловьева ³⁾ не была для меня неожиданностью, а все же коснулась неожиданнымъ образомъ. Я приписываю знатную долю ея — вліянію Геннадія Карпова ⁴⁾: истинный сынъ Беліала, „человѣкоубійца искони“, онъ своимъ однимъ видомъ и „разсужденіями“ доканалъ порядочнаго человѣка...

Утвержденъ-ли Шавичъ — редакторомъ?

Кто избранъ въ бібліотекари?

Что, въ какомъ положеніи дѣло о докторствѣ Алексѣя Веселовскаго ⁵⁾?

Познакомился я лѣтомъ съ Ros'омъ Maximus'омъ Ковалевскимъ ⁶⁾. Экземпляръ отличный: тѣло русское, а душа — „короны французской“ или вѣрнѣе — „парижской“. Передайте ему кстати мой привѣтъ и скажите, что хотя Ivan de Loutschitsky ⁷⁾, citoyen de Languedoc — по парижскимъ концепціямъ —

¹⁾ Б у с л а в ъ, Федір Іванович (189—187) — професор Московського університету, філолог, академік. ²⁾ Б е з с о н о в, Петро Олексійович, славіст (1828—98), — професор Харківського університету. ³⁾ С о л о в ѳ о в, Сергій Михайлович (1820—79), — славнозвісний російській історик, професор Московського університету. ⁴⁾ К а р п о в, Генадій Федорович, — професор Харківського університету по кафедрі російської історії, противник М. І. Костомарова. Твори його Г. Карпов піддає суворій критиці у книзі „Костомаровъ, какъ историкъ Малороссіи“. ⁵⁾ В е с е л о в с к и й, Олексій Миколайович, — історик літератури, професор Московського університету, академік. ⁶⁾ К о в а л е в с ь к и й, Максим Максимович, — соціолог, юрист і суспільний діяч, професор Московського університету. В 1906—07 рр. видавав газету „Страна“, з 1909 р. — видавець журналу „Вѣстникъ Европы“. ⁷⁾ Л у ч и ц ь к и й, Іван Васильович — професор Київського університету по кафедрі всесвітньої історії.

est un savant hors de ligne; но по слабому кievскому разуму — онъ все таки неотмѣнно удерживаетъ почетное историческое ин-то Жана „морвешки“

Будетъ ли въ слѣдующемъ году издаваться „Крит. Обзорѣніе?“... И что Вы мало шевелите сотрудинокъ историковъ и филологовъ. Мерзить начинаетъ отъ юриспруденціальной политики... Кстати. Пишу небольшую статью о книгѣ Полевого: „Очерки русской исторіи“ (книгъ во многихъ отношеніяхъ замѣчательной). Коли Вамъ никто еще не обѣщалъ о ней отчета — извѣстите. Пришлю еще въ семь году и кое-что библиографическаго.

Прочли ли Вы II т. „Исторіи рус[ской] жизни“ Забѣлина, гдѣ онъ и Васъ не обходитъ молчаніемъ... Курьезная книга! Могу только сказать, какъ говорилъ пок[ойный] Погодинъ: ¹⁾ „Такъ русская печь печетъ“. — И успокойтесь!

Черезъ мѣсяць пришлю Вамъ пробный вып[ускъ] моей „Библиологіи древней русской письменности“: печатается въ Фил[огическихъ] Зап[искахъ] и будетъ 33 оттиска. Потомъ на дѣю съ (!?) напечатать все отдѣльною книгою.

Ну что привезли Вы съ „погибельнаго Капказа?“

Хорошихъ книгъ выходитъ столь много, что не токмо читать, а и просто услѣдить нельзя, т[а]к[ъ] напр[имѣръ] Schwartz и Максъ Миллеръ свалали по новому тому поэтико-миѣологическихъ и религіозныхъ элукубрацій... Когда все это читать?.

Здѣсь посланье мое прерываю и дружественно Васъ обнимая, пребываю Вашъ А. Котляревскій.

О. Б. и Н. О. Миллерамъ мои душевные привѣты.

3. Годы, кажется, дорогой мой Севоротъ Ѳедоровичъ — не бесѣдовалъ я съ Вами.

Соскучился. Теперь, воспользовавшись посылкою къ Вамъ III т сочиненій Максимовича (имѣете получить оный у А. А. Васильева, дня черезъ три-четыре) — хочу хоть строчкой обмѣняться съ Вами. Старъ и разбитъ становлюсь, дорогой друже С. О. Повѣрите, что вовсе ходить не могу отъ одышки...

Что ваши wissenschaftliche Uebungen?.. Что оставились? Вамъ-то, кажется, еще было-бы рано.

Въ ноябрѣ выпускаю I т. моей „Библиологіи“, какъ „коректурные листы“ будущаго изданія, а потому въ числѣ 66 экземпляровъ.

Экземпляръ, конечно — пришлю.

Видѣли-ли Вы книжку Kaegi: „Der Rig-Veda oder das Leben der Indien“. Хорошая книга! Я, впрочемъ, знаю только I-е изданіе, а теперь уже есть второе. Просьба къ Вамъ друже: если я въ числѣ экземпляровъ III т. Максимовича положилъ и экземпляръ Ѳ. И. Буслаеву, то благоволите взять и передать его ему, если же экземпляра тамъ нѣтъ, то позвольте мнѣ прислать на Ваше имя (unter d. Grenzband), а Вы передайте, ибо адреса его не вѣмъ.

Простите, обнимаю Васъ сердечно и прошу не забывать Вашего А. Котляревскаго.

4. Друже Севоротъ Ѳедоровичъ, здравствуйте! Бодомый всякими болѣзнями, иногда не дающими ни спать, ни ѣсть, ни лежать, ни сидѣть, ни писать, ни читать (что м[ожетъ] б[ыть] горше сего!), утѣшаюсь воспоминавіями о друзьяхъ... Ихъ немного, но тѣмъ дороже они для меня...

Вспоминаю часто и о Васъ, иногда не безъ горечи, что забыли меня и прекратили „Крит[ическое] Обзорѣніе“.

Выпустилъ я въ 66 экз[емплярахъ] свое „Введеніе“ въ „библиологію“ древней русской письменности, но выпустилъ, конечно — не въ торговлю, а опять въ пріятелей... Дня черезъ два вышлю (подъ бандеролью) экземпляръ Вамъ, а другой попрошу Васъ передать Буслаеву, ибо обиталища его не вѣмъ...

¹⁾ Погодин, Михайло Петрович (1800 - 1875) — профессор Московскаго университета по катедри російскої исторіи.

Къ сему "упражненію" присовокупляю экземпляръ для Васъ моего разбора книги Забѣлина, гдѣ рѣчь идетъ и о Вашемъ по его словамъ „суемудріи“ на счетъ слова о П[олку] Иг[оревѣ].

Пишу теперь (съ большими перерывами) исторію изученія народной поэзіи на Руси. Дописываю почти. Недостаётъ многого, но что дѣлать. Недостаётъ, скажу кстати и попрошу Васъ, если можете помочь — недостаётъ указанія въ к[а]к[омъ] № СПБ.[ургскихъ] Вѣд[омостей] и к[а]к[ого] года была помѣщена забіякой Стасовымъ ¹⁾ статья „Миллеръ № 2?“ Гдѣ, въ какой газетѣ и въ к[а]к[омъ] № и подъ к[а]к[имъ] заглавіемъ Вы отвѣчали на нее? Помню, что читалъ „сію семейную вражду“, но — гдѣ не помню, не могу даже найти въ справочныхъ библиографическихъ книгахъ...

Видѣли книжечку Kaegi: Der Rig - Veda, премиленькая!..

Что подѣлываете, откликнитесь, и что у Васъ подѣлывается?..

Лѣтомъ, если не подохну — думаю быть въ Москвѣ. Увидимся конечно...

Нѣтъ ли, милый человекъ, латиниста у Васъ для нашего университета, только не ²⁾, не нѣмца и не чеха...

Черкните мнѣ, что Нилице Поповъ ³⁾ въ Москвѣ или въ Европѣ?

Ну, простите пока, обнимаю Васъ сердечно. Вашъ Котляревскій.

Давапъ Kіovіае.

21 Іан. 1881[года].

Не слыхали ли чего объ изданіи мелкихъ сочиненій С. М. Соловьева?

VI. П. Житецький до О. О. Котляревського.

Забвенна буди десница моя, если я когда-нибудь забуду Васъ, глубокоуважаемый и дорогой мой Александръ Александровичъ! Я не писалъ къ Вамъ просто потому, что съ самага начала моей петербургской Одиссеи и до днешняго дня удрученъ есмь своимъ положеніемъ, — натура же у меня такая, что не люблю „серцю жалю завдавати“. Теперь же, когда на душѣ у меня стало немножко легче, и получилась нѣкая надежда вернуться къ моей вѣрной Пенелопѣ, я уже помышлялъ было изъ глубины души воззвать къ Вамъ. Въ это самое время получилъ я книги Ваши: это была первая весенняя ласточка, впорхнувшая въ мои меблированные комнаты, смрадные отъ сосѣдства съ блудными дѣвами, которыя ежедневно играютъ на гармонію и не даютъ мнѣ спать. Вслѣдъ за первой весенней гостьей — другая — письмо Ваше, которое просто тронуло меня до слезъ. Дай богъ Вамъ, Александръ Александровичъ, много радостей за дружеское слово утѣшенія и надежды! Изведите изъ темницы душу мою, не имамъ бо человека, иже бы мя ввергъ въ купель кіевскую. Здѣсь же я — прибудная овца, чужой межъ чужими. Миллеръ и Ягичъ ⁴⁾ хотѣли было меня водворить въ университетѣ штатнымъ доцентомъ, но оказалось, что у Ламанскаго ⁵⁾ много славянофильскихъ цыплятъ, которыхъ онъ хочетъ выпустить на подножный кормъ. Оставалось мнѣ пойти на приватъ-доцентуру. Я заявилъ объ этомъ чрезъ Миллера въ факультетъ. Заявленіе занесено въ протоколъ, программа принята, и лекціи начну я на третьей недѣлѣ поста. Все это сдѣлалъ я только лишь для того, чтобы устроить болѣе надежный мостъ для перехода въ Кіевскій университетъ. Вижу я, что Вы сами имѣете благое произволеніе перевести меня даже въ бродъ. Такъ или иначе, дѣлаете доброе, дружеское дѣло, которое, освободитъ меня отъ работы египетской. [* В оригіналі: „работы египетскія“. Н. Б.]

¹⁾ Стасов, Василь Васильевич (р. 1824) — археолог і художній критик.

²⁾ Нерозбірно. ³⁾ Попов, Ніл Олександрович (1833 — 1891), — історик і слов'янознавець, професор Казанського й Московського університетів. ⁴⁾ Ягич, Ватрослав [Ігнатій] Вікентійович. ⁵⁾ Ламанський, Влад. Іван. — славіст, професор Петербурзького університету.

Отъ книгъ Вашихъ оторваться не могу. То, что самолюбивая ученость прячетъ для себя, Вы великодушно бросили въ народъ. Библиологія Ваша будетъ служить мнѣ возглавіемъ, къ которому я всегда буду обращаться, когда мнѣ нуженъ будетъ умный и надежный совѣтъ.

Огоновскій¹⁾ обѣщаль мнѣ прислать книжку свою, да и абрехав. Ягичъ просить, чтобы я написалъ объ ней что-нибудь для его Archiw'a.

Раул'я выпишу для себя. На книги здѣсь я порядочно разоряюсь. Если бы деньги, выписалъ бы Zeitschrift fur Psychologie за всѣ годы: за каждый годъ просятъ 4 р. 80 к. Умъ свой погрузилъ я въ философію языковѣданія и на сихъ высотахъ пока пребываю.

Кольнуло меня въ сердце извѣстіе Ваше о нездоровьи. Но — скоро весна, а съ нею — здоровье и жизнь!. Вашъ П Ж и т е ц к і й.

Съ Язономъ въ коммуникаціи ежедневно состою и изрѣдка веду жестокіе споры. Катерину Николаевну тоже изрѣдка вижу. Часто вспоминаемъ Васъ и Катерину Семеновну²⁾. Сегодня Язона не видѣлъ и не говорилъ, что письмо пишу, а увѣренъ, что ударилъ бы челомъ. Отъ меня поклонъ Катеринѣ Семеновнѣ и уходраніе Нестору³⁾.

VII. В. Б. Антонович до О. О. Котляревського.

1. Многоуважаемый Александръ Александровичъ! Живущій въ Києвѣ литераторъ О. Пискуновъ составилъ „Толковый словарь русскаго языка“. Г. П. Галаганъ⁴⁾ какъ сообщаетъ мнѣ въ письмѣ г. Пискуновъ, согласился издать этотъ словарь, подъ условіемъ, что кто-нибудь изъ филологовъ дастъ объ немъ удовлетворительный отзывъ. Г. Пискуновъ обратился ко мнѣ; но такъ какъ я не филологъ и не считаю себя компетентнымъ въ этомъ дѣлѣ, то указаль ему на Васъ, какъ на специалиста, полагая, что Ваши отношенія притомъ къ Г. П. Галагану болѣе еще дадутъ Вамъ возможность узнать уровень его требованій, чѣмъ это возможно для меня. — Г. Пискуновъ просить притомъ, чтобы не затягивать дѣла — а это послѣднее для меня просто невозможно, по недостатку предварительныхъ филологическихъ и библиографо-лексическихъ свѣдѣній. Преданный Вамъ В. Антоновичъ.

2. Львовъ 22 мая п. с. 1880 [года]. Многоуважаемый Александръ Александровичъ! Только теперь я кончилъ долгое сидѣніе въ институтѣ Оссолинскихъ⁵⁾, гдѣ успѣлъ пересмотреть, описать и сдѣлать весьма обширныя выписки изъ 50 рукописей, относящихся къ южно-русской исторіи. Описание рукописей, приведши въ порядокъ, пришлю въ „Университетскія Извѣстія“, а выписки и копии *juvante fortuna*, послѣ возврата въ Києвъ буду постепенно издавать. Копія распадаются такъ: имѣю 10 п[о] б[ольшей] ч[асти] неизданныхъ лѣтописныхъ текстовъ, 12 мемуаровъ и 54 актовъ и документовъ. Вотъ и вся моя добыча и результатъ почти трехмѣсячнаго сидѣнія; конечно можно было бы сдѣлать гораздо больше, но огромную долю времени заняла механическая работа переписыванія, а на переписчика я не могъ разоряться. Черезъ 3 дня

¹⁾ Огоновскій Омелян (1834—1894) — український учений, професор Львівського університету. ²⁾ Катерина Семенівна — дружина О. О. Котляревського. ³⁾ Нестор — син О. О. Котляревського, пізніше академік і професор Петербурзького університету, історик літератури. ⁴⁾ Галаган Григорій Павлович (1819—1888 рр.) — громадський діяч. Заснував в Києві „Коллегію Павла Галагана“, працював і в галузі української етнографії. ⁵⁾ Львівський Інститут Оссолінських заснував р. 1818 відомий польський історик і бібліограф кн. Іосиф-Максиміліян Оссолінський. Інститут має величезну бібліотеку, археологічний музей і архів, в якому є близько 10 тисяч рукописів, автографів різних актів і т. п.

уїду въ Краковъ, оттуда черезъ Пешть, Вѣну и Прагу въ Парижъ, въ остальныхъ нѣмецкихъ городахъ буду останавливаться только по нѣсколько дней для того, чтобы осмотрѣть музеи.

Относительно данныхъ Вами порученій я оба исполнилъ: 1) вмѣстѣ съ этимъ письмомъ высылаю Вамъ подъ бандеролью нужный Вамъ выпускъ Czasopism'a Ossolinskich. 2) У Петрушевича справлялся о его статьяхъ о Краледворской и Зеленогорской рукописяхъ — онъ сказалъ, что не только не намѣренъ издавать ихъ отдѣльно, но и оттисковъ отдѣльныхъ изъ „Слова“ не имѣеть.

Прощайте многоуважаемый Александръ Александровичъ — шлю Вамъ искреннѣйшій привѣтъ. Преданный Вамъ В. Антоновичъ.

Вотъ интересно какъ Вы выбрались изъ затрудненія по части старца Платона?

3. 10 августа 1881 [года]. Кіевъ. Многоуважаемый Александръ Александровичъ! Безконечно я вамъ благодаренъ за Вашу добрую память и за Ваше письмо. Отвѣчаю Вамъ поздно, потому что пребывалъ на экскурсіи по части раскопокъ въ Черниговской губ[ерніи] и только что возвратился. Сегодня уѣзжаю опять на экскурсію дней на пять; а тамъ вернусь торчать на экзаменахъ. Раскопки вышли довольно удачныя, хотя слишкомъ монотонныя: Съвера все жгла покойниковъ и потому кромѣ костровъ, сжженныхъ костей и горшковъ наполненныхъ послѣдними курганы ничего не даютъ, раскопаль-же ихъ 25 въ 8-ми могильникахъ.

Желанія Ваши относительно экзаменовъ будутъ въ точности исполнены. Относительно Стороженка¹⁾ я видѣлъ его и переговорилъ съ Иконниковымъ²⁾. Онъ немедленно примется печатать разсужденіе pro venia legendi, затѣмъ, вѣроятно, въ концѣ сентября защититъ его и надѣюсь, что съ началомъ октября начнетъ чтеніе лекцій по указаннымъ Вами отдѣламъ. Диссертацию въ корректурныхъ листахъ онъ будетъ Вамъ посылать и мы надѣемся, что отзывъ Вашъ о ней поможетъ намъ и подвинуть и ускорить сіе дѣло. Я лично считаю Стороженка весьма почтеннымъ, честнымъ и желательнымъ преподавателемъ.

На сѣздъ³⁾ выїду около 1 сентября, при всякой раздачѣ брошюръ и книгъ постараюсь соблюсти Вашу долю. Искренно жму Вамъ руку и отъ всего сердца и души желаю Вамъ возстановленія скорѣйшаго силъ и здоровія. Преданный Вамъ В. Антоновичъ.

Семіѣ Вашей посылаю искренное привѣтствіе. — Вѣроятно 26 августа Мищенко⁴⁾ будетъ защищать диссертацию.

Наум Бухбіндер.

Листи М. Драгоманова до Ол. Скребицького з 1886-89 років.

Досі ми ще не знаємо цілого того кола знайомих і громадських діячів, з якими М. Драгоманов мав близькі стосунки, приятелював або провадив ділові справи й листування в принципових питаннях. Листи, що ми їх тут подаємо, висвітлюють новий факт у житті Дра-

¹⁾ А. Стороженко — учень А. А. Котляревського, умістив у „Кіевськихъ Университетскихъ Извѣстіяхъ“ за 1880 и 1881 рр. свою працю: „Очеркъ литературной исторіи зеленогорской (Суда Любуши) и краледворской рукописей“.

²⁾ Іконников Володимир Степанович — історик. ³⁾ П'ятий археологічний з'їзд відбувався в Тифлісі з 8 по 21 вересня 1881 року. ⁴⁾ Мищенко Федір Герасимович — візантиніст, проф. Київського університету, член Київської Громади.

гоманова: вони свідчать про досить близькі стосунки його Олександром Іллічем Скребицьким.

О. І. Скребицький (1827—1915) найбільше відомий, як учений лікар-окуліст і автор кількох праць у цьому фаху. Своєю лікарській і науковій роботі він надавав широкої громадської значності. Проблему боротьби з хворобою сліпоти він ставив не тільки суто-теоретично, або як допомогу окремим хворим, а старався прикувати коло неї увагу ширших кіл громадянства, як коло справи великого громадського значіння: брав участь у з'їздах на Заході і в Росії, скеровував увагу суспільства і навколо питання про лікування і про навчання сліпих, — так як ця справа поставлена закордоном.

Родом Українець, Скребицький жив весь час у Росії й закордоном, де вчився і працював. Р 1858 він дістав ступінь доктора медицини.

Середовище, в якому він обертався і з яким мав спільні, або близькі громадські погляди, було статочне, помірковано-ліберальне, академічне, що з повною відданістю справі співчувало реформі 1861 року й убачало великі перспективи в тих заходах, що їх розпочав тоді уряд. Найближчим другом Скребицького був К. Д. Кавелін, професор Петербурзького університету, видатний громадський діяч, учений-цивіліст і публіцист. Свідченням про дружні стосунки є листування Скребицького з Кавеліним з 60 років¹⁾. Кілька років відносини з Кавеліним були в Скребицького напружені, але р. 1870 знову вирівнялися. Другою близькою людиною був для Скребицького родич його і друг Б. І. Утін, професор Петербурзького університету, такий самий, як і Кавелін, ентузіастичний прихильник реформ. З інших досить назвати М. М. Стасюлевича, О. М. Пипіна і В. Д. Спасовича. Всі ці особи р. 1861 (непорозуміння в зв'язку з студентськими заколотами) з протесту одночасно покинули університет і всі стояли на тому, що досягти кращих умов соціального і політичного життя в Росії можна не шляхом революційних заворушень, а через реформи, до яких мусить спонукати уряд громадська думка, насамперед кола освічених людей Росії. Ці кола повинні взяти на себе місію організувати суспільну опінію в напрямі лібералізму й упертою ідейною працею, насамперед через газети і журнали, впливати на громадянство, підвищуючи рівень його культурної і політичної свідомості та схиляючи в цей бік і уряд. Раніш від інших теоретичне обґрунтування подібних ідей дав К. Д. Кавелін, в дусі лібералізму й європейського парламентарізму провадив свою діяль-

¹⁾ Б. Модзалевський, Изъ собранія Пушкинскаго Дома при Имп. Акад. Наукъ, „В. Евр.“, 1917 р., март, сс. 127 — 212. Тут саме є докладні біографічні відомості про Скребицького. Див. також статтю Модзалевського в т. XXX Енци. Слов. Брокгауза і Ефрона (Скребицький); некролог в „Ист. Вѣстн.“, 1915, ноябрь, сс. 702 — 703; „Нов. Вр.“, 1915, № 14184.

ність О. Стронін, який ширив позитивістичні думки, а «Вѣстникъ Европы» Стасюлевича лише продовжував ту ж саму громадсько-політичну й культурницьку тактику передового російського лібералізму академічного толку. Як ми це доводили в статті про Драгоманова в попередніх числах «України», український трибун, співробітник «Спб. Вѣдомостей» Корша і «Вѣстника Европы» цілковито пристав до тої самої лінії громадсько-політичної тактики і теж надавав величезного значіння реформі 1861 р. О. І. Скребицький належав, як ми бачимо, до того ж кола російських лібералів. Крім медичної, він мав також юридичну освіту (слухав лекції на юридичному факультеті). Селянське питання і реформи захоплювали його не менше, ніж знайомих товаришів і приятелів, і він брав участь у «Вѣстникъ Европы». Р. 1862 в цьому журналі надрукував він статтю «Очерки изъ исторіи крестьянства въ Западной Европѣ», р. 1869—статтю «Александръ фонъ Гумбольдтъ въ Россіи и послѣдніе его труды». Ентузіастичне захоплення селянським питанням виявилось в великій п'ятитомовій праці Скребицького — «Крестьянское дѣло въ царствованіе имп. Александра II. Матеріали для исторіи освобожденія крестьянъ, по официальнымъ источникамъ. Губернскіе комитеты, ихъ депутаты и редакціонныя комиссіи въ крестьянскомъ дѣлѣ, Боннѣ, 1862—1868» (т. II — у двох великих книгах). Цю працю видано одночасно і німецькою мовою і тут докладно пояснено всі статті «Положенія» 1861 року та подано історичний коментар¹⁾. За неї після відзива Н. П. Семенова Скребицький р. 1871 дістав Уварівську премію.

Ми не маємо відомостей, як саме познайомився Драгоманов із Скребицьким²⁾, але листи його за рр. 1886—7, що ми їх далі подаємо, свідчать про давнє й близьке знайомство. Поглядами своїми Скребицький був далеко консервативніший за Драгоманова, але це не заважало захованню приятельських стосунків між обома громадськими діячами. Скребицький не вільний був і від монархізму³⁾, в той час як Драгоманов давно уже зайняв був різку позицію супроти царського російського уряду. Проте в 80 рр. Скребицький відійшов від політики, ні в чому публічно не виявляв своїх помірковано-ліберальних поглядів, і в Драгоманова не могло бути причини розривати зв'язки з людиною, яку він мусів поважати, як ученого лікаря й правника, автора «Крестьянскаго дѣла». Листи Драгоманова до Скребицького значно різняться від листів до Франка та інших із того часу, в яких він з запалом обговорює принципові громадські питання. Все це мало мусіло цікавити в той час немоло-

¹⁾ Рец. див. „Русская старина“, 1885, № 6, с. 664 (стаття ред.). ²⁾ Можливо, що закордоном р. 1871 в Німеччині, можливо в Петербурзі, куди Др-в інколи наїзджав з Києва. ³⁾ „Крестьянское дѣло“ він писав з доручення в.к. Олени Павлівни.

дого уже Скребицького, заслуги якого перед суспільством навіть тоді були далеко у минулому, коли він віддав данину громадськості, спільно з іншими працюючи над новим у 60 роках питанням звільнення селян від кріпацтва. Отже не випадково в листах Драгоманова до Скребицького говориться або виключно про справу домашнього характеру, або Драгоманов просить свого знайомого виконати доручення в Петербурзі, написати мемуари про Кавеліна, допомогти учителю Строніну, тощо.

Був це час, коли Драгоманов остаточно розійшовся (р. 1886) зі Старою Громадою, коли він почував себе майже цілком самотнім і навіть терпів матеріальну скруту.

У 80 роках, у часи реакції, в громадянстві запанував консервативний настрій. Панувала ідея примиренства з владою, обмеження громадської діяльності роботою культурною. У той час як у 70 роках культурну роботу керівне ядро російського й українського (Драгоманов) лібералізму поєднувало з політичною, тепер більшість відсахнулася од політики. Вже р. 1877, 1 січня, Костомаров писав Драгоманову, що не поділяє його літературно-політичної праці, що для народу потрібні тільки елементарні книжки, що не повинно бути ніякої опозиції супроти уряду, а навпаки треба працювати лише «въ согласіи съ властью». У керівних колах лібералізму запанувала політика «малих діл»: ставили собі і переводили в життя дрібні культурні завдання (видання популярних книжок, тощо), свідомо уникаючи проблемности в роботі, «високої політики». Деякі націоналістично настроєні українські діячі 80 років пішли далі своїх попередників хіба в тому, що заглибили ворожість до всього російського. Тимчасом р. 1876 Драгоманов виїхав закордон не з таким настроєм та не з такими скромними дорученнями. Він мав на меті провадити і культурну і політичну роботу—і в такому напрямі видавав женецьку «Громаду». Драгоманов не тільки залишився при своїх старих поглядах громадського діяча-політика, а навіть більше—заглибив ці свої погляди, розвиваючи їх у напрямі соціалізму (дрібно-буржуазного, за визначенням сучасних істориків). Він по суті залишився тим самим, що був у 70 роках, коли його позиція видавалася навіть надто правою, бо лівіші з його товаришів і сучасників були не від того, щоб навіть обмежитися самою політичною (без культурної) роботою. Але ж у 80 роках становище змінилося, бо громадянство значно поправило, відхрещуючись від всякої політики. З такого погляду Старій Громаді діяльність Драгоманова закордоном видавалася не тільки некорисною, але навіть шкідливою. Отож Громада розірвала свою умову з Драгомановим і перестала давати грошову допомогу на його видання. Ще р. 1883 вийшов останній том (V) женецької «Громади». Далі продовжувати це видання Драгоманов був неспроможний. Підтри-

мувала його лічена кількість друзів. Перебуваючи в скрутному стані, він у листі до Скребицького з 22 жовтня 1886 р. просить довідатися в Петербурзі від Є. Є. Цвітковського (члена Київської Громади з 1869 р.) про стан своїх двох праць, за які хотів би дістати гроші, просить рекомендувати його на перекладача, оглядача книжок і т. п. В листі з 28 жовтня 1887 він цікавиться долею якоїсь забракованої статті. 14 липня 1889 р. він просить відновити в пам'яті, чим власне пояснюється розрив між Кавеліним і Герценом. Його очевидно не задовольнила стаття Д. А. Корсакова (К. Д. Кавелінінъ. Матеріяли для біографіи. Изъ семейной переписки и воспоминаний), що почала друкуватися в «Вѣстникѣ Европы» з р. 1886 кн. 5 і далі, а тим часом уже тоді готував він книжку: «Письма К. Д. Кавелина и Ив. С. Тургенева къ Ал. Ив. Герцену. Съ объяснительными примѣчаніями М. Драгоманова» (Genève, 1892).

У листі з 24 серпня 1886 р. Драгоманов просить Скребицького опікуватися над гімназіяльним учителем своїм О. І. Строніним¹⁾, а в листі з 28 жовтня 1887 року запитує про долю повісті Стойманової.

Лише в одному листі прорвалася політична жилка Драгоманова. «Судя по печати,—пише він про Росію в листі з 22 жовтня 1886 р.,—тамъ такое помраченіе умовъ, что если ему должна соотвѣтствовать толщина забора, отдѣляющаго Россію отъ Европы, то заборъ этотъ долженъ быть по крайней мѣрѣ въ версту толщины. Вообразите, что Щедринъ написалъ сатиру на князя Александра Болгарскаго, а не на Каульбарса».

Згаданий тут Каульбарс — дипломатичний агент російського уряду в Болгарії. Росія вмішувалася в той час у внутрішні справи Болгарії. Місія Каульбарса не призвела до жодних позитивних наслідків для російського уряду. Драгоманову, певно, здавалося, що поводження в Болгарії Каульбарса, зовсім не знайомого з місцевим життям, невдалого дипломата, надається, як канва для сатири. Сатира Щедрина на Олександра Болгарського «Баттенберга» («Мелочи жизни», розд. II, сс. 237—238) надрукована у «Вѣстн. Евр.», 1886 р., ноябрь. У тій самій книжці «Вѣстн. Евр.» вміщений докладний політичний огляд про події в Болгарії, дипломатичну місію Каульбарса та погрозливі ноти російського уряду до болгарського уряду. Отож у тому, що Щедрін бере за предмет сатири не Каульбарса, а Олександра Болгарського Драгоманов очевидно вбачав один із проявів «помрачення умов» суспільства. Навіть Щедрін, якому слід було насамперед висміяти російського дипломата, замість того пише в тоні, що мусів був подобатися російському урядові,

¹⁾ Спогади про Строніна Драгоманов умістив у кн.—Два учителі, у Львові, 1902 р.

у якого з Олександром Болгарським були дипломатичні ускладнення.

Подані нижче листи з р. 1886 писав Драгоманов з Женеви до Лозанни, куди в той час приїхав Скребицький; листи з рр. 1887—8 писані мабуть до Петербургу. Зберігаються вони в Пушкінському Домі при Акад. Наук СРСР, але це мабуть тільки незначна частка покищо нерозшуканого, або загубленого листування Д—ва зі Скребицьким. Не маємо ніяких відомостей, чи збереглися листи Скребицького до Драгоманова.

Листівка від 16 серпня 1886 р. про купівлю посуду. Адресовано: Monsieur Dr. A. Skrebitzkiy. Villa Prélaz près Lausanne — з Женеви.

2. Chemin Dancet 14. Genève, 24 авг. 1886.

Многоуважаемый Александръ Ильичъ! Я имѣю къ Вамъ большую просьбу: Теперь въ Лозаннѣ находится мой старый учитель и другъ, Александръ Ивановичъ Стронинъ, авторъ книги, о которой мы какъ разъ говорили¹⁾. Онъ думалъ проѣхать черезъ С.-Готтардъ въ Италию, да почему то застрялъ въ Лозаннѣ, какъ пишетъ, на мѣсяць Я боюсь, не болѣнъ ли онъ (у него вообще нервная усталость) и такъ какъ онъ человѣкъ нѣсколько своеобразный (скрытный, какъ всѣ помятые русской жизнью), то боюсь направить его къ Вамъ, какъ къ врачу. А потому будьте великодушны, если случится Вамъ быть въ Лозаннѣ, зайдите къ нему (Avenue Rumin, № 2, chez M-me Soutter). Я увѣренъ, что онъ Вамъ понравится, такъ что Вы будете продолжать съ нимъ знакомство, — тѣмъ болѣе, что и въ Петербургѣ у Васъ есть общіе знакомые. Онъ былъ хорошъ въ послѣднѣе время съ Костомаровымъ.

Какъ Вамъ нравятся письма²⁾ къ Герпену? Нат. Александровна³⁾ теперь здѣсь. Я ей тоже говорилъ о Стр. Можетъ быть, Вы найдете случай познакомиться его съ нею. Онъ когда-то бывалъ у ея отца.

Супругъ Вашей прошу передать мое почтеніе. Искренно уважающій Васъ М. Драгомановъ.

А что, нашли ль Вы нужныя банки?

3. Chemin Dancet 14. 9 окт. 1886 г.

Многоуважаемый Александръ Ильичъ! Я отсутствовалъ изъ Женеви около 3 недѣль, — чѣмъ и объясняется то, что я не тотчасъ же по полученіи въ домѣ моемъ Вашего письма и посылки отвѣчаю Вамъ. И теперь опасаюсь, какъ бы мое письмо не разминулось съ Вами, — а потому и не буду расписываться много. Благодарю Васъ за посылку, которую всю прочту съ интересомъ.

Засталъ я также письма А. А — ны и могу только повторить выше написанное, тѣмъ болѣе что она пишетъ, что уѣзжаетъ черезъ недѣлю. Если она уѣхала, то будьте добры, при первомъ случаѣ передайте ей о причинѣ, почему я не отвѣтилъ ей, да не вмѣните она моего поступка какомунибудь недоброму намѣренію или настроенію.

Семейству Вашему прошу передать мое искреннее привѣтствіе. Уважающій Васъ М. Драгомановъ.

4. Chemin Dancet 14. Genève, 22 окт. 1886 г.

Многоуважаемый Александръ Ильичъ! Книги, о которыхъ Вы спрашиваете, стоятъ 6 фр.

Позвольте передъ отъѣздомъ обезпокоить Васъ двумя просьбами.

¹⁾ Мабуть „Исторія общественности“ 1886. ²⁾ Нерозб. ³⁾ Дружина Герцена
⁴⁾ Драгоманов має на увазі мабуть статтю Корсакова.

1) Написать мнѣ два слова: уѣхала ли М-ше Адлер еще до получения моего письма, или послѣ. Я не хотѣлъ бы, чтобы она подумала, что я не отвѣчалъ ей, по невѣжливости.

2) При случаѣ, въ Петербургѣ, зайти къ моему товарищу, Егору Егорьевичу Цвѣтковскому¹⁾ (учителю военной гимназій) на Мытной набережной, д. № 11, кв. 10 и передать ему мою просьбу узнать поскорѣе о судьбѣ двухъ моихъ работъ ему извѣстныхъ. Мнѣ это нужно узнать, такъ какъ, вслѣдствіе неполученія денегъ за другіе работы, я съ самого августа живу въ долгъ. Кромѣ того я прошу Е. Е. похлопотать и о присканіи другихъ работъ. Извините, А. И., если при этомъ случаѣ, я обращусь и къ Вамъ съ подобной же просьбой. Можетъ быть Вы знаете редакцію или книгопродавца, которые бы нуждались въ переводчикѣ, компиляторѣ, обозрѣвателѣ книгъ и т. п. — то въ такомъ случаѣ прошу Васъ рекомендовать меня. Я бы съ большою охотою взялся за работу по исторіи, особенно по исторіи культуры, напр. религій, но главное: найти какую бы то ни было, по возможности постоянную работу.

Хотѣлось бы мнѣ имѣть вѣсти отъ моего товарища и отъ Васъ изъ Россіи, да боюсь и просить Васъ. Судя по печати, — тамъ такое помраченіе умовъ, что если ему должна соответствовать толщина забора, отдѣляющаго Россію отъ Европы, то заборъ этотъ долженъ быть по крайней мѣрѣ въ версту толщины. Вообразите, даже Щедринъ написалъ сатиру на князя Александра Болгарскаго, а не на Каульбарса.

Но довольно. Прошу передать мой привѣтъ Вашему семейству и вѣрить моему искреннему уваженію. М. Драгомановъ.

Мнѣ можно адресовать письмо изъ Россіи такъ: Monsieur Marguerat, Facteur de la Poste. Plainpalais, Suisse.

5. Chemin Dancet 14. 20 окт. 1887.

Многоуважаемый Александръ Ильичъ! Съ тѣхъ поръ какъ Вы посѣтили меня, къ сожалѣнію, въ мое отсутствіе, я все собирался проѣхать къ Вамъ, да все мѣшали разныя обстоятельства.

Теперь мнѣ предстоитъ рядъ болѣе свободныхъ дней и потому я позволяю себѣ просить Васъ извѣстить меня: Когда я могу застать Васъ дома? Супругѣ Вашей прошу передать мое почтеніе. Искренно преданный Вамъ М. Драгомановъ.

6. Chemin Dancet 14. 28 окт. 1887.

Многоуважаемый Александръ Ильичъ! Свою часть комиссіи съ часами я выполнилъ, т. е. еще третьего дня передалъ ихъ часовщику, который сдѣлаетъ все нужное.

Посылаю Вамъ свое обращеніе къ редакціи С.В.,²⁾ будьте добры передайте его Пл—еву съ тѣмъ что онъ можетъ поступить съ нимъ по усмотрѣнію. Считаю нужнымъ прибавить, что для выясненія вопроса о моей забракованной дамами статьѣ надо будетъ обратиться къ Ег. Ег. Цвѣтковскому, учителю военной гимназій. Его адреса теперешняго я не знаю, но конечно онъ есть въ адресномъ столѣ. Дальнѣйшіе статьи будутъ пересылаться изъ Галиціи, изъ Станиславова, отъ доктора права Теофила Окуневскаго, который впрочемъ можетъ переменить адресъ (напр. перебраться въ Черновцы въ Буковинѣ), но сущность дѣла отъ того не переменится. По адресу этого лица (Dr. Okuniewski, Theophil, in Stanislaw, Galicien, Oesterreich) прошу переслать и отвѣтъ редакціи или Пл—ва, или Цвѣтковскаго и Вашъ.

Позвольте за одно ужъ (!) обезпокоить Васъ и комиссіей для пріятеля.

Въ Вѣстникѣ Европы была послана нѣсколько мѣсяцевъ назадъ повѣсть г — жи Стоймановой, — за подписью К. Гордіенко. Повѣсть не принята въ

1) Пріятель Д — ва з часів київського періоду життя, чл. Громади.
2) „Сѣверный Вѣстникъ“ — журнал, що продовжував традиції „От. Зап.“.

В. Евр. нельзя ли ее взять у Ст[асюлеви]ча и предложить другой редакци. а если она окажется никому ненужной, или неудобной, — то возвратить ее сюда, по адресу, который на ней написанъ.

Прошу Васъ передать мое почтеніе Вашей супругѣ и дочери. Вашъ М. Драгомановъ.

7. Genève. Ch. Dancet. 14 июля 25. 1889.

Многоуважаемый Александръ Ильичъ, Возвратившись вчера в Женеву, я прочелъ въ Колоколѣ ту статью¹⁾, которая подала поводъ къ письму Кавелина къ Огареву, письму, которое означаетъ окончательный разрывъ между Кав. и Герценомъ, — но не вынесъ изъ этой статьи отчетливого представленія о послѣднемъ толчкѣ къ этому разрыву. Письма же, которыя Вы читали, заключаютъ въ себѣ пробѣлъ почти въ годъ (съ августа 1862 по май 1863). Что происходило между бывшими друзьями въ это время²⁾?

Мнѣ кажется, что только Вы можете пролить свѣтъ на эту темноту, рассказавъ о Вашихъ спорахъ съ Кавелинымъ въ эту же пору. Могу ли я просить Васъ написать объ этомъ мемуарчикъ, которымъ я воспользовался бы при комментированіи писемъ Кавелина съ подобающею осторожностію, характеризуя только мнѣнія одного Кав — на³⁾. Если Васъ не затруднитъ, то будьте добры, многоуважаемый Александръ Ильичъ, набросайте такой мемуарчикъ въ ближайшіе 8 — 10 дней, чтобъ я могъ получить и, если нужно, поговорить о немъ съ Вами до отъѣзда въ Болгарію⁴⁾.

Супругѣ Вашей передайте мой поклонъ и благодарность за теплое напутствіе въ мѣста столь отдаленныя. Вашъ М. Драгомановъ.

Кость Копержинскій.

До літературно-наукової діяльності Івана Франка в 1912 — 1913 р.р.

Передне слово. З Іваном Франком познайомився я особисто восени 1900 р. Тоді працював я як студент Львівського університету в семінарі проф. Ол. Колесси над апокрифами про Різдво Христове, а що Франко видав тоді вже два томи староукраїнських апокрифів, я скористав із зустрічі з ним перед Науковим Товари-

¹⁾ Мабуть стаття Огарева в „Колоколѣ“ Герцена з 15 травня 1863 р., в якій між іншим зроблений натяк на брошуру Кавеліна: „Дворянство и освобожденіе крестьянъ, 1862 (видання без автора). Передрук див. въ „Собр. Соч. К. Д. Кавелина“, т. II, СПб., 1898, сс. 106 — 142. ²⁾ Кавелін розійшовся з Герценом на початку 1863 р. коли приїхав до Герцена в Лондон. Головними причинами розходження були суперечки з приводу польського повстання р. 1863, яке Герцен палко підтримував. Крім того Герцен вимагав від Кавеліна покаятися в думках, висловлених у назв. у нас брошурі про дворянство й звільнення селян: Кавелін, з погляду Герцена, виявив себе в цій брошурі як занадто великий оптиміст супроти дворянства. Згаданий у листі російський сенсимоніст, друг Герцена, Огарев, устрив у суперечку. Він з доручення Герцена писав Кавелінові, гостро засуджуючи його позиції. Див. назв. ст. Корсакова „В. Евр.“, 1886, окт., сс. 753 — 756. ³⁾ Драгоманов має тут на увазі згадану у нас книжку: „Письма К. Дм. Кавелина и Ив. С. Тургенева къ Ал. Ив. Герцену. Съ объяснительными примѣчаніями М. Драгоманова, 1892. ⁴⁾ Восени 1889 р. Драгоманов приїхав у Софію на посаду в університеті по кафедрі всевітньої історії.

ством ім. Шевченка (Франко мав звичку чи не щодень відвідувати Товариство) і попросив його інформацій з того обсягу. Потрібні інформації я дістав, і з того часу не раз доводилось мені розмовляти з Франком при різних нагодах на літературні й наукові теми. Але ближчих зв'язків із Франком не вдалось мені якось зав'язати, хоч я ще в гімназії навчився цінити його високо, розчитуючись у редагованому ним „Житті і Слові“ та в чепурно, дрібним друком виданих поезіях: „Панські Жарти“, „Зів'яле Листя“, „Мій Ізмарагд“ або в повістях та оповіданнях („Захар Беркут“, „На дні“), драмах („Сон князя Святослава“) або перекладах (Софокля „Едіп цар“ і под.). Відвідував я Франка і в його домі при вулиці Понінського. Була навіть спроба утворити під його проводом рід наукового кружка, що його зорганізував 1903 чи 1904 р. Олександр Сушко. В тому кружку прочитав я доповідь про кілька листів із кореспонденції галицького діяча Івана Гушалевича, про якого я мав майже готову більшу студію¹⁾. Вислухавши мою коротку доповідь, заявив Франко, що самі листи справді цікаві (один про допомогу „Общества для пособия нуждающимся литератамъ і ученымъ“ галицькому письменникові Миколі Устияновичеві, другий здається М. Погодіна), але моє освітлення тих листів невірне (я признавав згаданий лист доказом московофільства М. Устияновича)²⁾. Але на тих одних сходинках здається й скінчилося — не знаю, чи були ще які. Поза тим стрічався я з Франком передовсім тоді, коли йшла мова про мої праці, відданні „Українсько-Руській Видавничій Спілці“. Так напр. передав я туди 1902 чи 1903 р. свій переклад Шекспірової трагедії „Річард III“. Франко читав цей переклад і вказав мені, — недосвідченому ще в літературних справах, — деякі язикові прогріхи. Але рішучої оцінки того перекладу не довелось мені роздобути, і аж після світової війни дістав я його назад із зовсім чужих рук. В розмові про цей переклад згадав я також про намір перекладати Шекспірового „Венеціянського купця“, але Франко відраджував мені братись за той переклад, бо я й не підозріваю язикових труднощів у ньому. Пізніше Франко сам переклав „Венеціянського купця“, але не видав його за свого життя, і він зостався у рукопису (є в „Наук. Товаристві ім. Шевченка“, ркп. І. Франка, № 454).

Зрештою, як згадано, не вів я познайомитись із Франком ближче. Що більше, наші взаємини якось охололи, на те вказувала б дещо застрога (і на мою думку не всюди справедлива)

¹⁾ Ця студія вийшла пізніше п. н. „Іван Гушалевич і його літературна діяльність“, Львів, 1905. ²⁾ Ті листи надруковано опісля в моїй праці: „До біографії й характеристики Миколи Устияновича“, у Львові, 1911 р. (відбитка із „Записок Наук. Тов-ва ім. Ш.“, т. CIV, сс. 37 — 39).

рецензія Франка на мою працю про „Енеїду“ І. Котляревського¹⁾. Одначе усе те скоро змінилось, і незабаром Франко написав у додатку до „Діла“ — „Неділі“ прихильну згадку про мене й реферував дуже зичливо мої праці у Філологічній та Історично-Філософській Секції Наук. Тов-а ім. Шевченка²⁾. Згадую про те тому, що праця І. Франка в Науковому Тов-і ім. Шевченка належить до мало досліджених сторінок його діяльності, як загалом організація української науки у Львові за часів Михайла Грушевського жде ще свого історика: складаючись із дрібних на перший погляд вказівок різним авторам, із рефератів їх праць, із редагування їх, а то й мозільної перерібки, вона зложилась на ту гарну будову науки, якою могло повеличатись згадане Товариство вже до світової війни³⁾.

Обидві вичислені праці прислав я вже з Коломиї, куди довелося мені перенестись на кількалітній побут. І ось до Коломиї наспіли до мене у 1912 р. три листи Івана Франка, які подаю нижче дослівно у переконанні, що вони порушують не одне мало відоме щодо наукових інтересів великого письменника. Листи писані не рукою Івана Франка на звичайному білому листовому папері невеликого формату, — все старанно, тільки на одній сторінці. Всі ті листи передаю бібліотеці Наук. Тов-а ім. Шевченка у Львові, де й знаходяться книжки та архів, що лишилися після Франка.

Праці над збиранням писань Луки Данкевича і над бібліографією галицьких друків. Відомо, що Іван Франко присвячував багато пильної уваги історії відносин та письменства Галичини в ХІХ ст. Тут не легковажив він собі нічого, а цікавився усяким, хочби й найменшим проявом життя: ніякий письменник, ніяка друкована чи рукописна праця, ніякий документ, ніякий лист не були для нього за дрібні, не варті, щоб ними займатись. Усе притягало його увагу, усюди вмів він знайти якийсь життєвий живчик, до усього вмів розбудити інтерес. Так став він одним із найкращих знавців галицьких

¹⁾ З'явилася у „Літературно-Науковому Вістнику“, 1907 р., т. ХХХІХ, сс. 446 — 8. ²⁾ З тих праць студія „Уривок Псалтирі ХІІІ — ХІV в.“ („Записки Н. Т. Ш.“, 1911 р., т. СVІ) має й примітки, позначені буквами І. Ф. (ст. 5 і 6). Завважу, що до моєї згадки про знайдені в оправі при згаданій Псалтирі уривки якоїсь церковної книжки ХVІІ ст. чи не Квітної Тріоди, — додав І. Франко замітку, що оголосить ті відривки сам. Одначе ті замітки щодо мови й правопису листки так і остали не оголошені. При іншій моїй праці п. н. „Віденська гр.-к. духовна семінарія в рр. 1852 — 1855“ („Записки Н. Т. Ш.“, 1913 р., т. СХV) не згадано про редакторську працю І. Франка. ³⁾ Багато цікавого про цю працю Михайла Грушевського та Івана Франка оповідає Михайло Мочульський, З останніх десятиліть життя Франка 1896—1916. Спогади і причинки („За Сто Літ“, 1928, с. 238 і д.).

відносин того часу, в яких він орієнтувався певно й бистро¹⁾. Вислідом того невсипущого зацікавлення був цілий ряд статтів та більших і менших наукових праць вже від ранньої молодости Івана Франка²⁾, багате й важне листування й под.

Не меншою заслугою є збирання у його бібліотеці, що стала тепер прилюдною власністю, багатой літератури до галицьких відносин та прецікавого різнородного та численного й переважно невикористаного ще рукописного матеріялу (документів, листів, писань різних людей і под.), з якого будуть ще довго черпати дослідники.

Між іншим зацікавився І. Франко письменницькою діяльністю Луки Данкевича, що вмер 4 січня 1866 р. у 76-ому році життя. На того письменника звернув Франко увагу ще в 1883 р., бо в статті „Давні акты нового спору“ (львівське „Дѣло“ 1883 р., ч. 144) надрукував він і сатиру Л. Данкевича на конституцію 4 марта 1849 р.³⁾ У 1912 р. взявся Франко до збирання усіх писань Данкевича з наміром видати їх критично. Збираючи матеріяли для цієї праці звертався Франко до різних людей, що могли знати щось про Данкевича. З того часу походить також оцей лист, писаний до мене:

Львів, ул. Понівського 4. Високоповажний Пане Доктор! Удаюся до Вас ось із якою просьбою. Приготовивши до видання повний збір писань Луки Данкевича, я не міг знайти у Львові двох коломиїських видань із рр. 1865 і 1866, а власне „Голосъ Народный“ і календар „Покутянинъ“. У першій з них було в р. 1865 по одній поезії в числах 2 і 4, а в 1866 по одній поезії в числах 11 і 12. У „Покутянині“ 1866 були також дві поезії. Чи не було б можливо Вам у Коломиї знайти ті видання і переписати для мене ті поезії? Переписувати найліпше зовсім дословно з зохованям правопису і навіть евентуальних помилок, бо тільки на основі такої копії можна зредагувати критично текст для друку. При кожній копії прошу також зазначити⁴⁾ сторони друку. Остаюсь з поважанем др. Іван Франко. Львів, д. 5/III. 1912.

На лист Франка відповів я зараз; не маючи спромоги допомогти йому якимись матеріялами у тій справі, я обмежився тільки деякими вказівками на джерала, з яких Франко міг би евентуально добути щонебудь йому потрібне. У відповідь на це дістав я такого листа від Франка:

¹⁾ Навіть там, де І. Франко як наочний свідок і учасник галицьких подій освітлює їх із свого особистого становища, висловлює він дуже цікаві гадки, що часто яскраво малюють відносини. ²⁾ Вже в 1878 р. надрукував І. Франко у львівському „Молоті“ статтю „Критичні письма о галицькій інтелігенції“ (М. Павлик, Спис творів Івана Франка за перше 25-літє єго літературної діяльності 1874 — 1898, Львів, 1898, ст. 4). Першими науковими працями Франка про галицькі відносини є здається статті у львівському „Дѣлі“ 1883 р. п.н. „Давні акты нового спору“ (там саме, с. 13) і „Зъ 1848 року“ (там саме, с. 14). Белетристичні твори про галицькі справи ще раніші від згаданих публіцистичних і наукових. ³⁾ Павлик, ор. cit., ст. 13. ⁴⁾ Тут повторене ще раз слово: також.

Високоповажний Пане Добродію! Щире спасибі Вам за Ваш лист із д. 10-III. „Голос Народный“ із р. 1866 я знайшов тим часом у Стрию і одержав копії з двох віршиків Данкевича, поміщених у ній. На неділю вибираюся до Чернівців, то може там можна буде знайти дещо потрібного мені. З поворотом із Чернівців заверну до Станіслава і буду особисто у дра Івана Мандичевського. Спасибі Вам за Ваші ін-(к.2)формації, а за всі евентуальні причинки буду Вам вдячний. Остаюсь з поважанєм Др. Іван Франко. Львів, д. 20. марта 1912. ул. Понінського, ч. 4.

Вкінці працю про Данкевича порушає ще прикінці й останній лист Франка до мене:

Львів 26. цвітня 1912. Високоповажний Добродію! Одержавши сьогодні від проф. Грушевського Ваш „Причинок до бібліографії галицько-руських друків“ я переглянув його зараз і відсилаю Вам ч. 1 до ласкавого доповнення. Оголошене передплати на церковну книгу, се така бібліографічна рідкість, що варта передрукувати його текст. Що до методу, якою уложені Ваші причинки, не маю завважати нічого, хоч сам укладаю свої причинки троха инакше. Одно лише було би пожадане, аби чи то для всіх причинків разом, чи для кожного зокрема було зазначено, де в якій бібліотеці вони містяться. Се важне для кожного, хто забажав би користувати ся ними для духової праці. Приготовивши до друку значне число причинків до галиц-(к. 2)ко-руської бібліографії XIX в. я вчора зреферував свою збірку на секції і займу ся зредагованєм тому „Матеріялів до галицько-руської бібліографії“, що буде доповненєм до бібліографії І. О. Левицького. Одержані мною від проф. Груш. причинки Ваш і М. Возняка (до рр. 1848 — 9) будуть поміщені в тім томі як окремі цілості, хоч се буде з ущербом для хронологічного порядку видань. Можливо одначе, що секція рішить перевести хронологічний і азбучний порядок всіх причинків; у таким разі їх прийшлося би розбивати по рокам, а до кожного бібліографічного номеру додавати початкову¹⁾ букву назви збирача для збереження його літературної власности. Се побільшило б редакторську роботу, але може було б практичніше для укладу бібліографії. — Писання Данкевича, за якими я оголосив пошукування в „Ділі“, маю вже всі відповідно зредаговані, але для життєпису не маю ніяких матеріялів окрім некролога, який дає дуже мало. Остаюсь з поважанням Др. Іван Франко. ул. Понінського, 4.

Кінцевим вислідом тих пильних заходів І. Франка було повне зібрання творів Луки Данкевича й приготування їх критичного видання разом із деякими біографічними доповненнями. Про все те свідчить нам рукопис № 464 у Франковому відділі в бібліотеці Наук. Тов-а ім. Шевченка у Львові. Цей рукопис (в'язка паперів, писаних різними руками) містить: 66 віршованих творів Луки Данкевича, 5 прозових (разом 71 твір) і крім того: посмертну згадку про Данкевича із львівського „Слова“ 1866 р. та ряд Данкевичевих біографічних документів із літ 1820 — 1843 на основі актів, пересланих Франкові від Олександра Сушка у листі з Коломиї (де Данкевич був парохом) з 28 грудня 1912 р., де Сушко запевнює, що оригінальні акти роздобуде в консисторському архіві в Станіславі.

У протоколах засідань Філологічної Секції Наук. Тов-а ім. Шевченка у Львові читаємо ще під днем 25/4 1912 як 4-ту точку

¹⁾ В листі: початку.

засідання: „Др. Франко подає до відомости, що прилагодив до друку збір писань Луки Данкевича в хронологічнім порядку тексти критично редаговані і просить друкувати сю збірку в „Русько-Україн. Бібліотеці“, Але на тій ухвалі й покінчилась справа, бо збірки таки не надруковано¹⁾).

Щодо бібліографічних причинків, порушених в останньому листі Франка, то вислані від мене матеріяли заховались у бібліотеці Франка (рукопис № 304). Вони містять зразу статті з „Gazety Lwowskiej“ 1811 р., писані не моїм письмом, а опісля мої матеріяли з галицьких друків 1843 — 1888 р.р., числом 27, як доповнення до відомої галицької бібліографії І. Е. Левицького. Згаданого у Франковому листі оголошення передплати на церковну книгу між тими паперами немає, хоч я його вислав Франкові (може ще знайдеться між іншими рукописами бібліотеки Франка).

Галицькою бібліографією цікавився І. Франко віддавна — вже хочби з обов'язку часописного рецензента. Одна з перших його бібліографічних статей, покищо більше публіцистичного характеру з'явилася у „Сьвіті“ 1881 р. п. н. „Огляд української літератури за 1880 рік“²⁾.

Том матеріялів до галицької бібліографії різних авторів виготовив Франко вже 25/4 1912 р., бо вже тоді на згаданому засіданні Філологічної Секції записано в протоколі як 5-ту точку: „Др. Франко предкладає збірник бібліограф. описів різних друків для видання „Матеріяли для укр.-р. бібліографії“. Але тих матеріялів не надруковано.

Переклад „Германа і Доротеї“ Гете. У 1917, отже вже після смерті І. Франка, вийшов його переклад Гетевої поеми „Герман і Доротея“³⁾ заходами Івана Калиновича. У „Примітках“ до того перекладу читаємо між іншим таку історію українського перекладу згаданого твору: „Щодо повстання мого перекладу“, писав др. Франко в примітках до „Германа і Доротеї“, — „зазначу, що ще в 1903 р. я одержав рукопис перекладу сеї поеми, доконаного тодішнім студентом Львівського

¹⁾ Твори Луки Данкевича зібрав також акад. К. Студинський, але він не видав їх ще. ²⁾ Павлик, ор. cit., с. 10; Володимир Дорошенко, Спис творів Івана Франка, Випуск I, у Львові 1918, с. 61, ч. 1738.

³⁾ Йоган Вольфганг Гете, Герман і Доротея. Поема у перекладі і з передмовою д-ра Івана Франка, Львів 1917. Накладом „Всесвітньої Бібліотеки“, № 7/8, мал. 8°. Містить окрім портрету Гете статті: Передмова, ст. V — IX з допискою: Писано д. 20-21 січня 1913 — пера Івана Франка; Герман і Доротея. Поема з німецького народнього життя з кінця XVIII віку, сс. 1-2 нумер. + 60 з допискою: Переклад писано в днях 14 падолиста до 20 січня 1913; Примітки, сс. 61 — 66; Важнійші українські переклади творів Йогана Вольфганга Гете, сс. 66 — 68 з допискою: Зладив Іван Калинович.

університету д. Ярославом Гординським. Не мавши тоді часу зайняти ся тим перекладом і порівняти його з оригіналом я відложив його на бік, і він пролежав між моїми паперами аж до кінця минулого року (до 1912 р., прим. І. К.). Трафілося, що мій товариш д. В. Гнатюк звернув мою увагу на потребу перекласти „Германа і Доротею“ на нашу мову, і тоді я при помочи мого сина Андрія віднайшовши рукопис д. Я. Гординського, почав поправляти його. Але зараз показало ся, що ті поправки виходили на новий переклад, раз тому, що д. Гординський укладаючи українські гексаметри не вважав на властиву тому розмірови цезуру, а у трудніших місцях розширював переклад так, що звичайно на 10 рядків оригіналу в його перекладі виходило 11 або 12 рядків. Прийшовши отак поправляючи його рукопис до половини поеми, я нарешті покинув невдячну роботу порівнювання чужого перекладу з оригіналом, і продіктував другу половину вже зовсім самостійно, лиш деколи заглядаючи до рукопису д. Я. Гординського. Зазначу, що в своїм перекладі д. Гординський подавав скрізь наголоси над словами, признаючи його мабуть для шкільного вжитку. Я не вважаю потрібним робити се в своїм перекладі і даю наголоси тільки в тих рідких випадках, де наголос може бути сумнівний і давати читачеві привід до непорозуміння“.

„Видаючи переклад великого покійника, редакція „Всесвітньої Бібліотеки“ звернулася до вп. проф. Юрія Рудницького з просьбою, щоб він яко германіст переглянув ще раз манускрипт, евентуально поправив деякі гексаметри для осягнення метру, а коли треба переставити слова Франкового перекладу для осягнення властивої цезури, щоб і се зробив. Очевидно — всі важніші поправки проф. Ю. Рудницького зазначаємо на властивих місцях, поминаючи тільки менші зміни тексту й перестановки слів, які не зазначено в „Примітках“¹⁾).

Не маючи під руками свого рукопису перекладу „Германа й Доротеї“, я не можу вже нині сказати багато певного про той свій переклад; найважніше тут те, що власне він дав почин до появи перекладу „Германа й Доротеї“ взагалі. Зазначу тільки, що переклад передав я „Українсько-руській Видавничій Спілці“ у Львові вже у 1902 р., бо з початком березня 1903 р. дістав я від проф. Михайла Грушевського відповідь на мій запит, що хоч ще не було засідання Дирекції в тій справі, то він має надію, що переклад буде друкований. Можливо, що й тоді під впливом мого запиту передано мій рукопис І. Франкові до перегляду, й у нього пролежав він без уваги повних 9 літ.

¹⁾ Там саме, сс. 61-62.

У 1912 чи 1913 р. Франко, зустрічаючись зі мною, згадував і про мої рукописи, віддані колись згаданій Видавничій Спілці¹⁾. Він заявив, що прочитує справить мій студентський рукопис перекладу, бо хотів би його видати. По якомусь часі сказав мені Франко, що має коло поправлення мого перекладу стільки праці, що з того вийде на ділі його переклад²⁾. На те я відповів, що не маю до того перекладу вже ніяких претенсій і полишаю його редакторові зовсім свобідну руку. А відповів я так тому, бо: 1) я був свідомий того, що моя студентська праця має багато слабих сторін; 2) я дуже хотів, щоб український переклад Гетевої поеми з'явився таки конче вкінці, байдуже, чи з моїм іменем; 3) я був переконаний, що Франко дасть кращий переклад, ніж я це зможу вчинити. Одначе за життя Франка того перекладу таки не видано, — його видав аж Іван Калинович рік після смерті Франка.

З усього сказаного бачимо, що генеза українського перекладу „Германа й Доротеї“, доволі складна. Так, як його маємо нині, є він вислідом праці аж чотирьох людей. Головну його основу творить праця самого Івана Франка, тут і там віднайшлись би бодай уривки колишнього мого перекладу (це признає виразно й І. Франко)³⁾; певне не одне докинув до перекладу й Андрій Франко, що писав частини перекладу під диктат батька й без сумніву помагав йому перекладати (хоч І. Франко не говорить про те виразно); вкінці маємо тут також поправки Юрія Рудницького⁴⁾.

Праця батька й сина сплітається в таку нерозривну цілість, що її не вдається ніяк розділити. Скільки полишилося з мого перекладу, це можна буде без труда побачити, як вкінці стане доступний архів пок. Івана Калиновича (нині ще замкнений для прилюдного використання), — в ньому повинен бути мій рукопис із поправками Франка. Поправки Ю. Рудницького зазначено у примітках (хоч не всі, бо дрібніші полишено без зазначення). Тих поправок не так багато. I. пісня має їх зазначених: I — 6; II — 8; III — 6, IV — 15, V — 11; VI — 9; VII — 3; VIII — 2, XI — 7; разом 63 поправки. Поправки Ю. Рудницького різного характеру. Деякі з них справляють явні недогляди рукопису. Напр. Франкове: „Збіже звезли вже сухе так, як сіно вже звезли щасливо“ (I, 47) поправляє Рудницький зовсім добре: (Збіже звеземо

¹⁾ Між іншими говорив Франко також про збірку моїх оповідань віддану Спілці. На його гадку ті оповідання, які він вже прочитав, були „ліпші від не одного, що Спілка друкувала“. Одначе досі не вдалось мені віднайти рукопису тих моїх оповідань. ²⁾ Подаю Франкові слова приблизно. ³⁾ Ю. Рудницький впевняє, що з мого перекладу лишилось і після правлення Франком таки багато. ⁴⁾ Професор української гімназії у Львові.

сухе...“, бо у Гете читаємо: „Und wir bringen die Frucht herein, wie das Heu schon herein ist“ (I, 46) — „звезли“ тут не може бути. Подібно й Франкове: „вони пізнали ось мою добрую волю (II, 213) в непорозуміння, бо оригінал має: *dass so sie den guten Willen verkannten*“ (II, 215), і тому в Рудницького ліпше: „що вони знехтували сю добрую волю“. Таке бачимо: „Не полишивши сліду ніякого, діяльної праці“ (III, 11), бо Фр. „рідня“ зам.: „праці“ є явна помилка: Гете — „*von seiner lebendigen Wirkung*“. Недогляд є переклад Фр.: „і спробую я дівчину тую“ (V, 87), бо це за дослівне передання німецького: „*ich will es prüfen, das Mädchen*“ (V, 86), і тому у Рудн. ліпше: „там пізнаю я дівчину тую“; або Фр.: „аж уста отворив син від дива“ (V, 109) зам. Рудн.: „Тут відізвав ся отець, аж уста отворивши з вагою“ — „*Da versetzte der Vater und tat bedeutend den Mund auf*“ (V, 108), син тут ні при чому. Дослівно й тому недобре перекладено Фр.: „Вона лялечку вже сповила“ (VI, 132) — „*Sie hat die Puppe gewickelt*“; Рудн. поправляє добре: „Вона ось дитинку вповила“; те саме і Фр.: „опис трафляє“ (VI, 136) — „*es treffen die übrigen alle*“ — Рудн.: „опис скидаєсь на неї“.

З ритмічного й язикового боку є ліпше Рудн.: „Не зазнавало. Не їдьмо так швидко а то ще зі стыдом“ (VI, 246), ніж Фр. „... Не їдьмо туди в цвал а то буде нам сором“ — *Fahret nicht gasch bis hinauf*. В іншому місці (VIII, 93) пропущено у Фр. одно слово — Рудн.: „Так стояв він“, Фр.: „Так він“. Тут і там заступлено один вислів іншим, часто ліпшим, напр. Фр.: „тлумачи“, Рудн.: „клубки (I, 128, подібно й II, 183), ориг.: „*mit Bündeln*“ (I, 127); Фр.: „настоящі чарки для вин ренських“; Рудн.: „сі справжні чарки...“ (I, 168); Рудн.: „...порозділюю дари сумлінно“ (II, 73), Фр.: „дари совісно“ (і з ритмічного боку гірше); Рудн.: „одинцем втікати людині найлекше“ (II, 95), Фр.: „чоловікови“, Рудн.: „а перші ті хвилі руїни Страшні в юних літах“ (II, 151-152), Фр.: „Дикі в юних...“, Гете: *es haben die ersten Zeiten der wilden Zerstörung*“ (II, 153-154); Рудн.: „статочний муж“ (II, 196), Фр.: „мущина“; Рудн.: „так слід їх держати і любити“ (III, 48), Фр.: „мусимо“, хоч воно дослівніше відповідає оригіналові: „*so muss man sie haben und lieben*“; зате у Рудн. більше відповідає оригіналові: „бо він добрий був син і заслугував вповні на тебе“ (III, 60), — „*denn er, der treffliche Sohn, er verdient'es*“, ніж Фр.: „він добрий був син і заслужив він на тебе“; подібно й Рудн.: „і так щось його все зупиняє“ (III, 74) — „*so wird er immer gehindert*“, Фр.: „і котрий його все зупиняє“, хоч Фр. лекція відповідає ліпше попереднім словам перекладу. Далі дрібна поправка Рудн.: „із блискучого блиску“ (III, 94), Фр.: „із блискучої бланди“ — „*den Bleiglanz*“. Непорозумінням був переклад Фр.:

„Та я лишив їх таких помнятих“ (III, 110) і переклад Рудн.: „таких поживклих“ ліпший, — оригінал: „aber ich liess ihn verbräunt“, те саме й Рудн. „По середині вела висока тіниста аля“ (IV, 27), Фр.: „вела по споховій тіниста“ — „Schattig war und bedeckt der hohe mittlere Laubgang“; або Рудн.: „повдинчі лози вкривалц“ (IV, 32), Фр.: „одинокії лози“ — „einzelne Stöcke“, хоч ритмічно Фр. ліпше. Також непорозумінням є переклад Гет.: „von denen der köstliche Wein kommt“ (IV, 33), Фр.: „що вино з них походить коштовне“ і Рудн. ліпше зрозумів те місце: „що вино з них бува знамените“. Докладніше передає оригінал: „denn die Türen, die untre sowie die obre des Weinbergs standen gleichfalls offen. Und so nun trat sie ins Feld ein“ (IV, 46-47), — Рудн.: „Бо обі фіртки у низу і у винниці горішня — Так стояли отвором. А там вона вийшла на поле“, Фр.: „Бо обі стояли отвором фіртки в низу і в винниці горішня. Він мабуть повідчиняв. І тому вона вийшла на поле“, де, як бачимо, навіть будова вірша не є правильна. Подібне маємо і дещо нижче; Фр.: „Ген аж до гір в далечині, обернувшись до неї плечима“ (IV, 62), Рудн.: „Ген аж до гір у віддалі, звернувшись до неї плечима“, хоч в оригіналі немає слів: „у віддалі“, бо там є тільки: „jenseits nach dem Gebirg“. Але зате можна було полишити Фр.: „Сльози обтер, бо було благороднеє серце у нього“ (VI, 66) — „trocknet er ab die Träne, der Jüngling edlen Gefühles“ — Рудн.: „Сльози обтер молодець з благородним серцем у груди“. Одначе далі ліпша будова вірша у Рудн.: „І пожирати добра сього краю, нам перед очима“ (IV, 100), ніж у Фр. „І пожирати плоди сього краю...“, хоч Гете має: „die Früchte des Landes“ (IV, 101). І знов можна було лишити Фр.: „Волю мою найчастійш платили пакостями часто“ (IV, 162), Рудн.: „Волю мою найчастійш платили злобою часто“, хоч переклад Рудн. відповідає ліпше німецькому: „mit Tücke“ (IV, 163).

З боку будови віршу оправдана поправка Рудн.: „Як йому в радї прикрість якусь на зборах зробили“ (IV, 174) замість Фр.: „на засіданню“, бо і в оригіналі є „bei Rat“ — (IV, 175): подібної Фр.: „Без радощів день за днем, а за те із журбою про завтра“ (IV, 184), Рудн.: „Всі без радощів дня, а за те...“, що й відповідає німецькому текстові „Ohne die Freude des Tags...“ Щодо вислову ліпше Рудн.: „де попід припічком“ (IV, 188) чи може: „попід причілки“, як є в примітках, ніж Фр.: „При самих бантах“ — нім.: „an dem Giebel“ (IV, 187); подібно й Рудн.: „вони не приступлять один до одного“ (IV, 229) зам. Фр.: „один до другого“. Ближче до оригіналу стоїть Рудн.: „Тому скажу я сину тобі“ (IV, 231) — „Dagum sag ich dir, Sohn“, ніж Фр.: „Отже скажу“, хоч воно з ритмічного боку краще. Далі маємо Рудн.:

„Далі в долину зійшли“ (IV, 251) зам. Фр.: „Мовчки зійшли в долину“ — „Kamen schweigend herunter“. Докладніший є переклад Рудн.: „І розпитаю громаду, в якій вона проживає“ (V, 88), ніж Фр.: „І розпитаю людей з якими вона проживає“ — „will die Gemeinde befragen, in der sie lebt und bekannt ist“; подібно й Рудн.: „і в страхіття відмінює розкіш“ (VI, 60) зам. Фр.: „і в нестями“..., бо в оригіналі є: „und macht die Lust zum Entsetzen“; або Рудн.: „Наче лисичка бігав я швидко“ (IX, 25) — повинно бути: „ласичка“ — „wie ein Wiesel“, Фр.: „Наче вивірка“...; або вкінці Рудн.: „Що неждано пан-отець“... (IX, 202), Фр.: „Що незнайко“... — die unerwartet der Freund“...

Подібуються й переставки для осягнення кращого ритму, напр. Фр.: „Дбав лиш про себе, юрба ж перла всіх непереможно“; Рудн.: „...юрба ж всіх перла непереможно“ (I, 146), хоч і так ще ритм не дуже добре удержаний. Зате багато ліпша з ритмічного боку поправка Рудн.: „Прошу, вийдіть у затишний покій, в холоднійшу кімнату“ (I, 160) замість Фр.: „в холоднійшу салю“, хоч в оригіналі маємо: „das kühlere Sälchen“, або: „Також і пиво й вино пакувалось страшно поволи“ (II, 15) зам. Фр.: „поволи страшно“. В обох випадках трохей (відповідає класичному спондеві) у пятій стопі звучить неприємно і старинні клали тут із правила дактиль.

Але подекуди навіть і при поправці переклад не виходить добрий. Напр. Фр.: Сей і сказав: „Не ганю я людей залюбки лиш за те, Що в нешкідливий наклін наділила їх мати природа“, — Рудн.: Що нешкідливий наклін, який дасть їм природа“ (I, 86). Тут у поправці видно щось пропущено, — певне друкарська помилка. В оригіналі маємо: „Dieser sprach: Ich tadle nicht gern, was immer dem Menschen für unschädliche Triebe die gute Mutter Natur gab“ (I, 85-86). Подібно й Фр.: „Також стареньке срібло; з того досіль не спродав я нічого“ — Рудн.: „Також срібло стареньке, з якого досіль не спродав я нічого“ (II, 89), коли в оригіналі читаємо: „das alte Geld“ (II, 89), про срібло тут не згадується, а демінутив: стареньке — не звучить тут добре. Або забагато складів має рядок: Рудн.: „Тямки хіба не мав-би у голові, хто-б не журился“ (IV, 74), бо тут справлено тільки одно слово Фр.: „Змислу хіба...“

Певне тільки друкарським недоглядом можна пояснити поправку Рудн.: „Що хоч спромога мала з богатшим вищим рівняться, та звикли бажати, а вже особливо жінки та дівчата“ (V, 35 — 36), Фр.: „Що хоч спромога мала звичайно за богатшим ганяться, з вищим рівняться, а вже особливо жінки та дівчата“, — Гете: die dem Reicheren stets und dem Höheren, wenig vermögend, nachzustreben gewohnt sind, besonders die Weiber und Mädchen“.

Забгато складів дав Рудн.: „Попри ту грушу і через винницю положену нище неї“ (VI, 291). — Фр.: „...через виноградник наш понище неї“. Ліпше відповідає оригіналові Рудн.: „бо ми робимо зміни у хаті“ (VIII, 74). ніж Фр.: „бо ми перемінімо в домі квартири“ — „*wig verändern im Hause*“.

З того огляду важніших поправок Ю. Рудницького бачимо, що вони були в головному добрі й причинилися найчастіше справді до поліпшення перекладу.

Щодо самого перекладу І. Франка, поза згаданими поправками, то треба його признати старанним. Український текст відповідає німецькому майже все рядок у рядок. І так I. пісня має в оригіналі й у перекладі по 213 рядків; II — 272; III — 110; IV — 251; V — ориг. 241, перекл. — 245; VI — 316; VII — 204; VIII — 104; IX — 318. Через недогляд пропустив перекладач один рядок: „*War Euch irgend von Leinmand nur was Entbehrliches, wenn Ihr*“... (II, 40).

Мова перекладу на загал добра, хоч не всюди зовсім добірна; вона найчастіше звичайна українська літературна з деяким специфічно галицьким відтінком, але з ясними слідами боротьби західньо-українських елементів із східньо-українськими¹⁾, хоч майже без особливих провінціалізмів. В обсягу звуків бачимо напр. такі прояви, як: кождий (все), богатих (I, 15), фляшці (I, 167), цвитуче (I, 182), горячої (III, 1), трафлять (VI, 301) — але соняшним (II, 124), жона (IV, 15); з інших фонем ще незвичайні: охитно (III, 34); наричену (IV, 211). У відміні іменників стрічаємо такі форми, як: камнів (IV, 28); через подвіря (II, 131), але зрештою постійно: зі склепіннєм (II, 141), подвіре (II, 140), збіжем (II, 18) обік: подружжє (II, 148); і под.; з радістю (II, 149): шептом (VI, 124). У прикметниках бачимо часто для ритму; колишній (I, 100), значучее слово (II, 144) нетерпливії (V, 221): не рідко подибуються номінальні форми: щаслив (I, 97), варт (II, 198), повен (II, 163); варт зазначити рідку в перекладі форму: к вищому (V, 8). У відміні займенників зазначимо: сього (III, 3), мойого (II, 148) обік тому (II, 146), у ньому (III, 12), усяк (III, 29); постійно: отсей, се, про ню (тільки раз — VI, 177), жаден IX, 19). У відміні дієслова обік повних закінчень у 3-ій ос. sing. праєс. в й форми: потіша (I, 189) і под.; деколи звучать такі закінчення якось немило, напр.: „З иншим не зна і в душі не вчува себе“ (II, 100). Подібне в й з infinit. на *ть*, напр.: „Виховать їх як найліпше й дать кождому“ (III, 149). Далі стрічаємо раз: старіє *ся*, зрештою всюди — *єть ся*. З інших форм: зробіте (V, 91),

¹⁾ Може бути, що частину цієї боротьби треба віднести на рахунок видавців перекладу.

зрідка неприємні *participia*: *значучі* (V, 210) в прикметниковому значінні; *хтїв* би (II, 242).

Добір слів на загал поправний. Дуже рідко подибуються такі неприємні варваризми, як: *прижмете* (VIII, 166), *движить ся* (IX, 273). Тут і там попадаються архаїзми, звичайно, для додання поваги: *даянне* (VI, 195), *даяніе* благо (VI, 196), *благ* *будущих* (IX, 49); зближені до них такі вислови, як: *будуще* (II, 77), *невсипушцим*, *трудящим*, (I, 183, в юних (II, 152), *найпаче-ж* (II, 164), *юність* (VI, 159), *спутника* (VI, 227), *розоря* (VII, 179), *время* (IX, 278) і трохи дивна форма: *примхотей* (IX, 277). Полонізмів, що кидались би в очі, в перекладі немає, окрім *хіба*: *тлумачок* (IX, 183). Не дуже численні й слова з інших чужих мов — вони переважно добре вжиті й загально прийняті в Галичині, напр.: *„фіра* (I, 138), *пакувалосьь* (II, 15), *густовно* (III, 99), *фірму* (III, 107), *альтанки* (IV, 16), *албя* (IV, 27), *трактієрні* (II, 257) в *уніформі* (IV, 121), *колегів* (IV, 175), *офіцину* (IV, 188), *авантури* (V, 95), *штільваги* (V, 141), *темпераментом* (VI, 29), *грації* (VI, 30), *люзом* *іде* (VI, 80), *делікатно* *овально* (VI, 141), *трафунок* (VII, 180), *раптом* (IX, 9), *фохи* та *шльохи* (IX, 194), *уфризівані* (II, 217), *гонорні* (II, 235), *резонів* (IV, 238). Без сумніву усе те не псує мови, хоч можна б деколи легко заступити не одне чуже слово своїм власним — українським.

Щодо інших слів, то зазначу передовсім кілька спеціально галицьких висловів — передовсім у дальших частинах перекладу: *газді* (VI, 91), *адіть* (VI, 137), *газдиню* (VII, 62) і дещо незвичайне: *ні гич* (IX, 18). З виїмком останнього вислову всі інші можуть полишитися в загально літературній мові. Далі характеризують мову такі слова: *тільки*, *лиш* і *лишень* (IV, 150), а *навіть* *раз*: *скоро* *лиш* *тільки* (V, 244), *сейчас* (II, 2), *бучком* (II, 25), *много* (II, 37), *обік*: *богато* (II, 90), *прочу* (IV, 32), *пожежа* (II, 116), *обіздів* (III, 23), *хісна* (III, 170), *днесь* (V, 78), *судьба* (V, 97), *потрібно* (V, 151), *вождів* (V, 226), *борба* (VI, 41), *жре* (VI, 59), *мущини* (VI, 107), *немноге* *добро* (VI, 96), *допоки* (VI, 237), *най* (VI, 196) *обік.*: *хай* (IX, 171), *що* *хвиля* (VI, 312), *поле* *я* *пораю* *сам* (VII, 59), *любві* (IX, 1), *стисло* *ся* (II, 126), *хазяй* (III, 54), *нагнав* *віз* (II, 21 — 2), *аби* (III, 5). Деякі з тих слів закидає вже найновіша українська літературна мова (полишаючи на боці питання, на скільки справедливо), напр.: *прочу*, *судьба*, *немноге* й *под*. Згадаю ще такі фонемі, як: *узберіг* (I, 175), *тут-же* (II, 5), *однак* (II, 11), *ізнеміг* (II, 123), *ізробив* (IV, 245), *ізчинилася* (V, 94), *відмавлять* *ся* (VI, 201). Вкінці завважу роззиви: *у* *огород* (IV, 10), *у* *визу* і *у* *винниці* (IV, 46), а далі такі фрази: *бо* *богатих* *річ* (I, 15), *у* *родительській* *балаканині* (V, 45), *грації* *чаром* (VI, 30), *на* *розмір* *великий* (VI, 44), *задля* *місточка* *біди* (VI, 185), *зір* *простодушних* *очей* *її* *чорних* (VI, 282).

Вже із сказаного видно, що переклад вийшов старанний. Ясна річ, що І. Франко перекладав просто з німецького тексту, без помочі якихнебудь перекладів — він знав так німецьку мову, що писав нею поправно. Колишній мій переклад також був зроблений з німецького оригіналу, а хоч я мав і польський переклад, не пригадую собі вже чий, то користав я з нього дуже небагато, хіба для ліпшого зрозуміння дуже нечисленних трудніших місць, бо зрештою поема „Hermann und Dorothea“ писана незвичайно ясно й прозоро. Як згадано, Франко перекладав рядок у рядок, пробуючи передати кожен німецьку фразу.

Тому переклад читається взагалі гладко, і тільки де-не-де стрінемо якусь недокладність у порівнянні з німецьким оригіналом. Зрештою такі недокладности найчастіше легко пізнати і без порівняння з німецьким текстом, — переклад у тих місцях виходить і в українській мові якось слабше. Такі нерівності в перекладі мають різний характер.

Деякі німецькі слова й фрази передано недокладно: „що сина ласкаво післала“ (I, 13) — „dass du milde den Sohn fort schicktest“ — „ласкаво“ не відповідає тут ситуації; або: „добряга господар“ — „der treffliche Hauswirt“ (I, 32); або: „господиня поважна“ (I, 62), „die würdige Hausfrau“; або дещо далі: „Пан аптикар“ (I, 64), „der... Apotheker“. Є й слова перекладені в іншому значенні: „Ся легкодушність страшна“ (I, 78) — „Unverzeihlich find ich den Leichtsinne“... Дещо виходить не зовсім виразно: „Він, хоч віком молодий, мужніх літ, був окрасою міста“ (I, 80), — „er, die Zierde der Stadt, ein Jüngling, näher dem Manne“. Або знов дещо свобідний переклад: „...ні в очах твоїх блиску такого“ (II, 7) — „und Eure Blicke so lebhaft“. Тільки дещо інше значіння має переклад: „Слів таких мужніх“ (II, 105) — „Solch ein vernünftiges Wort“... Але зате імя München у II-гій пісні перекладає Франко постійно: Маріянка. Am Klavier — передано: „при п'яніні“ (II, 219). Не зовсім докладно віддають гадку оригіналу слова: „Кожний ужити їх рад і по своєму вживши щасливо. Може і добре прожить“ (III, 51—52) — „jeder braucht sie und jeder ist doch nur auf eigene Weise gut und glücklich; або: „здивованим зором“ (III, 93) — „mit geblendetem Auge“... Також дещо інша гадка є в оригіналі:... „und ich verstehe recht gut, die weltlichen Dinge zu sondern“ (IV, 132), ніж у Фр.: „І я зумію гаразд відрізнити все добре від злого“, хоч, щоправда, це місце тяжче для перекладу.

Одначе незрозуміла без помочі оригіналу фраза: „одна сама собі шкодить Віддаючи ся“ (IV, 143—144) — „der sich hingibt“ (що посвячується); подібно — „Бідну тобі наказав“ (IV, 234), і в оригіналі не зовсім зручно: „so gibt er auch zu das Versa-
gte“:

або: „самі-ж дари приходять із неба у своїх власних видах“, (V, 70—71) — „die Gaben kommen von oben herab in ihren eignen Gestalten“. Не всю гадку оригіналу подає переклад: „Не довела декого між людьми проявить ся ангелом“ (VI, 88), — „dass er als Engel sich zeig', erscheine den andern ein Schutzgott“. Також зовсім свобідно передано: „Але надія така бідних вигнанців часто зрадлива“ (VII, 86) — „so pflegt sich stets der Vertriebne zu schmeicheln“; або: „Тай не судилось їм се“ (VII, 128) — „und sie sollen es nicht“; або: „І поза них тут і там наче позирки тії огнисті“ (VIII, 3) — „aus dem Sahleier bald hier, bald dort mit glühenden Blicken“.

Але ледве чи можна згодитися з перекладом: „А перед ними лежав увесь світ як дві маси ворожі“ (VIII, 55) — „Und so lagen vor ihnen in Massen gegeneinander Lichter“... Подекуди пододавано в перекладі слова й фрази, яких немає в німецькому оригіналі, напр.: „Прогнано, наче за гріх, вовняні шапки та пантофлі“ (I, 38) — „verbannt ist Pantoffel und Mütze“; або: „В кожного хустка в руках“ (I, 42) — „Und jeglicher führt das Schnupftuch“. Більше ніж пів рядка додано у II, 48: „І полотно й сорочки і все те, що дала мені мати“ — у німецькому тексті є тільки: „und gab ihr Hemden und Leintuch“. Далі маємо знов тільки на одно слово забагато: „цілі хліби (II, 76) — „brachte die Brote“. Змінено й додано неодне на некористь перекладу в трьох рядках із промови аптекаря: „Попакував золоті ланцюшки ще покійної мами, Також срібло стареньке, з якого досіль не спродав я нічого. Певно, багато ще там таких річей, що їх сховаєш“, певне помилково замість: „не сховаєш“ (II, 88 — 90). Оригінал має тут: „Sachen zusammengepackt, das alte Geld und die Ketten meiner seligen Mutter, wovon noch nichts verkauft ist. Freilich bliebe noch vieles zurück, das so leicht nicht geschafft wird“. Тут хочби таке „срібло стареньке“, якого німецький текст не знає, таки дуже нещасливо додане (загалом deminutiva виходять у перекладі не зовсім добре).

Вже багато зручніше розширено переклад: „Звої тонких полотен рушників та білизну хорошу“ (II, 173), — „viele Leinwand der Tochter von feinem und starkem Gewebe; або: „на нещирости лихо укритій“ (IV, 35), коли в оригіналі читаємо тільки: „halber Verstellung“.

Але знов не зовсім добре перекладено свобідно: „Тут його гнути не слід; коли десь він зустрине відому“ (V, 78) — „Nicht beweglich ist er, ich fürchte, versagt ihr ihm dieses...“. Дещо нижче знов ліпше: „В твоїх устах деревів і лиш рухав ся наче за напасть“ (V, 111), — „lange Jahre gestockt und nur sich dürftig bewegte“; або й навіть: „хруп-хруп чисто браний овес спожив-

вали“ (V, 134) — „*rasch den reinen Hafer verzehrten*“; або: „Щезне панованне всіх самолюбів і здирства й неробства“ (VI, 13) — „*dass der Müssiggang und der Eigennutz in der Hand hielt*“; або: „І насилали на час галапасів та здирців юрбами“ (VI, 43) — „*und sandten die eigennützigte Menge*“.

Є й місця, що із стилевого боку не виходять добре, напр.: „Сей і сказав: Не ганю я людей залюбки лиш за те, Що нешкідливий наклін, який дасть їм природа“ (I, 85—6), де гадка, не скінчена в першому рядку, переходить в іншу конструкцію в другому.

Буває й таке, що зовсім змінено гадку оригіналу, напр.: „Чи то в щастю, чи то в біді рівноваги не тратить, Він бо знай робить діло й повертає колишні шкоди“ (I, 99—100) — „*der im Glück wie im Unglück sich eifrig und tätig bestrebet*; denn das Gute bringt er hervor und ersetzt den Schaden“. Невірно віддав гадку оригіналу переклад: „Ах, але Німець сидить і не сміє ні рушитися з дому!“ (IV, 86) — „*Ach! Und ein Deutscher wagt in seinem Hause zu bleiben?*“; або: „що сяють як зорі“ (VI, 18) — „*die unter die Sterne gesetzt sind*“.

Явним непорозумінням є вислів: „ремінні вудила“ (VI, 295) — „*die Zügel*“, бо вудила хіба можуть не бути ремінні; мова тут про віжки-поводи. Не зовсім поправна фраза: „віжками вправляти“ (VI, 304) — „*die Zügel zu führen*“.

Тут і там трапляється не зовсім поправний вислів, напр.: „І хто-ж сказати-би міг усе те різнородне нещастє!“ (I, 105); або: „Мені на дні серця повстала рішучість“ (IV, 102); або: „Йшли так обоє вони напроти падаючого сонця“ (VIII, 1) — „*entgegen der sinkenden Sonne*“.

Тільки в дуже нечисленних випадках стрінемо яскравішу українізацію перекладу, напр.: „Довгим бучком поганя ті воли круторогі та дужі“ (II, 25), де „круторогі“ попало напевне під впливом української поезії.

Може бути, що оцінка перекладу видається дещо застрога, бо в ній взято під розвагу навіть дрібні деталі. Одначе годі забувати, що перекладача не в'язала рима, а довгий багатоскладовий розмір дактилічного гексаметру дає спромогу подати переклад мало що не дослівний. І справді бачимо, що переклад держиться навіть дуже докладно німецького тексту, передаючи мало що не кожну фразу. Місць зовсім зле перекладених майже немає, якщо не числити тих кілька недоглядів, які передають дещо невірно гадку оригіналу. Усе те можна без великого труду справити при другому виданні перекладу, на що він вповні заслугує. Тоді й треба змінити ті нечисленні недокладності в перекладі, на які вказано при його обговоренні.

Та наша оцінка перекладу була б неповна, якби ми не приглянулись ще будові дактилічного гексаметру в перекладі — вже хочби тому, що сам І. Франко у примітках до свого перекладу вказував на поправнішу його будову в порівнянні з моїм гексаметром. Буде це цікавий причинок до історії українського гексаметру, покищо не виробленого ще відповідно.

Над гексаметром працював Франко від ранньої молодости, бо в передмові до своєї повісти „Петрії й Добущуки“, писаній 31 жовтня 1910, пише він: „В сьомій і восьмій класі я зачав також писати поему українським гексаметром п. з. „Пани Туркули“¹⁾.

З того часу мав І. Франко не раз до діла з гексаметром в оригінальних та перекладних працях.

На загал гексаметри перекладу „Германа і Доротеї“ зовсім правильні й читаються доволі гладко. З правила зложені вони з 5 дактилів і одного трохея (6-ий неповний дактиль). Але є й ухили від цієї правильної схеми.

Замість дактиля трапляється не раз і трохей (замість класичного спондея), напр.: „Врешті жадає добра, що його красить і підносить“ (I, 93), — у 4-ій стопі трохей; або: „Ось чому ваш клунок досить пізно міг бути готовий“ (II, 14), — трохей у 2-ій стопі; або: „Та дітворюю, бо віддалився вже похід вигнанців“ (II, 18), — трохей у 1-ій стопі; або: „Бо туди ще скрізь грань і палить мені чоботи грубі“ (II, 139), — у 2-ій стопі й ін.

Трохей замість дактиля подибується навіть у 5-ій стопі, а того обминало клясичне віршування, напр.: „Йди й господарство веди, аби я не сварив на тебе“ (II, 261); або: „Бо чим булиб дома, чим булиб міста, як-би кождей...“ (III, 6). А в: „Тим зворушена каже на те добряча, розумна мати“ (IV, 110) маємо не тільки трохей у 5-ій стопі, але й забагато складів.

Подекуди наголоси не дають правильної ритміки гексаметру, напр.: „Веселість я відзискав після того, що там я дізнався“ (I, 104) — у першому слові маємо амфібрах замість дактиля, хоч тут зміна наголосу не разить так дуже; або: „Знаю, як любо жінці, коли в домі свого чоловіка“ (II, 179); або: „Реготались паничі, а старий аж за пузо держав ся“ (II, 229) — у двох перших словах. І знов амфібрах на початку: „Зі стидом до дому я втік і вернувся образений дуже“ (II, 232); анапест: „Почуття чести юнак і не хоче зістать чимось вищим“ (II, 254). Зовсім розгублено ритміку: „Але також нарешті мусить до мене і невістка“ (II, 267). Недобре виходять наголоси або може за-

¹⁾ Іван Франко, Твори, т. X. До друку виготовив Ів. Лизанівський. За загальною редакцією С. Пилипенка, Харків, 1928, с. 6.

багато складів: „На кам'яній тій лавці, де сидіти любив він звичайно“ (IV, 3). І знов амфібрах на початку: „Яким ніколи тебе я не бачила й кров тобі в жилах“ (IV, 152); те саме й: „Бо родичів шанувать було все наймиліше для мене“ (IV, 158); або: „Коли навяже свої; не лише покидає дівчина“ (IV, 219); чи хочби й: „Тому скажу я сину тобі: ще не згасла надія“ (IV, 231).

Немало є випадків, де маємо забагато складів (стіп), напр.: „Давши білизни старої йому, їди та напитку дещо“ (I, 14) — слово „та“ дав тут у 4-ій стопі аж 4 склади замість 3. У II, 80: „Далі, а я отсе повернув з кіньми своїми до міста“ — 6 ціла стопа забагато; так саме й: „Рано було в понеділок — тямую гаразд, бо у день попередній“ (II, 110). Дещо нижче бачимо і забагато складів чи стіп і зовсім попсовану ритміку: „А коли пішла я туди через подвіря дому руїни“ (II, 131). Забагато стіп є у рядку: „Три в нього донечки, їм самим тільки прийде весь сей маєток“ (II, 190). Один склад зайвий має в 3-ій стопі рядок: „Тут уже всі і засміялись в голос дівчата“ (II, 228); в 5-ій: „Клямку потис і отак ледви чутно вийшов із кімнати“ (II, 272); і знов у 3-ій: „Все ще йшла вона досіль своїм власним ланом і втішалось“ (IV, 49); у 1-ій: „Смілість і жадоба служить вітчині у потребі“ (IV, 95). Одну стопу забагато має: „Хоч-би й умерти, аби иншим достойний приклад подати“ (IV, 96), і ще: „Адже старіє ся батько, а з ним сини старіють ся разом“ (IV, 183). І знов у 3-ій стопі один склад забагато: „Що сотки вже літ певно на тім місці при купі стояли“ (V, 153). А знов ціла стопа зайва: „Стала нужда страшенна, з кождим днем ішов утиск важкійший“ (VI, 47). Далі забагато (на один склад) у 5-ій стопі: „Аджеж ми сватаєм тут не собі; комусь сватати трудна річ“ (VI, 169). І знов одна стопа зайва: „Попри ту грушу і через винницю положену нище неї“ (VI, 291). А далі знов маємо 7 стіп: „Тут відпустила її дівчора, й повів її Герман з собою“ (VII, 203). Один склад зайвий: „В тіни мем спочивать і полуднувать в літнії роботи“ (VIII, 76); або: „Що може в серці своїм він ховає її як наречену“ (IX, 158); або: „Щоб я отямила ся в щастю, що тут віднаходжу“ (IX, 232); або вкінці: „Але в відвазі та силі. Колиж нам тепер або в будучім“ (IX, 313).

З наведених прикладів бачимо, що Франкові довелося звести важку боротьбу з дактилічним гексаметром, що не піддається якось українській мові. З цієї боротьби вийшов наш перекладач переважно побідно, хоч не вспів позбутись деякої монотонности в ритміці.

На початку додав Франко переклад „Вступної елегії“ в елегійному дистиху (гексаметер + пентаметер), якої я не перекладав. Перших 10 рядків цієї елегії читаються дещо тяжче,

але дальші частини (рядки: II—46) зовсім гладкі. Зараз у 1-ому рядку вражає немало переклад: „Отже се злочин би був, що вітхнув мене ген-то Проперцій“, де „ген-то“ є справді неприємне. В 8-ім рядку не витримано ритміку: „В блудах таких, які ти пильно в мені плекала, о Музо“; а в 10-му можна б побажати кращої мови: „Тлум винуватить мене, тлум тільки бачучи в мені“.

На закінчення не забуваймо, що над цим перекладом працював Франко в 1912—1913 р.р., отже в часі вже дуже розвиненої недуги; і тому тим більше мусимо дивуватися цій його праці, веденій серед таких непригожих обставин, а виконаній все-таки зовсім добре,—так що переклад „Германа й Доротеї“ (не зважаючи на вказані хиби) треба признати одним із кращих в українському письменстві.

Ярослав Гординський.

Критика, звідомлення, обговорення.

А. В. Орешников, *Классификация древнейших русских монет по родовым знакам.* (Известия Академии Наук СССР., Отд. Гуманит. Наук, 1930, № 2, сс. 87—112).

Авторитетний московський нумізмат поставив своїм завданням уставити хронологію монет київської доби, взявши за критерій їх династичний знак чи герб — опираючись головним чином на матеріялі «Альбома к материалам для истории византийской и русской сфрагистики» акад. Ліхачова. В методі досліду він виходить з гадок, висловлених вятським етнографом П. Сорокіним. В статті «О загадочных изображениях на монетах Владимира св. и его сыновей», надр. в скороченню в «Археол. Изв. и Зам.» 1894, він пробував пояснити ці геральдичні знаки з аналогії знаків власности в родовім побуті, беручи за приклад близько йому відомий побут Вотяків. Се плем'я поділяється на роди, кождий рід має свій знак власности, т. зв. «нус». Поодинокі господарства даного роду вживають нуси свого роду з різними додатками: вони ускладнюються в генеологічнім порядку: що молодший господар, то зміни і додатки «нусу» більші. На підставі сього Сорокін пробував пояснити зміни династичного знаку на монетах, але при тім тримався класифікації монет видання Ів. Толстого, і тому виходила у нього така суперечність, що знак Ярослава, сорозмірно простий, являвся пізнішим, а знаки складніші — знаками його батька. А. В. Орешников рішив бути послідовнішим: він поставив Ярославів знак на переді, за ним знак золотих монет Володимира, на третім різні варіанти Володимирових монет з фігурою князя; всі ці монети він вважає Мономаховими. Монети Святополкові приділяє Святополкові Ізяславичеві. Для Володимира ж Великого він постулірує знак простіший від Ярославового, такий, як на одній пльомбі альбома Ліхачова: се не тризуб, а двозуб, досить близький одною стороною до знака Ярослава, другою — до знака Володимирових золотників. При сій нагоді звертає увагу на різні відміни двозуба і тризуба поза монетами: на цеглі, перстнях, пльомбах, включно до звісних дорогичинських пльомб, — об'яснюючи їх як княжі знаки, толкуючи виріб цегли в Києві як княжу власність і т. д. Все се має характер пробних гіпотез, і я не вважаю потрібним входити в їх подробиці. Інтересне питання про родові знаки у нас на Україні, не тільки Ігоревої дина-

стії, а взагалі родів — як прикмета родових пережитків, висунене автором, а при тім наново, з додаткового матеріалу і нових міркувань поставлена справа хронології монет Київської доби. В тій формі, як вона поставлена автором в сій доповіді, вона викликає багато сумнівів, але варта того, щоб спинитися на її тезах, і висунених нею поміченнях над досить багатим і різномірним матеріалом.

М. Грушевський.

Проф. В. И. Пичета, *История сельского хозяйства и землевладения в Белоруссии*, ч. I (до конца XVI века, Минск, 1928, издание Наркомзема БССР), 176 сс.

Поповнюючи відсутність у науковій літературі праці з історії народнього господарства Білоруси, проф. Пичета задумав дати суцільний нарис такої історії «от древнейших времен до наших дней». Але на цей раз він обмежився добою з IX—X (приблизно) віку до кінця XVI. Цей довжезний період він розподіляє на три епохи, яким присвячує три розділи I частини «Истории»: 1. «Земледелие и землевладение в эпоху первобытного хозяйства» (до кінця XIII-го в.). 2. «Эпоха городского хозяйства» (XV і початок XVI в.). 3. «Сельское хозяйство и землевладение в эпоху торгового капитала» (XVI в.).

Може ліпше було б назвати першу епоху, в яку білоруські племена практикували землеробство й були вже знайомі з залізним знаряддям, епохою не первісного господарства, а натурального, а другу — епохою господарства мінового або грошового, в протилежність натуральному. І хоч міста в XV столітті грали певну роль в народньому господарстві, її автор якось не в'ясилює, або робить це випадково, розповідаючи про міщанське землеволодіння, та й то в негативних рисах (с. 71). І тільки закінчивши розділ про епоху міського господарства, дає в розділі III ясне поняття про нього (с. 133). Проте поруч з такими спробами в автора зустрічаються вирази, що можуть збити читача з пантелику, напр.: «с развитием городского хозяйства вообще и сельского хозяйства в частности» (43), або: «с обособлением (розуміється в XVI в.) города от волости. местное население становится в тесную экономическую связь с городом» (146).

Впадає в вічі й те, що автор проминув в своєму розподілі ціле сторіччя — XIV, хоч кінець його «явился важным моментом в развитии земельного законодательства», завдяки так політичним умовам, як і розвиткові сільського господарства (с. 113). З другого боку, епоха торговельного капіталізму продовжується до середини XVIII в., і тому зовсім незрозуміло, чому проф. Пичета закінчує його в тому ж XVI ст., в якому він почався, а саме на аграрній

реформі Жигмунта Августа та значенні в цій справі Литовського Статуту 1566 р.

Оправді цей момент дуже значний в історії сільського господарства, і сам проф. Пічета присвятив йому колись чималу працю («Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовсько-русскомъ государствѣ», М., 1917) і кілька статтів. Взагалі автор добре знайомий з предметом, про який він тепер розповідає. Як докладно проф. Пічета викладає історію сільського господарства і земельних взаємовідносин, видно з розподілу його «Епохи городского хозяйства»: Розд. III — Сільське господарство XV-поч. XVI ст. взагалі. Розд. IV — Велике землеволодіння: а) господарське, б) князівське, в) панське. Розд. V — Шляхетське землеволодіння. Розд. VI — Нешляхетське і військове — службове землеволодіння: а) міщанське, б) татарське, в) єврейське, г) церковне. Розд. VII — Заставне землеволодіння. Розд. VIII — Робоча сила в князівських та приватно-власницьких маєтках. Розд. IX — Селянське землеволодіння. Розд. X — Земельне право в XV і першій чверті XVI ст.

Розуміється, всі ці питання та інші розглядаються на фоні класових взаємовідносин, чи то на фоні утисків та пригноблення пануючими верствами нижчих шарів, самих хліборобів, та почасти в зв'язку з вимогами ринку — місцевого і всесвітнього.

Але хоч загальний хід історичного процесу висвітлений, як здається правильно, зустрічаються місця, чи такі що розбігаються з іншими твердженнями автора, чи з якими важко погодитися. В нього розвій сільського господарства є то наслідком побільшення густоти населення, то причиною останнього (сс. 6 і 7). Щодо Смоленської землі ми читаємо, що її «обособление закончилось, благодаря тому, что, вследствие падения южной торговли, г. Киев потерял значение экономического и политического центра», і побільшувалося її економічне та політичне значення; і одночасно — що вона завдяки припиненню східної торгівлі Татарами, а західної Німцями «экономически обособилась и потеряла свое политическое значение» (с. 13). Розуміється, випадки голоду свідчать більше за низький рівень землеробської техніки, тому не слід наводити факти голоду як доказ розвитку сільсько-господарської культури (сс. 17 — 18), або доводити останні й «искусством приготавливают хлеб из суррогатов» (с. 18). Так само не можна доводити розвиток городництва звісткою, що кн. Олег р. 907 вивіз з Царгорода до Києва «овоци», і що взагалі «овоци получались из Греции» (с. 16). В Смоленській землі природні умови були ліпші за полоцькі чи татарські остільки, що вона вивозила хліб в Новгород і навіть у Ригу. Але запевнивши ці факти, автор тут же заявляє протилежне: «для развития сельско-хозяйственной культуры в Смоленской земле были весьма неблагоприятные природные условия». З одного боку кепські

природні умови призвели в ній розвиток сільсько-господарчої техніки; з другого — голод «вследствие плохой сельско-хозяйственной техники» (сс. 18 — 19). Напади Німців на Литву і захоплення ними гирл З. Двини та Німана сприяли розвиткові «централистических стремлений племен», для яких центром з'явилася власна Литва; але завдяки захопленню Німцями гирла Двини та Татарами південних торговельних шляхів, кожна з областей в Вел. Князівстві Литовським виявила з себе самостійну економічну єдність, «вследствие чего не могла развиваться и укрепиться централистическая власть литовских князей». Це два протилежні твердження — на с. 35. Так само й на інших сторінках зустрічаємо розбіжність запевнень, що обумовлюється тільки недоглядом автора, який не одразу пояснює, що мова йде про різні моменти одного й того ж явища (с. 53), чи про різні стани; або тут маємо випадки гіперболи. Так коли він каже, що «литовсько-белорусские землевладельцы находились в полной экономической и политической зависимости от велико-княжеской власти» (с. 61) або що великокнязівський скарб «находился в полной зависимости от крупного землевладения» (61), то тут «полний» без сумніву згущує фарби, бо побіч маємо, напр. що той скарб був в невикопаному боргу в Євреїв. Це тільки невдалий *modus scribendi*.

Не можу обминути ще деяких незручностей, що виникли з швидкості писання й недогляду, і насамперед географічного характеру.

Слов'янська «колонізація» розвивалась в трьох напрямках: на северо-запад в Полесьє и Заднепров'є, на юг, юго-восток и северо-восток» (с. 10). Але тут перераховано чотири напрямки, і головне не сказано, з якого пункту вони йшли, щоб для нього Полісся та Задніпров'я були б на північному сході. — «Територія на юг от Кривичей, на левом берегу Днепра, между Припятью и З-Двиною, была занята Дреговичами» (с. 10). Але це — правий бік Дніпра. — Року 1070 «голод был в Ростове на Волыни» (с. 16). Це якийсь нонсенс, притому за Іпатським Літописом, на який посилається автор, голод був р. 1071. — І, розуміється, тільки умовно можна назвати білоруськими містами Бересте та Троки (с. 75).

Не вірна й хронологічна вказівка: київський князь «Владимир Святославич» (972—1054) (с. 13), бо київським він зробився р. 978, а вмер р. 1015. Р. 1054 — рік смерті його сина Ярослава. Але минаючи такі та подібні друкарські й авторські помилки і суперечності, я зверну ще увагу на кілька неточностей чи неясностей.

На сс. 72—73 неясно висловлено, чи були сутички міщанства з представниками в.-князівської адміністрації задля підвладної місту території загальним явищем, або може мали місце тільки в Полоцьку. Коли на с. 90 пояснено, що таке «невольная челядь», то «белая челядь» залишено без в'яснення (с. 89). Так само — поняття «путных людей или бояр», бо нічого не каже вираз, що вони несли

«путную службу» (сс. 93—94). Коли автор каже, що земельні участки на Волинській землі, на Поліссі та Підляшті називалися дворищами (с. 104), а потім заявляє, що дворищами вони називалися в східніх волостях Литовсько-Білоруської держави (с. 105), то маємо вражіння, нібито вищезазначені землі й були Східньою Білоруссю. Заплутається читач, і коли він прочитає з нагоди однієї земельної справи: «настоящий случай очень характерный», а через 8 рядків— «впрочем этот случай сам по себе не является характерным» (с. 107). Може збити з пантелику і така похвала: «сила анализа М. К. Любавского в чрезмерной насыщенности конкретным материалом» (с. 111).

Невдалі й такі вирази: «иммунные паны, владение повинностного характера». Сподіваюся, що в II частині «Истории» проф. Пічети звернено буде увагу й на цю хибу. А її чекаємо, бо XVII—XIX вв. сливе зовсім не освітлені в історичній літературі. Між тим історія земельної справи—це для більшості населення історія всього життя.

К. Х.

Академик Ф. И. Успенский и проф. В. Н. Бенешевич, Вазелонские акты. Материалы для истории крестьянского и монастырского землевладения в Византии XIII—XV веков, Ленинград, 1927, сс. VI+124+СIII с 11 таблицами. (Государственная Публичная Библиотека в Ленинграде. Серия V).

Селянське землеволодіння було центральним і основним явищем у соціальної та економічної історії Візантії. Без належного наукового висвітлення й вияснення цього могутнього фактору неможна увійти в глибину економіки та соціальних відносин візантійського середньовіччя, що наклали свою печать на життя та побут як балканського так і зарубежного Слов'янства. Давня Україна-Русь також відбила в земельній своїй укладі деякі сторони візантійсько-східнього землекористування, і аналогії в цім напрямку заслуговують на цілковиту увагу. Тому то і «Вазелонські акти», що містять у собі важливий і різноманітний матеріал для історії селянського й монастирського землеволодіння у Візантії XIII—XV століттях, не повинні залишатися по-за межами порівняльно-історичного дослідження многобічної селянської проблеми, дослідження, що його диктує наука.

У зазначеній книзі опубліковано в грецькій тексті 190 актів Вазелонського, що поблизу Трапезунда, монастиря, які знаходилися в кодексі з XV ст. в Російській Публичній Бібліотеці, за № 743. Найраніший документ стосується до 1245 р., а найпізніший до 1704 року. Кодекс переписували різні переписувачі, але в основі своїй він являє собою копію давнішого монастирського кодексу,

що був за об'єкт переписування і для інших візантійських каліграфів. На превеликий жаль ці копії стародавнього Вазелонського кодексу нам невідомі, і критична установка тексту з одного лише рукопису № 743 — річ дуже трудна. В цьому рукописі акти міщено без хронологічної послідовності, не об'єднано групуванням ні за змістом, ні за суб'єктами, дотого ж листи рукопису перемішано, коли їх заводилося в оправу. Крім грецького тексту Вазелонських актів, у виданій книзі опубліковано широкий коментарій до нього.

Щодо тексту Вазелонських актів, то істотним моментом у виданні документів такого типу є їх хронологічний розподіл. Але цього в тім виданні, яке ми розглядаємо, не зроблено. Текст розміщено за порядком аркушів рукопису, не зважаючи на те, що палітурник, який опрацював кодекс, свавільно розмістив їх, як хотів. Це дуже утруднює користування текстом Вазелонських актів, хоч деякі з них мають певну дату (всього 55 актів). Щоправда, у виданій праці зроблено спробу датувати й інші Вазелонські акти (сс. XV та наступні), але її зроблено не для всіх документів, головнo ж — методу датувати ті акти, які не мають у рукописі хронологічного зазначення, неможна визнати цілковито слушною Видавець порівняв зміст недатованих актів із змістом датованих, звертаючи увагу на сумежність актів і на зазначення індікту і т. п., але всього цього замало. Треба було конче простежити в актах еволюцію тої або іншої земельно-господарської установи або інституту, і в залежності від цього визначити хронологічну послідовність документів. Для прикладу можна зазначити цікаву судову установу в Трапезундській імперії, що виявилася в діяльності «старших» або «вселенських суддів». В Трапезундських актах є багато цінного матеріалу щодо цього питання, розпорошеного по всьому кодексі. Поруч із датованими документами тут є низка актів, що не мають дати. З таких документів відзначимо №№ 129, 130 та 131. Видавець застосовує їх до другої половини XIV століття, не подаючи жодної аргументації для такого застосування (с. XXVI). А тимчасом «вселенські судді» виступають у цих документах, як «старші» як «мирові старші», як «судді справи» (певної), себто з'являються в ролі виразників первісної форми в діяльності інституту вселенських суддів, що виник ще наприкінці XIII ст.; як раз до цих часів і треба застосовувати зазначені документи, але зовсім не до другої половини XIV ст. Документ же за № 121 видавець застосовує на вибір або до років 1380 або до 1395, або до 1410 (с. XXV), з огляду на вказівку індікту (3). Але із змісту документів і на підставі підпису «суддям царського двора і всього Трапезунда» доцільніше пристосувати цей акт до початку XV ст. Потім

текст актів у деяких частинах їх критично не встановлено. Як на приклад укажемо на документ під № 130, де в двох перших рядках текст переплутано (треба читати *os kalós ke epakálese is tus gérontas Léon o Mutzánis is ton Trimprikon, ke Mixail etc* ¹⁾ а в рядках 4-6 допустився видавець нелогічності *iselon ze jnesse óikos ke uk afikan i gerontes ke zia ton óikon epiísamen ton tóron anamiseos*, цебто старші не дозволили присягати, і проте розподіл землі переведено за присягою.

Перейдемо тепер до «Коментарія» до тексту Вазелонських актів, що його написав Ф. І. Успенський, а саме до III—VI його розділів. Третій розділ має назву «Магістр Косьма о крестьянском сослови» (сс. XXXIII—XLIX). Магістр Косьма, юрист X ст., який жив у Царгороді, відомий двома своїми зазначеннями (*psisi*) про париків. Ці зазначення видав був ще Леунклавій (1596 р.), але збереглися вони і в одному рукопису Державної Публічної Бібліотеки. Академік Успенський спублікував їх в їх грецькій тексті й дав ґрунтовний коментарій до питання про залежність париків від візантійського поміщика, а також про стан вільного селянського землеволодіння в зв'язку з в'ясненням деяких спеціальних термінів. Розділ цей цінний для характеристики побуту селянства на землях поблизу Царгорода в X ст., але він мало стосується до Вазелонських актів XIII—XV століть, що малюють становище селян у далеких від Царгороду країнах, яке дотого ж склалося в особливих історичних умовах. В четвертій розділі (сс. L—LIX) зазначається загальне значення Вазелонських актів, і характеризується на підставі їх побут, звичаї та злигодні агарянського полону, що випав на долю трапезундського селянства. Навівши деякі документи в російській перекладі академік Успенський тонко охарактеризував побутової особливості трапезундського населення, його перечування та тяжкі настрої в зв'язку з очікуванням турецького ярма, що насувалося на них. Зокрема тут аналізуються деякі документи, що стосуються діяльності вселенських суддів. Цей матеріал зовсім новий. Але в перекладі акту № 120 випущено закінчення його, де сказано, що винний в порушенні постанови вселенських суддів про приналежність Вазелону ґрунтів у Хортоколі повинен буде заплатити штраф у тисячу аспр, дотого ж акт має дуже важливий і з історичного погляду підпис: «раб святого нашого владики й царя Великого Косміна й суддя всеї Мацуки й орфанотроф Севаст Піліна». Нема повної відповідності грецькому текстові і в перекладі акта № 129 (с. LIX). В п'ятій розділі (сс. LX—LXXX) вміщено ревізію Вазелонських актів щодо корінних термінів в обсягу візантійського

¹⁾ Користуємося транскрипцією академіка М. Я. Марра.

землеволодіння—стась (stásis) та проастій (proástion), до того ж стась розуміється в цих актах не в значенні селянського господарства або окремого селянського двора з живим та мертвим інвентарем, як це впливає з актів у виданні Miklosich'a та Müller'a, а в значенні окремої соціально-економічної одиниці, прастій же розуміється в значенні панської, поміщицької садиби. Своєрідне значення мають і інші спеціальні терміни земельного володіння в країні Мацуки, до якої належав Вазелонський район, як Олокотина, Хінік та інші. В шостім розділі (сс. LXXX—LXXXV) уміщено матеріали для зазначення «хорафія» (поле, нива, ґрунт) і термінів, що стикаються з ним. Нарешті в сьомім розділі (сс. LXXXV—CIV) Ф. І. Успенський зазначає деякі явища соціально-економічної еволюції в обсягу трапезундського землеволодіння, зменшення вільної родової земельної власності й розмноження залежного від поміщика селянства, що обробляло чужі ґрунта й таке інше, і намічає методу вивчення селянського питання у Візантії шляхом паралелізму в економічному розвитку країн Сходу та Заходу, шляхом порівняльно-історичного дослідження проблеми, тут наводяться для ілюстрації порівняльно-історичної методи праці Ферра щодо полуднево-італійського землеволодіння, Соколова — про земельні відносини в Турції й особливо академіка П. Віноградова — про англійське землеволодіння.

Кожному візантологові повинно бути ясно, що «Вазелонські акти», дуже цінне видання з селянського питання у Візантії. Щоправда, текст їх не відзначається цілковитою поправністю, а коментарій намічає лише деякі боки питання, але Ф. І. Успенський зовсім слушно вважав свою працю незакінченою й закликав молодих діячів візантології зосередити свою увагу на дослідженні Вазелонських актів, які дадуть значно більше позитивних висновків щодо земельного питання у Візантії, ніж його коментарій. Ці висновки важливі для історії землеволодіння стародавньої України-Руси. Треба лише ширше розгорнути порівняльно-історичну методу дослідження, що її намітив Ф. І. Успенський. Для доцільнішого прикладання цієї методи ми додатково вказали лише на один бік справи: крім історії, треба притягнути до цієї справи й живу народню новогрецьку мову, яка в багатій своїй спадщині має останки й старого земельно-господарського укладу. Так, напр., термін *хорафь* і тепер уживається в мові маріюпільських Греків на Україні й заховує в своїм змісті вказівки на старий земельний побут. «Вазелонські акти» взагалі значний набуток візантологічної науки.

Іван Соколов.

Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann, von Josef Pfitzner (Schriften der Philosophischen Fakultät der Deutschen Universität, in Prag). Verlag R. M. Rohrer, Brünn-Prag-Leipzig-Wien, 1930 239 сс.

Занятий іншими працями і темами, вважаю одначе своїм обов'язком хоч у кількох словах одмітити появу сеї замітної книги. Були часи, коли українські дослідники і взагалі київські учені — як Іванишів, Антонович, Леонтович, Владимирський-Буданов, Дашкевич й ін. — вели перед у розробленні історії Вел. Кн. Литовського. Київ в 1860—1880 роках був найбільшим осередком сих студій, в тім і тої доби, якій присвячена отся монографія. Останніми часами, коли зазначився новий період незвичайно жвавого заінтересовання Литвою, старою і новою, в зв'язку з епохальними політичними змінами в житті сих країв, на жаль ся історіографічна робота над історією Вел. Кн. Литовського проходить майже без участі українських вчених. Інші, актуальні з становища потреб моменту завдання, захопили їх, се зрозуміло. Але в загальнім пляні наукової роботи ні одна ділянка не повинна випадати з поля зору, так і такий важний період історичного життя українського народу як доба литовська не повинна зіставатися цілком поза науково-дослідною увагою; бажано було б, щоб на неї звернено більше бачности — на те нове, що подає наукова робота на сім полі, і на ті проблеми, що вона висуває.

Праця доктора Пфіцнера може служити за гарний підсумок того, що зроблено за останні роки на полі історії Вел. Кн. Литовського XIV і початку XV віку за останні роки. Автор працюючи над історією слов'янсько-німецьких відносин і німецького поширення на Схід, з сього боку видимо підійшов і до теми німецько-литовських взаємовідносин: східньої політики Люксембурзької династії і обох рицарських німецьких орденів з часів Витовта, але поставив в центрі праці особу Витовта. По дуже коротких загально-історіософічних увагах присвячує він два розділи (сс. 13—47) характеристиці загальної політичної ситуації Литви перед Витовтом. Наступає огляд боротьби Витовта за спадщину (сс. 48—78), далі відбудова ним Вел. Князівства (сс. 79—94), проблема унії з Польщею (сс. 95—117), відносини до німецьких рицарів (сс. 118—144), боротьба за збирання руських земель, політика супроти Татар—«чорноморська проблема» (сс. 145—161). В сім же розділі цілком коротенько про участь в чесько-німецькій боротьбі (сс. 164—7), а в короткім наступнім (сс. 168—9) про церковну політику Витовта домашню: відносини до католицької і православної церкви. Далі відносини до курії й імперії, справа коронації (сс. 178—207) і тут же коротенько про відносини до Візантії (сс. 207—9). Кінцева глава: характеристика і оцінка державної політики Витовта (сс. 210—224).

При величезній різноманітності діяльності Витовта і багатстві матеріялу автор мусів свідомо і несвідомо затискати рамці свого досліду. Він положив натиск на високій державній політиці, майже обмежився нею, при тім вважав на схему, на керівні лінії, ухиляючись від усякої описовості, з одної сторони, з другої—власний синтез заступаючи розглядом поглядів на певні моменти діяльності В., висловлених в літературі. Не значить се, щоб авторові бракувало самостійности в поглядах, стрічаємо погляди оригінальні й інтересні — напр. впливи структури й політики Татарської Орди на політику Витовта, і под. Але не широкий синтез, а скрупулятна історія питань, їх література — от що характеризує автора. З цього боку його праця робить дуже приємне вражіння; не вважаючи на всі труднощі стягнути все потрібне сидячи в Празі, він вистудіював і познайомився з дуже великою літературою, включно до вчорашнього дня, і познайомився ґрунтовно: великий покажчик літератури на кінці книги не являється тільки з других рук списаним каталогом! При тім вражає незвичайно старанні цитації, точна передача слов'янських текстів — річ не часта в чужих виданнях. Можна висловити побажання, щоб занявшись сею епохою автор не скінчив на сій праці, а поширив свої студії і дав більш детальний і широкий образ часу, захопивши і ті сфери життя Вел. Кн. Литовського, які лишлися майже невисвітленими в сій його праці: соціяльні відносини, економіка, право, національна і культурна політика литовського уряду і взаємовідносини фактичні і т. д. При тій об'єктивності і совісності досліду, яку виявляє автор, його праця на сім полі могла б дати дуже цінні результати. *М. Грушевський.*

Харлампович Кост., *Нариси з історії грецької колонії в Ніжені (XVII—XVIII ст.).* «Записки Істор. Філ. Відд. ВУАН», XXIV (1929), сс. 109—205.

Серед статтів, що подають та перероблюють новий та широкий архівний матеріял, розвідка проф. Харламповича займає помітне місце. В цій темі професор не стоїть самітно, він має попередників. Грецьке брацтво притягало увагу різних дослідників, — правників цікавив його устрій, істориків культури та побуту—його взаємні стосунки з Українцями, нарешті істориків економіки—його торговельна діяльність. Тепер проф. Харлампович задумав дати широку з різних боків аналізу діяльності грецького брацтва в різноманітних сферах. Але останній дослідник не був найщасливіший, архів зазнав за останні роки ушкоджень, це сторінка з мартирологу українських архівів за останні часи. З другого боку автор міг скористатись з дружньої допомоги дослідника, що теж працював над тим же матеріялом (с. 117). Притягнувши новий архівний матеріял, дослідник наш міг дати докладне в'яснення різних сторін діяльності

братства, яких перед тим не так повно доторкалися попередні дослідники. Розвідка складається з таких розділів: Загальний огляд історії ніж. Греків, Національний склад. Права по яким судились ніж. Греки й Місц. промисловість. Ці розділи неоднаково великі. Найбільше місця займає тут з цих розділів перший, який подає історію й Місц. промисловість. Ці розділи неоднаково великі. Найбільше місця займає тут з цих розділів перший, який подає історію братства з моменту заснування аж до початку ХІХ в., розглядаючи ставлення різних адміністраторів, старшини та міщанства за цим ставленням автор виявляє і причини такого ставлення, викриваючи, як до суперечности приходили інтереси різних груп людности. В цім виявленні найцікавіший бік праці, і не раз автор своїми новими даними збиває давні спроби освітлення української історії лише з погляду автономістських тенденцій старшини половини ХVІІІ в. Історик української економіки знайде тут немало нових даних з архівних матеріалів та цікавих спостережень щодо економічних умов зазначеного часу та впливу їх на взаємні відносини суспільних верств.

Олександр Грушевський.

Микола Петровський. *До історії полкового устрою Гетьманщини.* (Записки Ніженського Інституту Нар. Освіти, кн. ІХ, 1929 р.)

Сю статтю ніженського історика я назвав би конкретніше: Як вибирали полковника в Гетьманщині. Авторіві пощастило знайти в Московському Древнехранилищі документи про елекцію на полковництво Переяславське (1690 р.), з яких два він надрукував у додатку і який заповнює прогалину у вивченні питання про церемоніал виборів. Як дані вибори провадилися за мирних часів, то автор гадає, що вони були типові і, за документом, одмічає такі моменти полковничої промоції: попередні вибори кандидатів по сотнях і на зборах козаків усього полку і вибори головні в Переяславі в присутності трьох представників од гетьмана Мазепи і з участю полкової старшини, депутатів од сотень, місцевого магістрату: «воти» або голоси подавали члени полкової старшини і значні товариші окремо кожен, а сотні—по одній воті від усієї сотні, теж і магістрат; причому виявилось, що інші сотні голосували всупереч попереднім виборам. Як це сталося, автор не з'ясує, але нема сумніву, що це наслідок «совѣту межу ними на улицѣ учиненного». Можливо, що мав тут вагу й довід магістрату на користь Лисенка, а саме, що «за першого полковництва его город умножился был». Проте є дещо неясне чи в самому оголошеному документі, чи в його коментарії. Автор не замислюється, «чи мали місце для намічення кандидата від міщанства збори міщан усього міста, чи тільки збори чинів магістрату». На мій погляд, було перше, бо магістрат «дав вотум именем своим и всего май-

страту и посполства» (підкреслення моє). Потім невідомо, чиїм представником був «Матвѣй Бутловскій цехмистръ кушнѣрскій», що голосував з чинами магістрату, — свого цеху, чи всіх цехів, а може входив і до складу магістрату.

Найспірнішим є твердження М. Петровського, нібито були попередні полкові вибори полковника. Він спирається на вотум сотника й депутатів березанських за Лисенка, «якъ у войску всѣ полкомъ згодне» постановили, і на інші подібні («такъ якъ у войску мы будучи все войско мовило»). Тому він гадає, що в таких загальних попередніх виборах «брали участь усі козаки полку». Одначе, коли б був такий полковий, так би мовити, пленум, то на ньому не тільки б намітили кандидатів, але довершили б і вибори. В дійсності намічання кандидатів відбулося в сотнях, як про це й заявляли сотники. Наприклад «Иванъ Берло сотникъ Воронкувскій з товариством, которого было человекъ двадцать, на пана Лысенка вотумъ дали: бо такъ и в войску вся сотня человекъ пятьсотъ вотум подали». Або «Юско Поташко атаман городской Баришпульскій з товариством, которого было человекъ 20, на пана Мокѣевского вотумъ дали; а у войску сотникъ и вся сотня дали были вотумъ на пана Лысенка». Тут «войско» визначає просто всіх козаків сотні, а не пленум полка і найменш — усе військо. Так само й «полк». Але коли «старинный товарищъ и значный полку Перяславского Иванъ Момот далъ вотум на пана Лысенка, поневаж мовит и увесь пол(к)ъ на тое вотум подасть», то це треба так розуміти, що Момот приєднався до більшості, яка вже до його голоса висловилася за Лисенка.

Останнім моментом виборів Лисенка було, як видно з другого документу, затвердження його від гетьмана, що дав новому полковникові булаву при московському «дьяку» Посникові й наказав вірно служити цареві, санкції якого мабуть не потребувалося. «Такий порядок обрання полковників, як видно з цих документів, існував наприкінці XVII в.» (с. 71). Але, зрозуміло, присутність царського посланця при інвеститурі полковника була випадкова і не входила в типовий обряд виборів. З другого боку, в акті виборів Лисенка, можливо, нема моментів, які в дійсності були. Доречі. Досі не з'ясовано, чи відбувалося коли й де покривання шапками новообраного полковника, як це сталося в Ніжені з Божичем р. 1742 (Лазаревскій А., Описаніе Старой Малороссіи, II, 18). К. Х.

Євген Марковський, *Український вертеп. Розвідки й тексти*. Випуск 1, у Києві, 1929, сс. IV+201+12 таблиць+40+8 нотного додатку. Збірник Іст.-Філ. Відд. ВУАН, № 86.

Книга Є. Марковського — перший у нашій науці збірник текстів вертепної драми, тим цінніший, що становить собою не пере-

друк відомих уже друком матеріалів, а видання зовсім нових, до цього часу ще не публікованих вертепних текстів. Є. Марковський надрукував такі тексти:

1) Записаний 1875 року в селі Сокиринцях на Полтавщині, що його у свій час видав у витягах та переказах в 1882 р. Г. П. Галаган у «Кіевской Старинѣ». Текст цей уважалоя загубленим, але його знайшов Є. Марковський ще до Революції, і тепер він переходується в Українськiм Театральнiм Музеї (сс. 40—111).

2) Два тексти записані на Волині (м. Славути). Перший записав ще 1897 року відомий етнограф-аматор В. Мошков, другий — 1928 р. В. Прусс (сс. 143—160).

3) Записаний ще наприкінці ХІХ ст. в Батурині. Записав його Ю. Жалковський і в 1899 році надіслав до редакції «Кіевской Старини». Але чомусь «Кіевская Старина» його не надрукувала. Знайшов його Є. Марковський в архівних матеріалах рукописного відділу Всенародньої Бібліотеки України.

4) Записаний в 1928 році в м. Хоролі. Записали його члени Хорольського краєзнавчого гуртка при Хорольськiм музеї (сс. 171—181 та 190—196).

Принципи видання — точне відтворення текстів аж до всіх ортографічних особливостей того або іншого запису, заперечень не викликають, і не розходяться з вимогами сучасної фольклористики. Виняток становить тільки текст Сокиринського, Галаганівського вертепу, спосіб видання якого неможна визнати доцільним. Є. Марковський видав Галаганівськiй вертеп із варіантами, цебто так, як заведено видавати пам'ятки писані, книжні. Не порушуючи покищо принципіального питання про методологічну слушність застосовування одних і тих самих способів при виданні усних і писаних пам'яток і припускаючи умовно можливість видання усного твору з одного запису з варіантами з інших, я гадаю, що видавці так усних, як і писаних пам'яток у всякому разі повинні дотримувати певної одности у способах видання і держатися певних елементарних правил, які давно вже встановлені в науці і доцільности яких покищо ніхто не заперечував. Є. Марковський поклав в основу видання Галаганівського вертепу запис 1875 року Українського Театрального Музею. Варіанти до нього взято з тексту, що його опублікував М. Маркович 1860 р. в книзі «Обычаи, повѣрья, кухня и напитки Малороссіянъ», тексту одної редакції з Галаганівськiм, але особливого типу, — уривків, що їх видрукував Г. П. Галаган 1882 року в «Кіевской Старинѣ», і з особливої редакції, що її відкрив С. Г. Кондра в 1927 році, а склав її 1843 р. священник Іоан Щербина на матеріалі текстів близьких до вертепів Галагана та Маркевича. Інакше кажучи Є. Марковський допустився дуже значної з погляду видавця пам'яток писаної літера-

тури методологічної помилки: до тексту одного типу редакції підведено варіанти з тексту тої ж редакції, але зовсім іншого типу це поперше. Подруге, до тексту одної редакції варіанти взято з тексту іншої редакції, та ще вдачау, літературного походження. Такі способи видання, вже не кажучи про те, що вони методологічно не витримують критики, — не тільки не полегшують, а навпаки зовсім таки утруднюють читання тексту. Читач волітиме краще безпосередньо удатися до книжки, наприклад, того ж М. Маркевича, аніж плутатися в нетрях громіздкого критичного апарату, дотого ускладненого в Є. Марковського варіантами і часто тільки ортографічного характеру. Мені здається, що було б доцільніше, та й для читача зручніше, якби Є. Марковський передрукував повний текст Маркевича паралельно з Галаганівським (en regard), як два типи одної й тої самої редакції; а з другого боку, опублікував би так само повно і текст І. Щербини, як зовсім окрему редакцію, хоч і близьку до вертепів Галагана та Маркевича. Вірші, звичайно, слід було б перенумерувати. До кожного з текстів Є. Марковський дав велику передмову, в яких знаходимо докладні відомості про друковані тексти, детальний опис вертепного ящика та ляльок, якщо вони збереглися, порівняння з подібними варіантами і т. ін. В основу цих передмов лягли окремі частини великої розвідки автора про вертепну драму, написаної ще 1917 року і тоді ж нагородженої золотою медалею Київського університету, — розвідки, що її на превеликий жаль ще й досі повно не опубліковано. Особливо цікава передмова до Сокиринських текстів (сс. 1 — 33), в якій разом із описом матеріялу автор зачепив деякі питання загального характеру, зокрема питання і досі остаточно не розв'язане, а саме про час, коли виникла вертепна драма.

До цього питання подав Є. Марковський критичний перегляд даних про вертеп польського етнографа Є. Ізопольського, які той подав у праці «Badania podan ludu» в «Ateneum'i» Крашевського і які у свій час нещадно розкритикував І. Франко. Є. Марковський порівняв «Dramat wertepowy o smierci, що його надрукував Є. Ізопольський та описаний у нього триповерховий вертепний ящик, з даними новішої етнографічної літератури (Єремича, Романова, Шейна) і прийшов до висновку, що Ізопольський не тільки бачив вертепну драму на власні очі, але й описав її, як на свій час досить докладно» (с. 5). Вважаючи можливим зарахувати дані Є. Ізопольського в число джерел до історії українського вертепу, Є. Марковський проте, як і І. Франко згадку Є. Ізопольського про вертеповий ящик із написом «Roku Christusowego 1591 zbudowanu», який нібито він, Ізопольський, бачив, вважає вигадкою. Час, коли вертеп з'явився на Україні, Є. Марковський, базуючися на відомостях прибутко-видаткової книги 1666 р. Львівського Став-

ропигійського Брацтва та ще, очевидно, на вертепі, що його бачив Є. Ізопольський w *Daszowszczyznis* z roku 1639—застосовує до XVII ст., до другої половини XVII ст., у всякому випадку. Вважаючи за вигадку звістку про вертеп 1591 року, що її навів Ізопольський, Є. Марковський тим самим суперечить сам собі: у нас нема абсолютно ніяких підстав гадати, що Є. Ізопольський, «досить докладно» описавши вертеп, що його сам бачив, лише в однім випадку дозволив собі дивну «фантазію» піддурити вчений світ фальсифікованим виписом. Існування вертепу в 1591 р. видається Є. Марковському неймовірним. Чому? А тому, що Є. Марковський, як і його попередники, питання про виникнення вертепа (ящика) плутає з питанням про виникнення вертепної драми, очевидно не припускаючи, що вони виникли не в один і той самий час. Тимчасом чому неможна припустити, що вертеп і на Україні з'явився незалежно від драми і раніш за неї. Коли б ми прийняли таку гіпотезу, то нам не довелося б безвинно обвинувачувати Ізопольського з одного боку, а з другого сушити собі голову над поясненням того факту, що вертепна драма якнайміцніше зв'язана, що вже і встановлено, з теорією та практикою шкільного театру XVIII ст.

Кажу ще раз, що погоджуючися з Є. Марковським у частині його розвідки, де він реабілітує Є. Ізопольського, я не можу прийняти без усяких поправок його висновків щодо часу, коли саме виникла вертепна драма. Мені здається, що міркування Є. Марковського з приводу правдивості даних Ізопольського, дають нам право не тільки заново переглянути питання про час появи українського вертепу, але й збудувати зовсім нову схему історії вертепного театру на Україні, схему, яка в загальних рисах вимальовується мені так: наприкінці XVI ст. (1591 року). в добу українського відродження виникає звичай уряджати при церквах або школах у дні різдвяних свят «вертеп»—ящик із розмальованими фігурками, які висображали «Віфлеєм». Цей «вертеп» потім, може й у XVIII ст., разом із зіркою школярі почали носити за певну плату по домівках найзаможніших господарів і співати при цім псалмів та кантів,—можливо коло цього ж часу спів хору почав супроводитись і мімодрамою (див. славутинський вертеп у книзі Є. Марковського), і лише в половині XVIII ст., за доби розквіту шкільної драми на Україні, — школярі творять вертепну драму, базуючися на принципах, уже давно вироблених шкільною драматургією і канонізованих від піітиків. Я хочу сказати, що вертеп утворився наприкінці XVI ст. і що його запозичено, наймовірніше, з Польщі, а вертепну драму—в половині XVIII ст., і незалежно ні від польської, ні від західньо-європейської театральної традиції,—а утворилася вона на матеріялі української шкільної різдвяної драми та інтермедії.

Ігор Єремін.

Сергій Шамрай, Київська Козаччина 1855 року. До історії селянських рухів на Київщині. («Записки Іст.-Філ. Від. Укр. Акад. Наук», т. XXIV і окремою відбиткою), К., 1928, сс. 125 з мапою.

Серед низки праць з історії селянських розрухів на Україні, що появилися останніми роками в українській науковій літературі, названа праця С. Шамрая займає досить помітне місце. Правда, за об'єкт свого дослідження він у даному разі взяв лише одну Київщину і то тільки за 1855 р. А втім таке обмеження і територіяльне і хронологічне дало йому можливість детально дослідити не тільки самий хід подій, динаміку селянських розрухів, але ширше спинитися й на економічних передумовах, що спричинилися до селянських хвилювань на Київщині, або т. зв. «Київської Козаччини 1855 р.». Проблема, що її поставив у своїй праці автор, не являється новою. Цими подіями цікавилася вже ціла низка мемуаристів, кореспондентів, публіцистів і наукових дослідників. Результатом цього з'явилася досить багата література про «Київську Козаччину». В своїй праці С. Шамрай старанно зібрав усю цю літературу і зробив спробу в першому розділі проаналізувати її. Але аналізуючи деякі праці, автор зупиняється на них часом занадто побіжно, і через це саме іноді стає неясним: в чому ж саме розходиться він у своїй критичній оцінці в поглядах з попередніми дослідниками.

Другою методологічною хибою праці є те, що автор не зробив критичної оцінки архівних матеріалів, які він, треба підкреслити, перший із усіх попередніх дослідників цього питання, широко притягнув до своєї роботи, а також, використовуючи архівні матеріали, не позначив у праці сторінок назов архівних справ.

Щодо змісту самої праці, то автор цілком слушно спочатку зробив спробу виявити соціально-економічні причини розрухів і тільки після цього подав огляд селянських хвилювань на Київщині в 1855 р. Другий і третій розділи (сс. 7—55) праці С. Шамрая якраз і присвячені дослідженню соціально-економічних умов життя селянства на Київщині. Позитивною рисою цієї частини роботи є те, що автор на підставі статистичних відомостей дав економічну характеристику селянського господарства і його взаємовідносин з господарством поміщицьким, виявив умови життя і ідеали різних категорій селянства, звернувши особливу увагу на його диференціацію, і яскраво показав, в якій мірі «Київська Козаччина» обумовлена була причинами соціально-економічного характеру. Всі ці моменти отже треба вважати за досягнення автора.

Але разом з цим неможна не відзначити й деяких упущень і недоліків у цій економічній частині праці автора. Так, досліджуючи економічні передумови селянських хвилювань, слід було б використати численні кореспонденції з місць, що друкувалися здебільшою в Київ. Губ. Відом. 1850—1860 рр. для з'ясування господарчої

техніки й організації поміщицьких маєтків. Крім цього, подані там відомості допомогли б авторові висвітлити зміну економічного становища селян-кріпаків, що відбувалася якраз в 1860-х рр. і яка значною мірою спричинилася до незадоволення селян і повстання.

Тепер щодо районізації Київщини. Досліджуючи економічні умови, автор для зручності поділив Київську губ. на три райони, при чому за основу взяв не географічно-економічний критерій, а ступінь інтенсивності селянських заворушень по окремих повітах (с. 7). Для з'ясування інтенсивності селянського руху така районізація може й стала в пригоді авторові, але з економічного погляду вона безсумніву хибна. І зачислити до одної групи, скажемо, Сквирський і Таращанський повіти (II район), або Звенигородський і Черкаський (III район), як це робить автор (с. 7), безперечно недоцільно, бо з географічно-економічного погляду згадані повіти, як це доводять і нові студії з районізації України, ґрунтовно різняться поміж собою.

Далі, говорячи про розвиток фабрично-заводської промисловости і зріст її продукції на Київщині, автор підкреслює, що ніби імпульсом до цього була економічна диференціяція селянства, утворення великої кількості безземельних селян. «Поміщики, — каже він, — шукають способів, як доцільно використати цих безземельних селян, що не мають і робочої худоби. За таке доцільне використання була фабрика», де вони, мовляв, безплатно мали працювати замість панщини, «а тому, — продовжує далі він, — будувати фабрики було так корисно для поміщиків. Отож не дивниця, що протягом найкоротшого часу на Київщині з'являється чимало різних фабрик та заводів» (сс. 15—16). Очевидна річ, що збільшення сільськогосподарського пролетаріату мало вплив на розвиток фабрично-заводської промисловости на Київщині, але щоб тільки цей один фактор спричинився до такого розвитку, як думає автор, то навряд чи можна з цим цілком погодитися. Такі чинники, як нагромадження грошового капіталу, наявність різного роду сировини і головне попит ринку без сумніву відігравали в цьому домінуючу роль, але ці останні фактори якось зовсім ступовані в праці автора.

Так само треба підкреслити деякі хиби і в тій частині праці, де автор говорить про зв'язок інтенсивности селянських розрухів з певним економічним забезпеченням селян. Одмітивши заздалегідь (с. 7), що селянські заворушення найінтенсивніше відбувалися в повітах: Васильківським, Таращанським і Канівським (II-й район за районізацією автора), в економічному огляді він доводить, що в цьому саме районі й селянство було найбільш диференційоване (сс. 32, 41, 125), що тут було 30,9% селянських господарств без

ріллі, 35,4% малозабезпечених землею, 33,2% середнєзабезпечених і тільки 0,5% господ. добре забезпечених землею (с. 29), але в своїх висновках (с. 125) автор чомусь суперечить собі і виразно підкреслює, що найінтенсивніше вибухли розрухи переважно в тих повітах та маєтках, де селяни були найбільше загосподарені. Отже ясна неув'язка. Бо або ж економічна міць (за автором «загосподареність») отих 66,3% безземельних і малоземельних селянських господарств другого району (району найінтенсивніших хвилювань) полягала не в земельній забезпеченості, а базувалася на якихось інших економічних факторах, про які автор не згадує, або ж, в протиріччю разі, висновок автора не зовсім точний, і масові селянські заворушення виникли тут з якихось інших місцевих побутових причин, тощо.

Взагалі треба підкреслити, що вцілому окремі частини праці С. Шамрая виглядають якось диспаратно. Пояснення економічних, соціальних і традиційних причин слід би було тісніше стилістично ув'язати з самим оглядом подій. Деякі моменти, як от пояснення традиційного підкладу подій у праці, слід було б трохи поширити, тим більше, що від цих історичних традицій, як справедливо зазначив і автор, залежав і самий характер розрухів, який надав і назву йому «Київської Козаччини».

Нарешті XI розділ праці, де говориться про справу Де-Розенталя і його агітацію поміж селянством Київщини, доцільніше було б перенести на початок і ув'язати його з розділами, в яких говориться про економічні і соціально-політичні передумови селянських розрухів.

Друга частина роботи С. Шамрая (сс. 55—125) присвячена оглядові самих подій. В ній він яскраво накреслив як картину самих подій, що відбувалися в кожному повіті, так і ті вимоги, що їх ставили учасники розрухів, використавши для цього найрізноманітніший матеріал як друкований, так і архівний. Тут хіба тільки можна було б порівняти селянські розрухи на Київщині з загальними тривожними настроями в Росії в зв'язку з селянськими хвилюваннями, що охопили в 1854—5 рр. щось із 10 губернь унаслідок указу від 3 квітня 1854 р. про морське ополчення.

Але відзначаючи деякі недогляди в праці С. Шамрая, ми цим самим зовсім не маємо на меті зменшувати її значення. Навпаки, мусимо підкреслити, що вона являється цінною вкладкою до української історичної науки. Автор використав, проаналізував і систематизував численний друкований і особливо архівний матеріал, і це вигідно відрізняє його працю з ряду інших аналогічних робіт. Нарешті в кінці книги автор подає картографічний матеріал, який служить ілюстрацією до роботи і ще більше підносить її вартість.

Сильвестр Глушко.

Генерал В. Д. Новицький. (б. начальник Киевского Губернского Жандармского Управления). Из воспоминаний жандарма. Редакція П. Е. Щеголева. Предисловіе А. В. Владимірова. Примечанія Л. М. Добровольского, 1929, XII+288 сс.

Із 18 невеличких розділів книжки лише шість (уцілому приблизно на 70 сторінок) не були опубліковані раніше. Але вони саме і є найцікавішими. Серед них знаходимо деякі нові відомості про ревурух 70 років у Києві, про Чигиринську справу, київські революційні гуртки з кінця 70 років, українофільство в Києві, студентські заворушення в Київському університеті, єврейські погроми у Києві 1881 р.

Початок спогадів жандармського ген. Новицького (перші вісім розділів), добре знаного всім старим київським громадянам, раніше вже був надрукований (в № 5—6 «Былого» за 1917 р.) разом із статтею В. В. Водолазова про Новицького, яку передруковано також і в цьому виданні.

Наприкінці передмови зазначено також, що раніше були надруковані: 1) частина записки Новицького про Зубатова, яку він подавав на початку 1905 р. Святополку-Мірському («Соціаліст-революціонер за 1910 г. ч. 2»), а також автохарактеристика автора споминів, що була написана з метою дістати збільшену пенсію (у Збірнику «На чужой стороне», Прага, 1924, кн. VIII). Для полегчення читання «Споминів» упорядчики поділили їх на розділи, до яких з тією ж метою додали заголовки.

У передмові до «Споминів» А. Владіміров головню зупиняється на порівняннях характеру діяльності Новицького з Зубатовим і Судейкіном. Він висвітлює причини, чому «самовдоволенний, упертий і енергійний Новицький вже не міг вдовольнити тих вимог, які ставилися до нього з боку головних керівників жандармерії й охоранки».

Але українського дослідника у цих споминах цікавить не так призабута хоч і характерна постать самого Новицького, не той досить незграбний стиль його російської мови, як ті нові риси з національно-революційного українського руху, про які він згадує в своїх мемуарах.

На них ми тут головню й зупинимосся.

У першому недрукованому ще X розділі «Споминів» (сс. 89—111)) присвяченому «революційним рухом 70 рр. у Києві» знаходимо мало цікавого для нас матеріялу. Все це реєстр відомих з літератури справ з відповідною згадкою про те, хто саме їх переводив в життя і як було покарано на суді його учасників.

Найцікавішим у цьому розділі є початок його, де Новицький наводить «панегірик» київським революціонерам, що перші проклали шлях до політичних убивств і без яких за його інформаціями не обійшовся ні один замах у кол. Росії. Між іншим він подає

причини, що допомогли їм об'єднатися і згуртуватися в середині 1878 р. На його думку їх було шість:

1) непокараність осіб, що притягалися до слідства в 1874—1877 рр.;

2) велика кількість шкільної молоді в Києві;

3) велика кількість залізничників і робітників арсеналу;

4) склад київського населення з ворожих між собою груп — Росіян, Українців, Поляків і Євреїв;

5) положення міста на гористій місцевості, що допомагає приховувати різні правопорушення;

6) центр для українофільської партії з напрямком протилежним російському характерові й розвиткові, що утворився ще з початку 50 рр.

Цікавим для «Чигиринської справи» (сс. 111—123) в записках генерала Новицького є докладне висвітлення економічного становища селян державних маєтків, що цілковито залежали від малого земельного наділу. В цьому становищі він бачить головну причину, чому революційна пропаганда мала такий успіх саме серед них.

Розділ XII (сс. 123—135), надрукований під назвою «революційні гуртки в Києві», є продовження і в більшій частині повторення реєстру розділу X. На останніх двох сторінках цього розділу автор втретє перераховує терористичні акти з участю київських революціонерів, — вбивство жанд. штабс.-капітана Гейкінга, прокурора Котляревського, замах на кол. шефа жанд. Дрентельна, вбивство Мезенцева, Крапоткіна і т. д.

Дуже цікавий своєю назвою для нас розділ про «українофільство в Києві» (сс. 135—148) в дійсності не дає абсолютно нічого нового. Тут механічно повторюється зміст давно відомого (з «Київської Старини» 1906 р., кн. V і VI) журналу надзвичайної комісії 1875, в якій чільне місце займав Мих. Юзефовіч зі своєю антиукраїнською доповіддю.

Окрім того Новицький переписав ще до своїх спогадів таємну анонімну «записку 1874р.» яку київська жандармерія перестала до шефа жандармів Потапова і яка збереглася в архіві київ. попечителя шкільної округи. Переслав її тоді з Петербургу міністр освіти Д. Толстой¹⁾.

Новицький не лише не розкрив аноніма, що було б для нас найбільш цікавим тепер, але й не зазначив свого джерела, повторюючи також брехливі звістки, ніби селяни покарали Чубинського у Баришполі на майдані різками за його «буйные речи». Звістка ця в документах III Відділу була спростована, але Шульгіни, Юзефовічі й Новицькі охоче повторювали її й пізніше. З доповіді Юзефо-

¹⁾ Див. „Архівна Справа“, 1927, кн. 2-3, сс. 21-24.

віча наш жандармський мемуарист взяв уривки про утворення й діяльність Південно-Західнього Відділу Географічного Товариства в Києві й про діяльність «Київського Телеграфа» під українським керівництвом Драгоманова та інше.

Найцікавіше й докладніше описано студентські заворушення в Київському університеті (сс. 149—170), зв'язані з святкуванням 50-річного ювілею заснування його 7 вересня 1884 р. і які виникли в той момент з причини допущення до актової залі лише «благонадійних студентів». Всі ці сторінки написані за власним спостереженням ген. Новицького й малюють тодішні настрої київської вищої адміністрації й професорських кіл.

Особливо живо й кольоритно представлена сцена суперечки між ген.-губ. Дрентельном і проф. гігієни Суботіним в приміщенні ректора Рененкампаффа увечері після ювілею, коли студенти, зібравшись перед вікнами ректорського приміщення, кидали у вікна каміння¹⁾.

Ще більший скандал викликала бійка, яка мала тоді ж місце між тим самим проф. Суботіним і урядовцем особл. доручень при ген.-губ. Ф. Ф. Треповим (с. 157). Інформації про неї через Пободоносцева, що був саме тоді в Києві, і Толстого (міністра освіти) дійшли до царя, але сприятливі свідoctва Новицького, як безпосереднього очевидця, ніби врятували кар'єру Трепову.

В результаті такого невдалого святкування університетського ювілею почалася ворожнеча між Дрентельном і Рененкампафом, що раніше, за відомостями Новицького, приятелювали. Для ілюстрації цього твердження наводиться інцидент з 1887 р., коли Дрентельн настоював на звільненні з університету 38 студентів, яких уважали за небезпечний революційний елемент, а Новицький з Рененкампафом — змагалися врятувати їх від цього звільнення. Новицький навіть ніби робив заходи в цій справі в Петербурзі. Він сам, правда, пояснює причини, головною з яких було бажання уникнути можливості збільшення революційно-терористичних гуртків внаслідок «чистки» університету.

Оповідання наприкінці цього розділу про те, як довелося звільнити будинок університету від 800 студентів, що залишилися ночувати в двох аудиторіях, і як Новицького врятували від студентського натовпу 12 козаків-уральців, написано нескладно й непослідовно.

Організацію й поширення єврейських погромів (сс. 179—187) із Києва на повіт в 1881 р. шеф. кол. київської жандармерії цілковито закидає Дрентельнові, що з ненависти до Євреїв «дал полную

¹⁾ Олександр III з цього приводу написав на доповіді Толстого таке: „Ужасное безобразие! Жаль, что Дрентельн поехал к ректору лично. Интересно будет узнать об этом подробности от самого губернатора“. „Голос Минувшего“, 1918, I-III, (с.с. 222-3).

свободу дійствий необузданным толпам хуліганов» и «днепровским босякам».

Лише з допомогою губерн. Гессе Новицькому вдалося перекопати Дрентельна поїхати на Подол і глянути на картину величезної руйнації міста. В одній з крамниць Дрентельна повалили на землю, і лише якомусь атлетові жандарму вдалося його вирвати із натовпу живим. Після того як на другій день погрому військові частини, що стояли близько вокзалу, за власною ініціативою почали стріляти на юрбу «громил», погроми по цілому місту негайно припинилися.

В окремих розділах XV і XVII подається коротенькі й мало змістовні характеристики: Черткова, Драгомірова, Лоріс-Мелікова, Дрентельна, Ігнат'єва, Черевіна й гр. Толстого (сс. 187—202).

Найстаранніше ген. Новицький опрацював останній розділ «Споминів», що, як зазначено вище, був раніше надрукований і скерований проти його ворога Зубатова (сс. 207—229), який організацією охоранки звів нанівець ролю начальників жандармських відділів. Новицький обвинувачував Зубатова в тому, що він свідомо працював на революцію.

Автор передмови Владіміров відмахується від перевірки цього твердження словами: «Мы не будем разбирать, кто прав — Новицкий-ли, возводящий на Зубатова такое обвинение, или Спиридович заявляющий, что эти обвинения — клевета. В том мире мерзости и запустения... было все возможно». І далі (с. XI): «В этом обвинении, конечно, больше раздражения и бессилия уволенного на покой ветерана, чем правды». У виданнях, призначених для ширшого масового вжитку, належало б подати певніші й обґрунтованіші висновки, а не гіпотези.

Серед сторінок, надрукованих раніше в «Былому» і які стосуються до попередніх років життя Новицького, згадаємо за його спогади про «Харьковские беспорядки в 1872 г.» (сс. 56—62), які йому довелося спостерігати не в ролі агента жандармського управління, а яко приватної особи у відпустці з Війська Донського. Він надає їм політичного характеру, але зменшує їх розмір і значення.

Спогади Новицького, що більше 40 років посідав таке видатне становище в політичному розшукові і з них 25 років у Києві, безумовно звернуть на себе увагу й українських читацьких кіл. Новицький подав до демісії 1 червня 1903 р., і в жовтні того ж року остаточно залишив свою шкідливу роботу.

З погляду українознавства являють інтерес примітки до тексту (сс. 233—287), в яких наводиться й багато пояснень і коротеньких інформацій біографічного змісту про українських громадських і революційних діячів. Авторіві їх не пощастило уникнути деяких помилок фактичного змісту й можливо також друкарських.

Уже в першій примітці про Беренштама, помилково зазначається, що діяльність «Старої Громади» була припинена в 1876 р. В дійсності ж збереглися протоколи «Старої Громади» ще з 1917 р. Прим. 239: — «Мета» виходила за редакцією Ксенофонта Климовича, а не Кмелековича. Прим. 245: «Журнал «Правда» умеренно українофільського напрямлення»... Що може дати для сучасного російського читача така термінологія, і що саме розумів автор примітки під «умеренністю»?!

В прим. 249. про Чубинського—дві фактичних помилки: 1) В архівній справі Чубинського з III Відділу, що тепер переходить в Моск. Арх. Революції, нема згадки про жодний донос Трепова на Чубинського. 2) Геогр. Т-во вислало Чубинського в експедицію до Півд.-Зах. Краю не в 70 рр., а в 1869 р. В прим. 263 помилково (за здогадами В. В. Міяковського в «Арх. Справі») приписується авторство записки 1874 р. «О киевских українофилах» М. В. Юзефовічу. В змісті її кілька важливих розходжень з автентичним текстом пізнішої записки Юзефовіча з 1875 р., що переходить в Моск. Арх. Революції.

Примітки, що стосуються російської частини споминів, докладніші й подають більше цитат із інших друкованих джерел.

Так само різноманітніше і повніше представлена в «Споминах» Новицького частина, в якій оповідається про інтимне життя Олександра III та шефів жандармів, як Потапов, Дрентельн та інших.

Федір Савченко.

Твори М. Багдановіча, т. I. — *вершы, апавяданьні, тэкст, варыянты, увагі*, Менск 1927, сс. XV+504, **т. II**—*прозаічныя творы, тэкст, увагі, додаткі*; Менск 1928, сс. LXL+424, Падрыхтавана камісіяй для выдання творау беларускіх пісьменьнікаў. Пад рэдакцыяй правадз. члена *І. І. Замоціна*.

«Твори М. Багдановіча» — це те, з чого почала свої видання «Акадэмічная бібліятэка беларускіх пісьменьнікаў». Приємно констатувати, що така поважна установа, як Інбелкульт, взялася за видання білоруських класиків, без вивчення яких не може нормально розвиватися нова література. Сьрйозне ж наукове, академічне видання творів старих білоруських письменників — це перший крок до об'єктивного, наукового студіювання їхньої літературної спадщини.

Максим Багдановіч, що про нього ми говоритимемо в цій рецензії, належить до групи білоруських відродженців, серед яких знаходимо і Я. Купалу, і Я. Коласа, і А. Гаруна. Група ця на початку ХХ ст. утворила основу білоруської художньої літератури і ґрунт для дальшого її розвитку. Творчість М. Багдановіча — одне з найяскравіших явищ у білоруському письменстві передреволюційних

часів. На протязі кількох років він устиг виявити себе не тільки, як поет високої марки, а як і талановитий прозаїк, добрий критик і публіцист. За останнє п'ятиріччя критика визначила Багдановіча, як художника-синтетика.

У віршах, уміщених у першому томі «Творів», Багдановіч виступає більше, як лірик. Даючи малюнок білоруської природи, він удаю схаплює як раз її загальні, типові риси. Ухил у бік типізації — це одна з особливостей його тематики взагалі, а тематики природи зокрема. Кожен із малюнків природи у Багдановіча має психологічне оформлення, що надає йому внутрішньої одности. В багатьох віршах поет ставить питання про соціальний стан трудящої Білорусі й часто-густо розв'язує його конкретно, закликаючи селян та робітників до протесту й боротьби проти соціального та національного пригноблення батьківщини.

Дуже добре зробила Літературна Комісія Інбелкульту, вмістивши в першому томі, крім віршів, ще й художню прозу: це дає можливість читачеві сприймати творчість М. Багдановіча, як художника, вцілому.

Найголовніша праця Літературної Комісії полягала в тому, щоб зібрати весь друкований і недрукований матеріал, установити текст віршів, визначити їхні дати й подати до них відповідні уваги біографічно-літературного характеру. Цю працю, оскільки дозволяли обставини, Літературна Комісія виконала сумлінно. На жаль, їй не довелося використати деяких матеріалів. Так, напр., в це видання не ввійшли вірші, що збереглися в архіві В. Ластовського. Щодо хронологічних дат, то під багатьма віршами їх немає. Відсутність цих дат змусила Літературну Комісію відмовитися від найкращого в науковому розумінні способу розміщати літературний матеріал — хронологічного. Ступивши раз на хибний шлях, Літературна Комісія змушена була робити й далі помилки. Кінець-кінцем, вийшло так, що вірші, писані протягом одного якогось невеличкого періоду, попали в чотири різні розділи (про 5 та 6 розділи, де вміщено російські вірші М. Багдановіча, ми вже й не говоримо).

Гене́за багатьох віршів неясна через те, що Літературна Комісія не подала відповідного матеріалу до історії тексту, до того, оскільки той чи той вірш зв'язаний з біографією поета та його літературними інтересами. Щоправда, хіба ця залежить не так від працездатності самої Комісії, як від загального стану білоруської літературної історіографії, яку тепер тільки взялися творити.

В II томі вміщено історично-літературні та критичні статті М. Багдановіча й розвідки його в галузі білорусознавства та українознавства. Починається він критично-біографічним нарисом

про Багдановіча, що його написав проф. І. Замоцін (спочатку друкують в «Узвышші» за 1927 р.), базуючись переважно на матеріалах, надісланих від поетового батька. Спомини інших товаришів та знайомих М. Багдановіча (В. Ластовського, Ф. Імшеніка, Залатарова, А. Смоліча, З. Бядулі тощо) використано значно меншою мірою. В своїй статті проф. Замоцін ставить цілу низку цікавих питань (про вплив збірок А. Багдановіча, Шейна, Романова, Радченка та Карського на творчість М. Багдановіча, про вплив на нього письменників Я. Купали, Я. Коласа, С. Палуяна тощо), але жадного з них він не розв'язує.

Ідеологічну постать Багдановіча можна легко собі уявити на підставі його історичних, історично-літературних та критичних статтів. Це — інтелігент передреволюційної доби, який відкидав дрібно-буржуазні ідеали міщанства, але який не пристав до активного революційного руху. Вихований від батька-народовольця, він замолodu захоплювався анархістичними теоріями Бакуніна, а пізніше спинився на соціологічних тезах Ножіна та Михайловського, щільно пов'язавши їх зі своїми гарячими симпатіями до білоруського відродження (як він вірив у це відродження, видно з його «Ліста да прастых людзей»).

Захищаючи білоруську культуру, Багдановіч в одному місці сказав, що білоруська культура не те саме, що великоруська, й що перша має навіть пріоритет над другою. Може, в цьому слід убачати прояв націоналізму? Ні, Багдановіч був далекий від цього. Підносячи так високо білоруську культуру, він мав на увазі її демократичність. Ось його думка про білоруську літературу: «Наша письменнасьць неразьвітая і каравая, але вялікім пачуцьцём напунена усё яе цела, не на грашовых справах трымаецца яна і ніколі ня пойдзе чысьціць боты капіталу!». Ці слова найкраще характеризують Багдановіча з ідеологічного боку.

Як критик, Багдановіч уміє влучно схарактеризувати ту, чи ту літературну постать. Так, напр., він перший помітив буйність міцного ритму в поезіях Я. Купали. У Купали ж він відзначив розвиток, не знайшовши його у Коласа, про якого пише: «Это писатель прстой, спокойный и всегда себе равный». І так він умів знайти основне ядро у кожного письменника. Найголовніше, чого він вимагав від літератури—це щоб вона ближче стояла до народньої поезії, не пориваючи водночас зв'язків з Європою.

Неможна не відзначити його прекрасної методи — давати образну дефініцію і потім уже розвивати її. Напр., «двоїста зірка» — це про шевченкову музу й про українську народню поезію: «підземний струмок» — про творчість В. Самійленка після 1893 р., і т. і., і т. і.

Мало не половина Багдановічевих писаннів у II томі присвячена українським питанням. Підкреслюємо, що він писав свої україн-

ські артикули саме тоді, коли слово українське було заборонене, коли полохливі люди тікали з українського поля. В цей же час він сміливо виступає проти русифікаторської політики гр. Бобринського та єп. Євлогія в Галичині. І скрізь він заступається за українство, піклується ним, боронить його. Пишучи рецензію на «Словянский мир» А. Погодіна він лає його за те, що той знайшов у Галичині дві нації — Українців і москвофілів!!! Перебуваючи в Теодосії, він згадує стародавню Кафу, українських ясирників і думу українську, в якій вони тужать за «тихими водами» та «ясними зорями». Там само він відзначає українізм в місцевому жаргоні, кепкуючи з накинutoї згори й попсованої через те російської мови: «это — плата за ассимиляцию, за утрату своей национальности».

В статтях своїх на українські теми Багдановіч пише про українське козацтво й про Західню Україну. Останній найбільше приділено уваги («Галицкая Русь», «Червонная Русь», «Угорская Русь», «Образцы Галиции в художественной литературе»).

Але найцікавіші його статті з української літератури. Оригінальний й доволі вірний його погляд на українську поезію початку ХІХ в. На його думку, вона не мала суто українських форм, відставши в своєму розвитку від таких галузів, як українська народня мелодика, орнаментика, будівництво тощо (Котляревський, Боровиковський, Гулак-Артемівський, Гребінка).

Із статтів, присвячених окремим українським поетам, треба назвати статті про Шевченка, Самійленка та Чупринку. Стаття про Шевченка являє собою першу спробу переглянути Шевченкові поезії, користуючись формально-естетичною метою. В цій своїй статті Багдановіч доводить, що Шевченкові вірші ритмічні, хоч і не метричні, а багатьом критикам раніше здавалося, що Шевченко — неук у галузі метрики. Багдановіч перший відкрив у Шевченка національний український *vers libre*. Він же перший побачив у Шевченка асонанси, а не невдалі рими, внутрішню риму, алітерацію (услід за Чуковським) та цезуру. Висновки, що їх зробив на підставі формальної аналізи Багдановіч, цікаві, оригінальні і водночас наукові: Шевченко в національній формі виявив вселюдський зміст; він є ланка, що з'єднує український нарід і українську інтелігенцію. Отже, коли Костомаров називав Шевченка народнім генієм, а Корш — всенаціональним, то Багдановіч називає його вселюдським!

У творчості В. Самійленка Багдановіч відзначає дві стихії — гумор і споглядання, роздум — і дуже влучно з цього погляду характеризує його, як українського Теккерея. Говорячи про відсутність українського впливу в книжці віршів «Україні», Багдановіч водночас зазначає, які великі європейські культурні скарби

використав у ній Самійленко (вплив Беранже та інших західноєвропейських письменників). Багдановічева стаття про Самійленка цікава тим, що він, власне, перший схарактеризував у ній творчість нашого поета.

Характеризуючи поетичну творчість Г. Чупринки, Багдановіч на першому місці в словесному матеріалі цього поета ставить звук і ритм, а на другому — сенс і живопис. Відціля він виводить чупринчину трафаретність, риторичність і розляпуватість.

Крім статтів про українських письменників, у Багдановіча є ще й чимало перекладів із них. В I томі вміщено переклади з Шевченка, Франка, Кримського, Самійленка, Чернявського та Олеся, а в II — з Франка та Стефаника.

Наприкінці II тому вміщено бібліографію літератури про Багдановіча. Додаємо від себе те, чого їй бракує: 1) М. Багдановіч, Вінок, Переклади, вступна стаття й примітки Михайла Драй-Хмара, ДВУ, К., 1929; 2) М. Драй-Хмара, Рецензія на «Твори» М. Багдановіча, т. I—«Червон. Шлях», 1928, № 9—10, сс. 270—271; 3) І. Райд, Рец. на «Вінок» М. Багдановіча—«Молодняк». 1929, № 11, сс. 123—124; 4) М. Драй-Хмара, Два переклади з М. Багдановіча—«Плут», 1928, № 11, с. 28; 5) М. Драй-Хмара, Переклад віршу «Зав'яли польові квітки» — «Всесвіт», 1928, ч. 43, с. 4; 6) М. Драй-Хмара, Переклад віршу «Дід» — «Зоря», 1929, ч. 2—3, с. 13; 7) М. Драй-Хмара, 8 перекладів з Багдановіча — «Нова Білорусь», X., 1929, сс. 51—55; 8) М. Драй-Хмара, 5 перекладів з Багдановіча—«Червон. Шлях», 1929, № 1, сс. 131—133; 9) А. Панов, Рец. на «Нову Білорусь»—«Комуніст», 1929, 6/II; 10) Рец. на «Нову Білорусь»—«Зоря», 1929, ч. 2—3, с. 35.

Шкода, що ні в I, ні в II томі немає ні листів М. Багдановіча, ні споминів про нього. Бажано було б, щоб цей матеріал увійшов до III тому.

З зовнішнього боку обидві книжки мають гарний вигляд і не дорогі, тільки багато в них друкарських помилок. Для всякого видання, а тим більше для академічного, це великий мінус.

Михайло Драй-Хмара.

Максим Багдановіч, Вінок. Переклади, вступна стаття й примітки *М. Драй-Хмари*, Київ. ДВУ, 1929, 92+3 нен. сс. з портр.

В передмові автор біографії й приміток пояснює, чому саме в першу чергу пересаджено на український ґрунт Багдановіча з білоруських клясиків. За причину стало те, що в особі поета Багдановіча маємо видатного майстра слова, який чуло відгукувався на всі прояви соціального та національного життя білоруського народу; він з надзвичайною любов'ю ставився до української культури взагалі, а до літератури зокрема: публічно виступав на захист

уярмленої Галичини, пильно вивчав наше письменство й друкував статті в українських журналах про наших письменників, перекладав їхні твори й навіть сам пробував писати українські вірші. Все це живими нитками в'язало життя білоруського поета з українським літературним оточенням та живою поетичною творчістю.

Все сказане дійсно промовляє за те, що в цей час українська радянська громадськість повинна знати за Багдановіча, як представника білоруської поетичної класики, а також і як просто представника молодого, так недавно відродженої білоруської культури.

Життя й поетична діяльність цього білоруського діяча проходили в незвичайних обставинах. Відірваний від рідного краю за молодих літ, він у мріях тільки зміцнює любов до пригнобленого білоруського народу. Національне в нього поєднується з соціальним. На далекій чужині, аж в Ярославі, формується світогляд юнака. Батько його, вийшовши з сільського оточення, цікавився етнографією й цей нахил до фольклоризму передав своєму синові. Тільки батько обмежувався чисто кабінетною працею, а син ступив далі—він перетворив етнографічний матеріал в живі образи. Революційні настрої також захоплюють поета, й вони разом з білоруською входять в тематику його творів.

Читаючи все це за Багдановіча, сама собою насовується паралель з українського життя. Бувало подібне і в культурній історії нашого народу, що зародки інтересу до рідної культури зроджувалися в свідомості юнаків далеко за межами України, десь на Кавказі, тощо. Ось перед нами збірка оповідань, начерків, заміток під назвою «Під зорями» Мих. Грушевського, де в автобіографічному вступі автор розповідає, «як був колись белетристом». Основні моменти першого усвідомлення національного й заохочення до праці над рідною культурою проходять у автора «Під зорями» при таких майже обставинах, як і в Багдановіча. «Батьки мої, — каже автор, — щиро прив'язані до рідної Київщини, опинилися на Кавказі». Там складається світогляд юнака. Батько не був активним Українцем в теперішньому розумінні, але відчував живу красу українського життя й традиції й передав це авторові названих оповідань. Що жило в батьківській натурі пасивно, в сфері внутрішніх переживань, те в напруженій, нервовій вдачі юнака набирало характеру домінуючого стимулу мислення. З того на все життя уклалася аперцепція ставити інтерес рідного краю вище від своїх власних інтересів.

Порівнюючи ці два моменти з життя Білоруси й України, зайвий раз упевняєшся в правдивості старої істини: «гони природу в двері, вона ввійде в вікно». Правдивість цього здійснилася й на українському ґрунті, й на білоруському. Отже це показує, що

умови культурного розвитку в братніх народів були в минулому однакові. Як на Україні, так і в Білорусі замилювання рідною культурою прокидалося не в межах свого народу, а шукало своїх adeptів далеко за географічними межами серед розпорошених синів свого народу. І добре зробив Мих. Драй-Хмара, що подав українському читачеві детальні відомості про білоруського діяча. Формування його свідомости на чужині поставить перед очима українського читача, як бачимо, паралель з життя й формування культурних сил рідної країни, а тому й сама популяризація поетичної творчости білоруського поета виходить з вузьких рямців лише літературного інтересу й набирає інтересу ширшого, як показчик однакових обставин в минулому для білоруського й українського народу в напрямі формування культурних сил.

Зроблені переклади поезій Багдановіча подано в супроводі приміток, що цілком орієнтують українського читача в тих темах і фактах, які зачіпає поет в своїх поезіях. Переклади зроблено добре в напрямі стилістики і фразеології. Книжечку ДВУ видало досить чепурно й чисто, що особливо надає виданню цінности й інтересу. Автор перекладів на початку зазначає, що не було нібито перекладів з Багдановіча до його видання. Це не зовсім точно. Правда, цілих збірок не було, але окремі твори цього поета вже з'являлися в українській літературі, і навіть одного вірша занесено в український підручник (див. мою «Теорію поезії» в вид. Книгоспілки 1924 р., с. 46) а саме тріолет: «Мов птах в гнучких очеретах».

Степан Гаевський.

Ал. Шлюбські, Матеріялы са вывученьня фольклёру і мовы Віцебшчыны. Изд. Института Белорусской Культуры, Минск, 1927, 187 сс.

Опублікування матеріялів сучасної усної народньої творчости в наші часи треба вітати чи не більш, як колись раніше: матеріялів цих рік-від-року меншає, все помітніше вони втрачають безпосередній зв'язок із тим оточенням, що їх породило, і все наочніше заступають їх матеріяли іншої міської літератури, яка і усним і книжковим засобами на наших очах захоплює сучасне село. З цього погляду пісні, що їх зібрав автор цієї книжки у Вітебській губ. протягом десятиліття 1913—1923 років, мають значний інтерес, який ще збільшується тим, що пісні ці обрядові і зв'язані з цілим рядом звичаїв та дій, віра в які в багатьох частинах нашого Союзу давно вже зникла. Але не треба забувати, що науковий підхід до фольклорного матеріялу міняється, що сучасна наука висовує ряд вимог, про які багато з попередніх збирачів та видавців і гадки не мали. З цього погляду книга, що ми її тут розглядаємо, має й свої вартості і свої вади.

Пісенний матеріал автор поділив на розділи відповідно тому поділові, який існує щодо цих пісень у свідомості самого народу (с. 9). Ця класифікація найприродніша та органічна, але її не завжди бралось до уваги в попередніх виданнях пісенного матеріалу, і тому той факт, що автор прийняв її за основний принцип своєї праці, безперечно, треба вважати за його заслугу. В книзі зібрано пісні колядові, масничні, весняні, русальські, купальські та робочі. Перед кожною групою пісень поміщено невеличку (1—2 сс.) вступну замітку про обряди та звичаї, з якими дані пісні зв'язані, зазначено ті місцевості Вітебської губ., де були записані й перед тим пісні даної групи, а після кожної окремої пісні зазначено назву селища, рік запису її та бібліографія до даної пісні. Безперечно, це все науковий апарат, дуже важливий для дальшого розроблення матеріалу. Але тут повстає і низка цілковито наочних докорів збирачеві, оскільки він є рівночасно і видавець цього матеріалу.

Всяке збирання та видання матеріалів усної народньої творчості не може йти в наші дні шляхом абстрактним. Пісні, подані як сировий, необроблений матеріал, мають лише часткову вартість. У наші часи фольклорист-етнограф більш як коли може й повинен бути соціологом: він має змогу надзвичайно наочно упевнитися в наявності того безперечного зв'язку та залежності між економічно-побутовими умовами життя даного кола людности та його мистецтвом, зв'язок, який в багатьох інших наукових ділянках можна зрозуміти лише шляхом складного переборення цілого ряду послідовних градацій. Фольклорист-етнограф при деякій спостережливості не може не зауважити тої великої еволюції, яка відбулася й відбувається в мистецтвознавчій матеріалі села за останні 10—12 років на просторах всього нашого Союзу. Збирач, що має в своїм матеріалі такі важливі додаткові відомості, як дані географічні, хронологічні та загально-побутові, повинен використати їх при виданні свого матеріалу так, щоб при науковій розробленні соціологічна вартість цього матеріалу виявилася б сама собою. Чи зробив щось подібне в своїй праці автор даної книги?

Ол. Шлюбський має до свого розпорядження матеріал для соціологічного вивчення першорядний. Обрядові пісні й побутові примітки до них зібрано протягом десятиліття, виключного своїм значенням у побуті всієї країни, а в побуті села зокрема. Він цілком слушно ділить пісні на групи за їх календарно-побутовими ознаками. А далі? Яку класифікацію приймає він у середині кожної групи? Яку загально побутову картину в межах, наприклад, колядових чи масничних пісень дає він на протязі проробленого від його десятиліття? Ніякої.

З 1913 по 1923 роки... Період, як міряти його на час, незначний. Але з огляду на перелом, який він зробив в побуті та мистецтві села,

це період значний. Ол. Шлюбський має повторні записи обрядів та звичаїв у цілій низці сіл протягом цих років і матеріял, який нібито сам підсказує найбільш природній та раціональний плян видання: треба лише розкласти його в хронологічному порядку, дати описи цих обрядів та звичаїв не скоками, як це робить автор (1920, 1914, 1918, 1913, і так далі), а в самій примітивній хронологічній послідовності, і наукова вартість матеріялу відразу виграє, відразу ви-значиться його побутова еволюція.

Ол. Шлюбський цього не робить. В ряді його вступних заміток ми знаходимо ні на чому необґрунтовану мішанину. От, наприклад, Калядныя звичаї (с. 47). Низку побутових спостережень розташовано в такому порядку: Межава 1913, Забудычина 1915, Плоскае 1915, Бабінічы 1915, Амельчынкi 1920, Гарадок 1921, Межава 1913, Кашавічы 1919 і т. і. Таке саме явище ми бачимо і в масничних обрядах: Кашавічы 1920, Гарадзец 1919, Кашевічы 1920, Арлоука 1919, Іванова 1913, Шаршні 1915, так само і в побутових замітках перед іншими пісенними групами. Пояснити цю непослідовність неможна нічим і неможна його й вибачити. Щоправда, записи ці зроблено в різні роки і в різних місцях. Але ж усі вони з одного порівнюючи невеличкого району—із Вітебщини. Чому було б не надати їм трошки більшої систематичности? Чому не зведено разом навіть записи, що їх зроблено в одній і тій самій місцевості, в один і той же самий рік? Що це — неуважність, недбалість? Може автор у даному разі так вільно розташував свій матеріял тому, що хронологічна послідовність у данім випадку не мала ніякого значення? Але це значило б, що Вітебщина в своїм побуті протягом 10 років залишилася зовсім непорушною, що вона й не рушила з місця, що побут 1913 року цілковито припадає з побутом 1923 року. Це припустити дуже тяжко. Але коли б це навіть було й так, це треба було відзначити. Звичайно, той факт, що записи нечасто повторювано в одній і тій самій місцевості, дуже заваджає точному науковому дослідженню, проте якби ці записи з сусідніх одно одному сіл розподілено систематичніше щодо хронології, матеріял значно виграв би в своїй науковій вартості. Здається питання про еволюцію побуту взагалі не звернуло на себе уваги автора. Для сучасного етнографа огріх дуже значний.

Від вступних заміток автора перейдемо до самого матеріялу. От, наприклад, тексти купальських пісень. Може хоч їх розміщено в більш обґрунтованім порядку? На жаль, ні. Після записів 1919 року йде рік 1920, а після нього 1914, а потім знов 1919, 1921, 1920, а після них знову 1914, і так далі (сс. 107—133). Зрештою, порядок може й не робить різниці, хронологічна послідовність неістотна і ніякої еволюції не помічається. Ні, матеріял спростовує такий висновок. На с. 117 поруч поміщено два варіанти тої самої пісні. № 139—

запис 1920 року, № 140—1914 р. Другий запис при дословнім збітові окремих рядків у півтора рази довший за перший. Чи не є це натяк на деяку еволюцію, що її пережила пісня за шість років? Чи це звичайна випадковість? Але аналогічні випадковості при записі народніх пісень за останні роки зустрічаються часто, так часто, що вони настирливо наводять на питання про підсилений темп пісенної еволюції за останні 15—16 років. Все це сучасному збирачеві та видавцеві народніх пісень неможна не брати на увагу.

Від кого записано пісні, зібрані в даній книзі? В передмові автор зазначає села, в яких він працював, наводить прізвища співців, від яких він записував у кожному окремім селі, і при цім зазначає і вік і ступінь освічености кожного виконавця. Той факт, що збирач не обминув цих відомостей, його безперечна заслуга: особі виконавця до цього часу звичайно приділялося надто мало уваги. Але роботу й тут не дороблено до краю. Зовсім немає зв'язку між співцем та піснею. Ми маємо, наприклад, низку пісень, що їх записано в селі Кашавічы, і низку співаків, від яких ці пісні записано (с. 3). Тут і неграмотні жінки 45—50 років, і малограмотні дівчата 17—19 років, і інші співачки без зазначення ступеня їх освічености. Але як розподіляється пісенний матеріал між цими виконавцями? Яку пісню проспівала 50-літня, а яку 17-тилітня співачка? Це залишається невиясненим. А тимчасом питання про репертуар певного віку й про еволюцію пісні при передаванні її від співаків одного віку в інший—питання поважне. При науковім розробленні матеріалу брак точних відомостей про виконавця буває іноді дуже важливою невигодою.

Наприкінці книги додано кілька покажчиків: альфаветний, географічний та сюжетний. Спинимосся над цим останнім покажчиком, оскільки він є перша така спроба у виданнях народніх пісень.

Цікавий перелік сюжетів, що їх виявив Ол. Шлюбський в своїх матеріалах. Їх уміщено в такім порядку: «абстрактні явища», «побут», «жінка», «тварини», «комахи», «мітологічні та обрядові переживання», «мужчина», «природні явища», «птахи», «рослини». Перше питання, знову таки — чому така тематична мішанина? Чому ці сюжетні групи не заведено хочби до деякої системи — люди до людей, групи тварин світу одні до одних і так далі. Незрозуміло. Але кінець-кінцем це питання механічного розподілу. Перед читачем повстають питання більш по-сутні. Що розуміє автор під словом «сюжет»? Чим він керується, розподіляючи ці сюжети за рубриками. Принципи і цієї роботи зовсім не ясні. Чому «ахвіцэр», який «жартує с дзяучынай» — побут (с. 182), а «дзяучына», що «выносіць хлопцам мед, пива» — «жанчына»? Чому «маці», яка «угаварывае сына, каб ен не кахау дзяучат» — не абстрактне явище, а «вясельле» (та до того ж «у бога і Ільлі») — «побут»? (?!). Брак

поглибленої наукової уваги, що ми вже відзначали вище, помітно і при рзгляді цього сюжетного показчика. Шкода, що автор робить огріхи, яких дуже легко міг би уникнути, нічого не додаючи до свого матеріялу, а лише уважніше опрацювавши його.

Отже яке ж остаточне вражіння від книги Ол. Шлюбського.

1. Книга цікава й цінна насамперед своїм сировим пісенним матеріялом.

2. Книга цікава сирсбами автора внести деякі нові думки до видання пісень (базуватися при клясифікації матеріялу на побутові зазначення самих селян, дати деяку картину складу виконавців, дати сюжетний показчик).

3. В книзі нема чітких наукових принципів при розподілі матеріялу.

4. В книзі не поставлено надзвичайно істотного для сучасної науки питання про побутову еволюцію мистецтва в зв'язку із загально-побутовою та економічною еволюцією села.

5. Не зважаючи на низку хиб, книгу треба вітати, бо вона незалежно від цінності свого безпосереднього матеріялу, являє собою безперечно стимул до обміркування цілої низки інтересних та істотних питань у ділянці теоретичного й практичного вивчення сучасного фолькльору.

Н. Колтакова.

Бібліографічний Збірник. *Бібліографія історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології за 1917—1927 роки.* Склала Бібліографічна Комісія Науково-Дослідчої Катедри Історії Української Культури ім. ак. Дм. Багалія в Харкові р. 1929, X, ДВУ 1930, 145 сс. Матеріяли до української історичної бібліографії, в. 1.

З виданням Бібліографічного Збірника українська наука придбала ще новий цінний допомічний засіб. Більше, після того, як з'явився згаданий показчик, збільшилось підстав для деякої зміни в наших поглядах взагалі на стан української бібліографії. Майже завжди, коли говорять про українську бібліографію, вважають за цілком виправдане — торкнутись її стану звиклою загальною фразою про те, що українська бібліографія майже нічого не має в своєму активі. Це не зовсім так, особливо щодо останніх років. Нині вже неможна не зважати на той факт, що наша бібліографія щороку збагачується працями часто видатної цінності. Лише так слід кваліфікувати напр. цілий ряд індивідуальних бібліографій, що з'явилися 1929 р. й інші. Бібліографічна робота поширюється й удосконалюється, а разом збільшується і її продукція. Немає сумніву, що надалі вона ще помітніше буде зміцнюватись.

Річ лише в тому, в якій ділянці її успіхи будуть значніші, і якою мірєю розвиток окремих ділянок буде урівноважений за-

лежло від вимог нашого будівництва. Покищо саме в революційні часи найпоказнішу продукцію дала спеціальна українська бібліографія, крім, звичайно, державної. Про це можна довідатись хочби з тих підсумків за роки 1926—28, які надруковано в «Журналі Бібліотекознавства та Бібліографії»¹⁾.

Бібліографічний збірник, який ми розглядаємо, є також здобуток, і, як ми вже казали, цінний здобуток саме спеціальної української бібліографії. Поперше це покажчик українознавчий, хоч в ньому охоплено матеріал лише з певних галузей українознавства. Подруге, тут подано матеріал особливішої ваги уже через те, що він переважною кількістю з'явився в повоєнні роки. Нарешті в «Збірнику» репрезентовано не один якийсь рік, а шість десятих, починаючи з 1917 й кінчаючи 1927-м.

Треба також відзначити, що збірник повинен виконати дуже важливу роль у справі ознайомлення ширших кіл дослідників, що працюють за межами УРСР та цілого СРСР. З цією метою намічено включити його до зведеного покажчика історичної літератури світу, що його складає ліга інтелектуальної кооперації при Лізі Націй. Ця ув'язка з кооперованою в масштабі світу бібліографічною роботою без сумніву цінна, бо, хочби деякою мірою вона збільшить засоби для ознайомлення закордону з культурним процесом, який твориться силами мас на Радянській Україні.

Неможна оминати й того факту, що автори й видавці Бібліографічного Збірника пов'язують його з українським бібліографічним репертуаром. Бібліографічний Збірник розглядається як початкова праця на шляху створення репертуару, а наукові установи і заклади закликається до праці на цій ниві.

Уже те важливіше, що ми про нього сказали, досить підкреслює значення так роботи Бібліографічної Комісії Н.-Д. Катедри Історії Української Культури, як і зокрема виданого нею Бібліографічного Збірника.

Торкнемося ближче самого покажчика.

Головною вихідною точкою в аналізі бібліографічних праць є завдання, яке ставлять собі автори. Про завдання Бібліографічного Збірника ми вже говорили. Друге, що важить в оцінці покажчика, це те, як метода, за якою складено, полегшує виконання поставленого перед ним призначення. З цього погляду про Бібліографічний Збірник треба вирішити: чи ширшим колам наукових робітників зручно ним користуватись, чи полегшено можливість його доповнювати і нарешті, чи справді єдино правильний шлях у складанні українського бібліографічного репертуару іде через

¹⁾ № 1, 3, 4.

утворення окремих спеціальних показчиків, як це намічають автори Збірника.

Зручність користування залежить від того, як сконструйовано бібліографічний показчик в цілому, за якою методою складено описи, за якою системою і як саме упорядковано матеріал.

Загальна структура Бібліографічного Збірника, з нашого погляду, майже бездоганна. В показчику подано передмову, далі вміщено попередні огляди літератури, за ними йде основний показчик, а в кінці два додаткових: авторський і тематичний. З передмови і оглядів дістаємо відомості про завдання, про обсяг матеріалу, форму опису й організаційні заходи для виконання наміченої роботи. На жаль ми не знайшли мотивів, які переконували б, що справді слід було упорядковувати основний показчик за хронологічним принципом. Збірник призначений не тільки для дослідника історії науки на Україні. Для ширших же кіл наукових робітників упорядкування матеріалу в межах десяти років за хронологією без сумніву створює незручні умови для використання показчика. Кожний, хто, скажімо, з історії, чи історії права потребує знати в першу чергу матеріал з певної спеціальної ділянки тої ж історії, примушений переглядати цілий розділ історії та історії права і т. д. Ті тематичні показчики, що їх додано, справу полегшують лише деякою мірою, бо в них вказано лише цифрові посилання до матеріалу, а не самі потрібні відомості. Не багато є підстав уважати, що й закордоном більше потребують знати історію розвитку науки на Україні, ніж літературу про Україну з спеціальних галузей. Згадавши про закордон, слід додати, що якраз поділ на галузі, для яких здебільшого вживають назов інтернаціонально відомих, був би у збірнику найпридатнішим, треба було б тільки вмістити ще список рубрик одною з світових мов.

Зручність поповнення кожного показчика великою мірою залежить від того, як виразно вказано межі того матеріалу, що його подано. Кожний автор має право взяти матеріал в тому, або іншому обсязі, але жодний автор не може уникнути перепусків і не може продовжувати свою роботу без кінця. Тому завжди доводиться дбати про те, щоб максимально полегшити, як доповнення, так і продовження.

Автори Бібліографічного Збірника, зокрема його історичної частини, намагались як мога точніше визначити ділянки матеріалу, який вони намітили собі охопити. Проте, від цього матеріал не набув потрібної окресленості. Звідси, хоч з першого погляду можна помітити перепуски, але довести, що то справді матеріал, якого автори не догледіли, трудно; бо може те, що на наш погляд перепущено, є матеріал другорядний, може дуже спеціальний,

а може занадто теоретичний і т. д., тобто якраз те, чого автори й не думали подавати.

З нашого погляду для спеціальної бібліографії доцільно брати ширші межі. Щоб уникнути паралелізму, довелося б закладати колективи й об'єднаними силами опрацьовувати матеріял хоч і з одної галузі, але в можливо ширшому обсязі. В зв'язку з цим особливо обережно мусимо вирішати питання, про шляхи складання українського бібліографічного репертуару, про який дбають і автори Бібліографічного Збірника. Нема сумніву, що фахівці повніше складуть бібліографію свого предмету. Але чи пощастить їм розмежуватись? Справді, де межа між етнографією й історією звичаєвого права, між первісним мистецтвом і так званим «вищим», який обсяг краєзнавства і т. д.? Можна сказати з певністю, що на цьому шляху неминучий паралелізм; проте найнебезпечніше те, що ніхто не може поручитись, що внаслідок роботи не буде багато чого бібліографічно неопрацьованого, бо може просто не попасти до плянів окремих спеціальних робіт. Чи не найправильніше буде, коли погодимось уважати український бібліографічний репертуар за щось подібне до загальної енциклопедії, тобто визнаємо, що в репертуарі треба вмістити весь матеріял, який без сумніву належить до категорій, що за пляном мусить увійти до репертуару. Таку роботу, очевидно, зручніше, легше й дешевше виконати за певним єдиним пляном. І лише після створення такого репертуару — енциклопедії, цілком виправдане буде поглиблене розроблення бібліографічних тем з різних спеціальних галузів, яке дасть нам цінні додатки до основної бібліографічної бази, що нею повинен бути, на нашу думку, український бібліографічний репертуар. Ця база становитиме, з нашого погляду, перший концентричний круг. Другий круг охопить перші додатки, і т. д.

Ми зупинились у своїй рецензії головню на методі, за якою складено Бібліографічний Збірник, вважаючи, що цей момент також дещо важить у справі підвищення якості нашої бібліографічної продукції. Думаємо, що фахівці-історики, етнографи й ін. — усе ж подадуть свої думки, щодо повноти матеріялу, поданого в Збірнику. На закінчення нам здається доцільним торкнутись справи організації бібліографічних праць на Україні. Відомо, що в складі ВУАН існує Бібліографічна Комісія, яка має за завдання в першу чергу координувати бібліографічну роботу, з тим щоб забезпечити можливу досконалість бібліографічної роботи, яка провадиться на Україні. Про потребу певної координації доводиться згадувати і в зв'язку з виданням Бібліографічного Збірника, зокрема в зв'язку з уміщенням у ньому етнографічним покажчиком. Відомо, що коло бібліографії української етнографії працюють також Етнографічна Комісія ВУАН і Всеукраїнське Етнографічне

Товариство в Києві¹⁾). Самий факт, що працюють і в Києві і в Харкові, треба лише вітати, бо цього вимагають поточні потреби двох найбільших дослідчих осередків України. До послуг дослідників складаються картотеки, які виконують ролю незамінних джерел, що систематично поповнюються. Інша річ, на нашу думку, видання покажчиків. За тих умов, в яких переводиться нині бібліографічну роботу в Києві і в Харкові, нема й не може бути певности, що охоплять увесь потрібний матеріал, бо ні в Києві, ні в Харкові нема такого книгосховища, де б були максимально репрезентовані принаймні українознавчі видання, потрібні книжки, журнали й газети.

Створення таких книгосховищ у Києві і в Харкові було б найбільшим досягненням. Проте, поки їх немає, треба вживати певних заходів, щоб нашим бібліографічним покажчикам забезпечувати і відповідну методу й бажану повноту. Такими заходами ми вважаємо насамперед спільну участь у виданні відповідного покажчика тих установ або осередків, які працюють коло бібліографії з тої самої галузі. Бібліографічна Комісія ВУАН у важливіших випадках відповідає за роботу, видану спільними силами.

Отже, як висновок про Бібліографічний Збірник, можемо подати такі наші думки: Бібліографічний Збірник виразно визначає певний етап у розвитку спеціальної української бібліографії. Але щоб згадане визначення було можливо повне, Бібліографічна Комісія, що його видала, мусіла б раніше, ніж видавати покажчик, погодити свою роботу, як з Бібліографічною Комісією ВУАН, так і з тими осередками, що переводять бібліографію з тих же галузів.

Михайло Ясинський.

Записки Одеського Наукового при УАН Товариства. Секція Історично-Філологічна №№ 1 (1928, 79 сс.) і 2 (1929, 72 сс.).

Як видно з Передмови до № 1, Секція в своїх Записках видає «матеріяли, що належать до світової літератури, зокрема й особливо до української літератури, мови й етнографії».

№ 1 присвячений переважно українській літературі, театрові, мові. В. Герасименко розповідає про «Українські альманахи 80 років в Одесі», що фактично вийшли з друку («Нива») або були витотовані, але заборонені від цензури («Розмова», «Запомога») і дає аналізу їх змісту. Т. Слабченко знайомить з «Театром Старицького в Одесі 1883—1885 року». Т. Сікиринський подає «Де-які особливості морфології, складні й словника Шевченкового «Коб-

¹⁾ Звідомлення Етнографічної Комісії.—Етнограф. „Вісник.“ К. 1928 № 6. Стор. 140; Гарасенко, М. Бібліографічне Бюро при Всеукр. Етнограф. Товаристві — „Побут.“ К. 1928 № 1. Стор. 13—14.

заря». Б. Юрківський — морську «Рибальську термінологію», що вживається в с. Дуринці на Одещині.

На ширший ґрунт переходить Б. Варнеке, який в «Міті про Медею та українські казки» зв'язує з грецьким славнозвісним мітом казку, що її записав р. 1885 Д. І. Яворницький — про перетворення старих людей на молодих, і другу, що записав Д. Л. Мордовцев. Цікаві ті спостереження, що робить проф. Варнеке з нагоди заходження античних мотивів на далеку Україну.

Зовсім далеко від України стоїть остання праця в № 1 — «Шекспір чи Рутланд?» Автор її, В. Лазурський, збиває вигадану Німцями Альвором та Бляйтреєм і підхоплену Бельгійцем Дембльоном теорію, нібито автором творів Шекспіра був граф Рутланд. Хоч у Західній Європі цю теорію ніде не прийнято, в нас вона стала майже за офіційну, бо її уперто захищав покійний вчений В. Фріче та ввів у підручник західньо-європейської літератури А. Луначарський. Тому Лазурський жалкує студентів, яких така розробка питання повинна плутати...

Коли зміст № 1 досить випадковий, усі 11 статей № 2 присвячені одній темі — Л. Толстому в його ставленні до України і навпаки. Можна здогадатися, що привід до такого збірника дав 100-річний ювілей народження великого письменника. Зміст цих статей виявляють вже їх заголовки: «Україна і Українці в художніх творах Л. Толстого» Л. Грищенка, «Українізми в творах Л. Толстого» І. Горуна, «Т. Шевченко і Л. Толстой» В. Лазурського, «Л. Толстой в українській критиці» й «Л. Толстой в українській бібліографії» І. Курганського, «Л. Толстой в українських перекладах» М. Ралева, «Невідоме про Л. Толстого» М. Слабченка, «Два старики» С. Гречишка, «До переписки з Л. Толстим» В. Герасименка, «Демонстрація» одеських гімназистів після смерті Л. Толстого» І. Проценка, «Толстовські ювілейні свята в Одесі» П. Буше.

Потребують доповнення титули деяких статей. «Два старики» — це Л. Толстой і Гр. Сковорода; світогляди яких ще раніш зближав А. Ізмайлов у статті «Два філософи (Л. Толстой і Гр. Сковорода)» («Рада», 1908, ч. 254). «Невідоме про Л. Толстого» — то низка дрібних звісток про ставлення до славнозвісного письменника окремих Українців, в тому числі священника В. Нетованого, що вже після відлучення Толстого від церкви пропонував парафіянам помолитися за його здоров'я. Такий же характер мають і ті два листи до Л. Толстого священників С. Козубовського й О. Руданського, що їх оголосив В. Герасименко в невеличкій статті «До переписки з Л. Толстим».

Можна зробити ще деякі зауваження щодо змісту розвідок. Ів. Горун зараховує в українізми між іншими слова «балакать» і «кізяк» з посиланням на «Живой словарь великорусского живого

язька». Але в Даля як раз знаходимо протилежне. «Балакати» вживається не тільки на півдні, але і в кол. Орловській і навіть Пермській губернях. «Кізяк», що вживається за Далем на півдні, в Донській області і в Астраханській губернії—слово татарського кореня, або вірніше тюркського. Ледве чи можна визнавати його за українське слово.

В статті «Л. Толстой в українській бібліографії» автор хоче «виявити толстовський матеріал в українській пресі, не торкаючись видань, що виходили на Україні іншими мовами, хочби вони належали українським письменникам». Таке обмеження тим дивніш, що в «українську» бібліографію Курганський заносить переклад статті Розі Люксембург—«Толстой, як критик капіталістичних суспільних стосунків», і статтю—«Нові німецькі книги, присвячені російській літературі»... Цікаво, що в реєстр «літератури про Л. Толстого» увійшло 514 статтів журнальних і газетних за 1861—1927 рр. і окремо щось із 95 номерів ювілейних за р. 1928. Це тим інтересніш, що до останнього часу Толстого мало перекладали українською мовою, як доводить М. Ралів, і що його, як запевняє І. Курганський, більш цінили як «нового пророка і незвичайного чоловіка», ніж як письменника-художника.

К. Х.

«Ученые Записки», пам'яті Николая Александровича Рожкова, Российская Ассоциация Научно-Исследовательских Институтов Общественных Наук, Институт Истории, том пятый. Москва, 1929, 486 сс.

Микола Олександрович Рожков, що помер 3 лютого 1927 р., був один з видатніших російських істориків і педагогів. Помітний слід лишив він в історіографії не тільки своїми численними цінними науковими працями, але, головнo тому, що був істориком з марксистським, хоч і не цілком витриманим, світоглядом.

У своїх численних працях М. Рожков часто торкався також й України і давав цікаву й оригінальну аналізу та синтезу українського історичного процесу.

Після смерті покійного Інститут Історії Російської Асоціації Науково-Дослідчих Інститутів Суспільних Наук, де працював М. Рожков, вшановуючи його пам'ять, видав рецензований у нас том «Записок».

Том цей складається з двох частин. Частина перша містить статті до біографії та діяльності М. Рожкова, а в частині другій вміщено низку різноманітних наукових статтів.

У першій частині міститься сім статтів: 1) Е. А. Мороховец, Краткие биографические сведения о Н. А. Рожкове (сс. 7—14), де на підставі численної літератури про Рожкова (цю літературу

наведено в кінці статті) дано біографічні відомості про Рожкова; 2) Р. А. Авербух, Эволюция социологических воззрений Н. А. Рожкова (сс. 15—68), в якій дано аналізу соціологічних поглядів Рожкова; 3) Н. Н. Степанов, Политическая деятельность Н. А. Рожкова (сс. 69—128), де дано розгляд політичної діяльності Рожкова від часів гімназійальних і до смерті; 4) М. М. Богословский, Из воспоминаний о Н. А. Рожкове (сс. 129—145), де автор містить спомини про Рожкова від часів навчання в Московському університеті, де ці обидва видатні потім історики, були однокурсниками, й до початку відкритих революційних виступів Рожкова під час революції 1905 р.; 5) В. И. Невский, Н. А. Рожков-революционер (Из воспоминаний) (сс. 146—156), де маємо спомини автора про революційну діяльність Рожкова з 1906 р. й до арешту Рожкова від царату 1908 р.; А. А. Гайсинович, Рожков-учитель (Воспоминания) (сс. 157—163) містить спомини про працю Рожкова в Інституті Історії; 7) К. В. Сивков, Материалы для библиографии трудов Н. А. Рожкова (сс. 164—184), де вміщено список численних друкованих праць (400) покійного.

Такий зміст цієї частини п'ятого тому «Записок», що являє збірку надзвичайно цінних статтів, не використавши які неможливо студіювати життя й наукову діяльність М. О. Рожкова.

Друга частина цього тому «Записок» містить 12 статтів: 1) И. И. Полосин, «Закуп» и «вдач» по Русской Правде (сс. 187—203), 2) С. Б. Веселовский, Из истории закрепощения крестьян (Отмена Юрьева дня) (сс. 204—217); И. А. Голубцов, «Измена» смолян при Годунове и «Извет» Варлаама (сс. 218—251); 4) С. В. Бахрушин, Торговые крестьяне в XVII в. (сс. 252—270); 5) К. В. Базилевич, Мятеж в Великом Устюге в 1648 г. (сс. 271—296); 6) Н. А. Бакланов, Торги и промыслы Нижнего Новгорода в 60-х годах XVII века (сс. 297—314); 7) А. А. Новосельский, Правящие группы в служилом городе XVII века (сс. 315—335); 8) А. И. Гайсинович, Социальный строй крепостной вотчины (1776—1861 гг., сс. 336—372); 9) В. В. Зельцер, Прохоровы и «Прохоровка» в 30—40 гг. XIX века (сс. 373—420); 10) В. И. Пичета, Вопрос об усадебной оседлости в Московском Губернском Комитете (сс. 430—459); 11) В. Н. Бочкаров, Из истории общественных настроений в России середины XIX в. (сс. 460—472) і 12) Е. А. Мороховец, Аграрное движение в Тверском уезде в годы первой революции (сс. 473—485).

З цих цінних оригінальних студій до праць, що стосуються України, належить цікава студія І. Полосіна: «Закуп» и «вдач» по Русской Правде». У цій студії автор, через те, що в самій «Р. Пр.» дуже мало матеріалу для встановлення юридичної природи закупництва, у висвітленні цього питання, користується ана-

логіями і притягає близькі явища з життя України й Московщини за інших часів, а почасти і з життя інших країн. Висновок автора, що «В первом своем значении «закупы» Русской Правды — окупные полоняники. Но масса их, лишённая экономического и юридического единства, очень рано начинает пополняться лицами, лишь по аналогии своего социального положения усваивавшими наименование закупов. Общее, что их объединяло, это — долг третьим лицам с проистекающею отсюда личной зависимостью, при чем долг мог восходить безразлично или к договору, или к преступлению и судебному приговору». Щождо «вдача», тут автор доводить, що «типичной зависимостью голодных лет была зависимость «вдача»... Кусок хлеба и кое-что в «придаток» — основания, достаточные для того, чтобы в виду голодной смерти отдать себя («вдаться») в распоряжение человека, экономически более мощного».

На закінчення автор зазначає зв'язок візантійсько-болгарського й давнь-руського права, зокрема «Руської Правди» и «Закона судного людям» (Еклоги).

Микола Петровський.

Х р о н і к а.

Комісія Історії Західної України. На засіданні I. Відділу 1930 р. Комісія подала звіт про свою діяльність, починаючи з моменту свого заснування в 1925 р., з якого наводимо головні моменти.

Утворення Комісії — одної з 4 тодішніх комісій порайонного досліджування історії України — було зустрінуте з великим співчуттям і прихильністю не лише в академічних колах, і серед широкого громадянства Радянської України, але також і серед науково-громадських кіл Західної України взагалі й Галичини зокрема.

Усі ті місцеві дослідники, а також і зазначені дослідники Волині, Поділля, Холмщини, Галичини, Буковини і Закарпаття, що відгукнулися на заклик до співучасті в науковій роботі Комісії, розуміли, оскільки важливі завдання повстануть перед новою інституцією Української Академії Наук і оскільки потрібна для успіху праці Комісії спільна робота представників української науки й широких кіл громадянства з цілої території, що її заселяють українські маси.

Для всіх цих дослідників була близькою й дорогою мета, яку ставила собі Комісія — за керівництвом Української Академії Наук організувати тісніший науковий і культурний зв'язок з Західною Україною, утворити планове вивчення й дослідження історії соціальної, політичної і економічного розвитку всіх українських земель по той бік кордону.

Саме заснування й перші кроки в діяльності Комісії полегшувалися тим, що вже з початку 70 рр. минулого століття, з часу заснування Львівського Товариства ім. Шевченка, пізніше перетвореного в Наукове Товариство, праця в ньому провадилася спільними силами Великої України й України Західної.

Беручи до уваги, що фундатором Комісії ВУАН був акад. М. С. Грушевський, що протягом 20 літ керував вищезазначеним Товариством, легко зрозуміти, яку гарячу підтримку знайшла новоутворена Комісія особливо на Західній Україні.

Багато лишається місця обостороннім координованим дослідям для висвітлення взаємовідносин Західньої й Центральної України — їх історичної кооперації, так само багато наукових заходів вимагають для свого здійснення різні колективні праці робітників з обох частин України, а передусім київського і львівського наукових осередків. Багато також треба зробити для історії інших західньо-українських країв поза Галичиною, а для того ув'язати наукову працю цих порізаних політичними кордонами земель в одну цілість. Тут в розвитку наукових зв'язків, в координуванні наукової праці, в організації спільних наукових підприємств Комісії Західньої України відкрилася широка і вдячна, але не легка робота — утруднена стількома політичними кордонами і всякими перешкодами у зносинах установ Радянської України з західніми українськими краями.

Починаючи від 1925 р. зав'язувалися зв'язки з науковими робітниками Галичини. Великим і щасливим здобутком в діяльності Комісії було обрання до президії Комісії акад. К. О. Студинського, голови Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. У згоді з ним накреслено і приступлено до комплектування потрібної наукової літератури й місцевих журналів, котрих в Києві і взагалі на Україні з останніх років було дуже мало.

Історичним яскравим моментом у житті й діяльності Комісії був перший приїзд із Львова на ювілей голови Комісії акад. М. С. Грушевського двох її членів — акад. Студинського і проф. Свенціцького. На широких прилюдних засіданнях вони виголосили доповіді, що викликали до себе великий інтерес і захоплення особливо з боку київської й харківської молоді. Це було початком для дальшої живої акції живим словом в інтересах спільної культурної наукової роботи Західньої і Радянської України.

Використовуючи різні наукові нагоди: ювілеї, правописні конференції, тощо, Комісія старалась можливо участити приїзди до Києва західньо-українських учених, старалась всяко оживити безпосередні персональні зв'язки нашого академічного осередку з західньо-українським науковим світом.

Ювілейні свята Драгоманова й Франка, справлені в 1926 р., дали перші координовані роботи львівських і київських дослідників: ювілейні засідання і спеціальні книжки «України», присвячені цим двом діячам, зв'язали культурне й наукове життя обох частин України, були здійснені силами робітників нашого академічного осередку і галицьких дослідників. В цих книжках («Україна» 1926, II і VI) одначе опубліковано тільки невелику частину того матеріалу, що став напливати про цих діячів та їх епоху з України Радянської і Західньої. Частина його друкувалась і далі друкується в «Україні» і збірнику «За Сте Літ». Більші ж серії матеріалу вилучено в спеціальне видання: Матеріалів до соціальної й культурної історії Західньої України.

Весною 1927 року були організовані прилюдні доповіді акад. Студин-

ського про галицьке наукове життя, проф. Свенціцького про старе галицьке мистецтво, проф. Симовича про життя Буковини. Пройшли вони з великим піднесенням.

З нагоди століття першої збірки українських пісень Максимовича удалось урядити галицько-український науковий з'їзд в мініатюрі й крім прилюдних доповідей перевести цінні організаційні наради в різних наукових справах. З доповідями виступали акад. К. Студинський, акад. Ф. Колесса, проф. М. Кордуба, проф. М. Лозинський, проф. О. Макарушка. Доповіді ці викликали з одної сторони незвичайний інтерес серед місцевого громадянства — овації й маніфестації культурної єдності України, а з другої — оживляли серед західньо-українського громадянства інтерес до наукової роботи нашої Академії Наук.

З нагоди ювілею Ольги Кобилянської Комісія організувала участь українських наукових установ адресами, привітаннями і т. і. і урядила велике засідання, де доповідачі освітлили не тільки діяльність самої письменниці, але й умови буковинського життя, в котрих вона розвивалася.

З 1927 року Комісія почала зав'язувати також зв'язки з Закарпатською Україною й одержала відти через Празьке Пов. Представництво УСРР деякі цінні матеріяли. Перед нею тепер стоїть завдання перейти до безпосередніх зносин як з цими закарпатськими, так і з іншими західньо-українськими землями.

Літом 1928 р. вийшов I том «Матеріялів для культурної й громадської історії Західньої України», що містить листування І. Франка з М. Драгомановим і навзаєм за рр. 1877—1895, зібране акад. М. С. Возняком з автографів Наукового Т-ва ім. Шевченка і Українського Національного Музею у Львові. Акад. М. С. Возняк віддав сею великою працею на 500 сс. незрівняну послугу історії Західньої України кінця XIX ст.

Серед праць, що були надруковані у виданнях Історичних Установ ВУАН й Історичної Секції при ВУАН членами й співробітниками Комісії, зазначимо: акад. М. С. Грушевський — Програмові статті про Франка і Драгоманова; акад. Студинський — Листування Драгоманова з Навроцьким; Остап Терлецький — Про археологічний з'їзд у Києві; акад. Возняк — Листування Франка з Вол. Левицьким і В. Доманицьким; акад. М. Возняк — Ів. Франко в добі радикалізму «Гутак», «Терен у нозі», Ів. Франка, Листування Нечуя з ред. «Діла», Франка з Доманицьким; Драгоманова редакція «Правди»; акад. Степан Смаль-Стоцький — Українська літературна мова; проф. М. Кордуба — Зв'язки Антоновича з Галичиною; С. Гаєвський — Літературна діяльність О. Кобилянської; проф. Ол. Грушевський — Драгоманов і Галицька молодь 1870 рр.; д-р Михайло Лозинський — Обошльні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історії розвитку укр. політ. думки XIX і XX ст.; В. Костащук — Громадське й культурне життя від 1848 до 1914 р.; проф. О. Макарушка — Початки нового українського письменства в Галичині; О. Павлик — Буковина до 1843 р.; М. Мочульський, Н. Романович-Ткаченко, Я. Гординський — Спомини про Франка; А. О. Степович — Записки

Галагана про киево-галицькі зносини 1870 рр.; Ф. Савченко — Листування Я. Головацького (а також і інших Галичан) з Бодянським і ін.; акад. С. Смалъ-Стоцький — Східні Слов'яни.

Особовий склад Комісії такий: голова — акад. Грушевський М. С.; тов. голови — акад. Студинський К. О.; керівничий Комісії — Савченко Ф. Я.; науковий співробітник — Карачківський М. Ф. Нештатні співроб.: Дорошенко В. В. (Львів); Сіциньський Е. О. (Кам'янець-Под.). Члени — акад. Возняк, М. С.; проф. Герасимчук В. І.; акад. Колесса Ф. М.; проф. Кордуба М. М.; проф. Крип'якевич І. П.; Мочульський М. М. (Галичина); Глушко С. В.; Косташук В. М.; Павлик О. Я.

Приміщення своєї Комісія має в акад. будинкові, вул. Короленка, 37.

На наступний рік у програмі Комісії стоїть друк чергового тому матеріалів до історії зносин Українців з Галичанами в 1860—1880 рр., а також підготовка районного збірника, на взір Київського й Чернігівського, присвяченого Західній Україні (Галичині, Холмщині, Буковині й Закарпаттю). Акад. К. О. Студинський і проф. І. П. Крип'якевич, що приїздили до Києва в квітні 1929 р., взяли участь у виробленні плану, а також дали змогу porozумітись з авторами, що при утруднених зносинах між Галичиною й Україною з'являється передумовою для його здійснення.

Бібліографія літератури про Галиччину, її економічне, соціальне, культурне й політичне життя доручено львівському співробітникові Комісії Вол. Дорошенкові; в першу чергу обробляється передвоєнна література 1901—1915 рр.

Заслухавши цей звіт Комісії для вивчення Історії Західньої України ВУАН І. Відділ Академії визнав діяльність і досягнення її протягом попередніх років існування за задовільні з боку науково-дослідчого й організаційного.

Відділ підкреслив досягнення в утворенні тісної співпраці з науковими колами Західньої України, постійної участі їх у виданнях Комісії та ВУАН взагалі безпосереднього зв'язку їх з науково-культурною роботою Радянської України.

Він уважав правильною лінію Комісії, скеровану на те, щоб ув'язати наукову працю порізаних політичними кордонами західньо-українських земель в одну цілість і утворити широкий обмін їх науковими виданнями з Радянською Україною, як це досі провадилося.

Відділ висловив надалі побажання, з огляду на вагу вивчення історії Західньої України в нинішніх умовах, коли західньо-українські землі знаходяться під кормигою сусідніх імперіалістичних держав, — 1) зосередити особливу увагу Комісії на вивченні узлових пунктів у розвитку класової боротьби на західньо-українських землях й національно-революційного руху в другій половині ХІХ й на початку ХХ століття; 2) притягти для дослідження цих проблем також дослідників Радянської України з Закардону, що відповідно озброєні методами й марксистським світоглядом».

Федір Савченко.

Вшанування пам'яті Івана Джиджори. Березня ц. р. Історична Секція при ВУАН за головуванням акад. М. С. Грушевського відбула своє чергове засідання, присвячене пам'яті заслуженого українського історика Івана Миколайовича Джиджори. Рядом з президією засідання, стояв портрет Івана Джиджори.

Відкриваючи збори, акад. М. С. Грушевський зазначив, що цього року минає 50 років з дня народження і десять років з дня смерті Івана Джиджори, та подав його коротку біографію і оцінку його історичної праці. Іван Миколайович Джиджора народився 9 лютого 1880 р. в сім'ї бідного селянина с. Заставців на Галицькій Поділлі. Рано втратив батька і залишився під опікою матері. Зважаючи на його здібності, село послало його коштом громади до школи в Бучач; а скінчивши середню школу дістав він стипендію від міста Бучача до університету, де записався на філософський факультет і працював над українською історією. Здобувши вищу освіту зайняв скромну посаду бібліотекаря в Науковому Т-ві ім. Шевченка і віддався суто науковій праці. Головним його завданням було, простудіювати історію України першої половини XVIII в. Діставши семінарійне завдання—простудіювати нововидані акти російських установ по смерті Петра, що освітлюють життя України 1726-1737 р.,—Джиджора з винятковою пильністю проробив цю роботу. Праця була такою ґрунтовною і талановито обробленою, що її надруковано в «Записках Наукового Т-ва» в 5 книжці 1903 р. І всі дальші його наукові праці відзначаються детальною проробкою матеріалів.

Дальше за нею йдуть його інші праці: «Україна в першій половині 1738 р.», «З новішої української історіографії», «Реформи Малоросійської колегії в рр. 1722—31». Після того надрукував звідомлення — «Матеріали Московського архіву міністерства юстиції», «До історії Генеральної Військової Канцелярії», і головну свою велику працю: «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1760 рр.». З переходом із Львова до Києва редакції «Літерат. Науков. Вістника» він поїхав туди з іншими літераторами та вченими, щоб допомогти в редакційній роботі та організації Київського Наукового Товариства, редакції «Літературно-Наукового Вістника», Відділу книгарні Наукового Товариства і т. д. У Києві він працював з перервами декілька років.

Крім того, Джиджора брав активну участь у громадському житті. Він усюди виступав прихильником української одности, широкого єднання російської України з Галичиною, був противником галичанофобії і так само виступав проти галицької окремішности. Не мало допомагав рідному населенню підчас російської окупації. Уміючи російською мовою, він не раз заступався за людину перед російським військом, через що й сам не раз терпів. Але після повороту австрійського війська, його забрали до австрійської армії, і далі до Люблина, як військового урядовця при окружній команді, референтом торговельно-промислових справ. Його слабе здоров'я в той час погіршало. Після розпаду Австрії, з проголошенням Західньо-Української Республіки, його призначили комендантом у Раві-

Руській, де він з запалом віддався новим обов'язкам. Але грудна хвороба швидко розвивалася, і він був змушений покинути працю та повернувся додому рятувати здоров'я. Але рятуватися було вже пізно, хвороба розвивалась дуже швидко. Розпачливі старання акад. М. С. Грушевського, що був тоді закордоном, щоб послати його до Праги, були запізні, телеграми його прийшли за кілька днів до його смерті. Джиджора помер в своїм ріднім селі 22 квітня 1919 р., не мавши змоги вступити в ряди робітників Нової України.

Історична Секція, в організації праці якої він брав активну участь, видала збірку його видатніших наукових розвідок, що виходить як вінець на його могилу, на знак вдячності і як вираз глибокого смутку з приводу цієї втрати.

Це була дійсно тяжка втрата. Він мав усі дані на визначного громадського діяча, політика й організатора та на вченого дослідника високої марки. Як людина, визначався чесним і витривалим характером та живим громадським інстинктом. Був патріотом у кращому розумінні цього слова, глибоко віддавався інтересам мас та був вільний від усякої національної окремішності, боровся з усяким провінціалізмом та «патріотизмом своєї дзвіниці».

Треба сподіватись, що й інші його праці діждуть видання, а його товариші дадуть свої спогади про нього.

На закінчення акад. М. С. Грушевський подав пропозицію послати від засідання вираз співчуття й жалю рідні небіжчика, що засіданням одногосно ухвалено.

На пропозицію голови зборів акад. М. С. Грушевського збори вшанували пам'ять небіжчика вставанням.

Після цього вислухано доповідь М. Петровського про досліди над літописом Самовидця.

Автор у вступі зазначає, що коло цієї монографії він працював з 10 років і використав архівний матеріал Москви, Чернігова і Ніжена та літературу, близько 600 назов. Праця має щось із 30 аркушів друку, а тому автор тільки реферує її.

На початку автор говорить про вагу козацьких літописів та про ті економічно-соціальні й ідеологічні умови, що спричинилися до утворення літописів. Далше автор підходить до літопису Самовидця, говорить про його значення як джерела для сучасників, як джерела, що лягло в основу подібного роду інших творів, та про значення його як історичного джерела. Далі автор розглядає літературу про літопис Самовидця, різні списки літопису, його мову і зміст. Щодо часу утворення літопису, то автор не погоджується з тими дослідниками, які подають дату 1672 р., а доводить, що складання літопису почалося не раніше як з 1677 р. Місцем написання літопису був Стародуб. Щодо джерел, то автор літопису користувався з особистих спогадів, спостережень та різних звісток від інших осіб. Автор доводить, що Самовидець належав до певної класи й партії, і це яскраво відбилося у літопису. Тому автор літопису вимальовується суб'єктивним,

а не об'єктивним, як про це досі гадалося в історіографії. Він наскрізь просякнутий певними класовими партійними поглядами, причому деякі ворожі погляди, як наприклад ворожість до Москви, дуже вміло приховані. З літопису ясно видно, до кого Самовидець ставився прихильно, а до кого неприхильно, доповідач наводить низку осіб, яким автор літопису симпатизує, а до яких був неприхильний. Автором літопису Самовидця був ніхто інший як Ракушка-Романовський; так це разом з автором довели останніми часами кілька інших дослідників.

Розглядаючи історичні звістки в другій частині праці, автор доводить фактами, що твір Самовидця не таке віри гідне джерело, як про це гадалося до цього часу в історіографії, а що в літопису міститься дуже багато певних звісток.

У додатку автор подає архівні документи, покажчик і докладний перелік використаної літератури.

Після доповіді була дискусія, у якій брали участь між іншими акад. М. С. Грушевський та Ф. Я. Савченко.

Треба підкреслити, що монографія М. Петровського про літопис Самовидця становить найдокладніше розроблену із усіх інших про козацькі літописи працю, які до цього часу вийшли. Праця дає багато дечого нового, кидає багато нового світла на літописи, збиває багато неправильних думок про літописи, які панували до цього часу в історіографії. Вона виходить у світ як видання Державного Видавництва України.

Прилюдна оборона праці П. С. Глядківського «Казка про вдячного мерця». 8 квітня 1930 року в залі Історичної Секції при Всеукраїнській Академії Наук відбувся прилюдний захист праці аспіранта Н. Д. Катедри Історії України в Києві, Відділу Примітивної Культури й Народньої Творчості, П. С. Глядківського — перший захист у цьому Відділі, або восьмий у цілій Катедрі. Прийнятим звичаєм голови Катедри, акад. М. С. Грушевський, повідомив збори про постанову Керівного Осередку про допущення аспіранта до промоції, потім заступник секретаря, наук. співробітник С. В. Шамрай, зачитав його *curriculum vitae* та список праць, і нарешті сам промовент зачитав резюме своєї праці.

Він відзначив, що український казковий репертуар своєю кількістю і важливістю зібраного матеріалу заслуговує на велику увагу. Розпочати ще у 80 р.р. минулого століття наукові дослідження над українською казкою швидко припинилися, і справа в наступних часах обмежувалась енергійним збиранням і систематизацією казок з різних частин України, особливо в Галичині. Не останню роль у занепаді дослідів відіграла тут криза методологічних прийомів, критика теорій індіяністів і поява нових шляхів запровадження антропологічної теорії Е. Ленга. На чергу виступає дослід в аспекті соціологічному, поставлений в укр. науці Кабінетом Приміт. Культури Н.-Д. Катедри Історії України. В цьому аспекті плянує свій дослід промовент.

Об'єктом дослідження його роботи стала народня казка про вдячного мерця,

сюжет котрої зацілів у старовинній писаній літературі, в так званій біблійній книзі Товії. Ця казка давно вже звернула на себе увагу дослідників (з початку другої половини XIX віку), і досі ми маємо чимало дослідів (Simcock, Benfey, Stephens, Sepp, Köhler, Hippe, Geroulet, Huet, Liljeblad), що вивчають літературну історію її. Досліджуючи по-різному літературну історію казки, її форму, згадані автори, як зазначає промовент, мало зважали на питання її змісту, її первісної рації. На цій стороні питання автор роботи головно і зосереджує свою увагу, ведучи дослід первісної рації казки на тлі соціального життя тих часів, і притягаючи до досліду українські варіанти, дуже численні й інтересні, а дотеперішніми дослідниками казки до уваги цілком не брані.

Відносячи казку про в. мерця до категорії казок про так зв. «чудодійного помічника», і зазначаючи, що вдячний мрець є лише одна з фігур помічника, автор розрізняє п'ять груп казок цього сюжету: 1) казку про дівчину-змію, у котрої чоловіки мруть першої шлюбної ночі, 2) казку про завмерлу дівчину в труні, що поїдає свою сторожу, 3) казку про наречену потвори, 4) казку про дівчину в полоні чортів, розбійників, тощо, 5) казку про здобуття живої води і інші мотиви. Шляхом аналізу і зіставлення казкових мотивів у перерахованих п'ятьох групах казок, промовент приходить до висновку, що первісний і найархаїчніший мотив це казка з мотивом дівчини-змії, що вбиває чоловіка першої шлюбної ночі. Цей мотив тісно сполучається з мотивом поділу жінки. Всі інші групи казок, зазначає автор, містять у собі в основному ці самі мотиви, часом у доволі змодифікованій і далекій формі, про що свідчить велика кількість паралелів, варіантів до позначених казок, узятих із східньо-слов'янського передньо-азійського і західньо-європейського фольклору, а також ті літературні переробки нашої казки, що зустрічаються серед так званих лицарських романів у середньовіковій Європі.

В другій частині роботи автор переходить до з'ясування загальних соціологічних підстав ґрунту, звідки казка могла з'явитися, і за такий вважає шлюбну й весільну обрядовість, як це видно з сучасних пережитків і даних примітивного світу. У весільній обрядовості ми зустрічаємо постать головного дружка, боярина, що іноді заступає місце молодого на шлюбному ліжку; а в примітивному світі це є дефльоратор що виступає в ініціаціях і в приготуваннях дівчини до подружнього життя. Звичай ритуальної дефльорації, що в основі своїй має страх перед дівством, перетворився на соціальний інститут *jus prima noctis*, що помічався до порівнюючи недавнього часу, до останніх днів фєвдалізму в Європі. Роля помічника (зокрема і вдячного мерця) при одруженні, це і є, на думку автора, роля того дефльоратора, як бачимо в примітивному світі, та що його роля потім переходить до старшини в роді, патріярха, пана, жерця. Ці звичаї і вірування дістали своє художнє втілення в казці про дівчину-змію, яка небезпечна для життя чоловіків настільки, що потрібне втручання якоїсь сторонньої особи з надприродньою силою. Промовент зазначає, що зрїсши на цім ґрунті, казка в такому виді була легендою, що виправдувала поведінку

родових старшин, патріархів, жерців, фєвдалів, тощо. Основний мотив казки за довгий період свого існування також еволюціонував, і ритуальний посередник примітивного світу обертається у вдячного мерця, янгола, святого, ікону його, тощо.

З оцінкою праці в цілому виступив з доручення Пленуму Катедри керівник аспіранта акад. М. С. Грушевський. Він сконстатував, що промовент багато в чім порахувався в останній редакції своєї роботи, зрезюмовалій на цім засіданні, з тими зауваженнями, що він їх зробив йому. Аспірант проробив чималу наукову роботу, ознайомився з показаною науковою літературою, зібрав великий етнологічний матеріал і т. ін. Загалом він виявив зрозуміння методологічних вимог і завдань такої роботи, тому ак. М. С. Грушевський визнає промовента гідним переведення в наукові співробітники Катедри.

Досі в науковій літературі про цю казку головну вагу клалося на ролю вдячного мерця, і промовент пішов спочатку за цією думкою — в редакції, яку він зачитував у Катедрі ще в році 1925—6, і вона була предметом жвавої дискусії в Кабінеті Приміт. Культури. Під впливом нової монографії шведського вченого Лілієбляда він переніс головну увагу на другу частину, одружіння з небезпечною жінкою; тому в теперішній формі назва не цілком відповідає змістові. Шкода, що автор не відзначив історії своєї праці, що йшла значною мірою за вказівками колективу Кабінету — не вказав тих мотивів, які змусили його пересунути центр ваги на другу частину казки.

Щодо соціологічної інтерпретації, то признавши в цій редакції основним мотивом казки безпеку дівства, автор навів з сучасної західно-європейської літератури чимало матеріалів на тему безпеки дефльорації і охоронних засобів від цієї безпеки, що пояснюють мотив потреби чудесної помочі при цім акті, як її подає казка. Автор, отже, загалом своє завдання виконав і працю свою виправдав; проте зробив він це не цілком чітко, і методологічні принципи соціологічного досліду здебільшого тільки зазначені, але не розвинені й не обґрунтовані. Автор не подав також пляшу праці, не зформував своїх висновків наприкінці, і праця виглядає нібито урваною. Велику й цінну роботу перевів автор над українським матеріалом спеціально (46 варіантів казки, переважно з Західної України), але її не довів до чітких висновків; систематику українського матеріалу зроблено побіжно, як і загалом побіжно відзначено й багато інших важливих моментів, що надає висновкам автора часто вигляду голословности. Основний мотив, що мусить бути центром цієї схеми,—безпеку нареченої, не досить обґрунтовано; як у першій редакції автор без докладнішого мотивування положив центр ваги на першу половину казки, вдячного мерця, також не мотивовано він переніс його в останній редакції на другу половину забезпечення від шкідливих прикмет дівчини, або її очищення. Ці неясності часткові неув'язки, неточності, як у викладі так в твердженнях, перед друкуванням праці автор повинен конче виправити й ліквідувати, щоб праця набрала відповідної ваги, як взірець нового, соціологічного досліду науки. З огляду

на інтерес теми, вагу зібраного матеріалу й цінність висновків для котрих сей матеріал дає змогу, належить бажати як скоршого публікування сеї праці.

Далі виступала з відзивом дійсний член Катедри К. М. Грушевська, що її призначено другим опонентом. Вона відзначила, що автор в назві своєї праці пішов за прийнятими вже в літературі термінами, назвавши цю казку казкою про вдячного мерця. Але це не пошкодило йому відчуття і відзначити мотив небезпечного одруження як основний мотив оповідання, і сконцентрувати на ньому свій дослід. Автор, йдучи головно за теорією Krawley стверджує, що первісна людність дивиться на жінку як на єство потенційно небезпечне і вважає паркування загрозливим для чоловіка; з цього виникає ціла серія ритуалів, які збереглися почасти в українській весільній обрядовості в ролі дружка або боярина. Автор документує це твердження численним матеріалом, складаючи собі досить міцний фундамент для свого досліду, незалежно від деяких деталей інтерпретації окремих фактів, з якого можна сперечатися. На соціологічній базі казковий мотив небезпечної жінки знаходить у автора ґрунтування, і чудодійний помічник героя, здебільшого мрець, який викриває свою довгу генеалогію,— він наступник того ритуального дефльоратора, що його останнім паростком являється дружок.

Проте в праці автора є багато недоговоренности і неясностей. Віп, напр., цілковито відкидає питання про літературні джерела казки її літературну історію, стаючи на позицію антропологічної школи. Автор відмовляється також від уточнення авторства і відкидає також історичний момент і місце повстання мотиву. Щодо самого дослідження казки, то автор, докладно переказуючи всі варіанти казок, не диференціює їх у цілому, звертаючи увагу лише на ті мотиви, що його цікавлять. Не подавши загального огляду мотивів, що є в його казках й комбінування цих мотивів в окремих творах, автор не з'ясовує нам і того, що саме можна вважати типовою комбінацією мотивів для цієї казки. Взагалі у автора є певні неясности. Деякі твердження його голословні, непереконаливі. Рецензент гадає, що в цім саме напрямі автор повинен виправити свої хиби, після чого її можна буде друкувати. Надрукована ж у виправленому вигляді вона стане дуже корисним придбанням для української фольклорної літератури.

Дійсний член Катедри Ф. Я. Савченко відзначає, що він з приємністю констатує, що автор взяв на увагу його дезидерати й виправив деякі хиби в роботі. Варто лише було відзначити в розвідці про те, як мотив казки, що її досліджує автор, відбився в художній літературі.

Дійсний член Катедри К. О. Копержинський зауважує, що автор ознайомився з великою літературою, і правдиво намітив основні висновки. Але треба було б більше спинитися на деяких моментах. Праця побудована за тими зразками, які давала інша подібна література; автор в основі намічає два мотиви в трактуванні своєї теми; отже завдання його — виявити, що в основі цих мотивів є побутові форми, котрі відбивалися в каз-

ках. Це загалом є соціологічна інтерпретація казки, дуже потрібна й цінна, виконана у автора в багатьох місцях навіть добре. Але треба не лише інтерпретувати казку, треба й досліджувати її, як мистецький літературний твір. На жаль, цього останнього автор не робить, або майже не робить. Інтерпретуючи мотив, треба завжди пам'ятати, що то є мотив у казковому сюжеті, у казковому комплексі.

Мало досліджено й усі варіанти казки; загалом, по суті, автор досліджує не казку, хоч і говорить про неї. Це взагалі закидалося тій школі, за якою пішов промовент. За те самі варіанти подано так широко, що виникає певна несорозмірність у розділі матеріалу.

В роботі автора відзначено, що він виходить з передумов соціологічної методи; поруч з тим він зазначає, що може бути ще й літературна оцінка казки, — так нібито це дві цілком різні оцінки, різні поняття, яких пов'язати ніяк неможна. Це теж є хиба авторова.

Але загалом, мимо цих хиб, рецензент вважає, що багато моментів пророблено в праці П. С. Глядківського добре, і він так увійшов у лябораторію наукової роботи, що заслуговує на звання наукового співробітника.

Після промов опонентів, аспірант П. С. Глядківський погодився значною мірою з більшістю дезидерат, пообіцяв взяти їх на увагу; в дечім же подав пояснення своїх поглядів. Він відзначив, що праця його над трактуванням казки в соціологічному напрямку новина, і тому не дивно, що в ній є деякі хиби. Щодо впливу Лілієбляда на методу його роботи, він не погоджується з цим, заявляючи, що він прочитав працю цього автора, коли напрям його праці був вже намічений. Автор взагалі став перед проблемою: або досліджувати оповідання про вдячного мерця, що на його думку близького відношення до самої казки немає, або досліджувати казку в цілому, ігноруючи деякі другорядні мотиви, до яких автор зараховує й мотив про вдячного мерця. Він вибрав останнє, хоч може зробив це й не цілком досконало.

Про час і місце виникнення казки він не спинився свідомо; це зробити важко і для цього треба б було спеціально працювати в цім напрямку. Дав автор ще деякі дрібні пояснення другорядного значення.

Після цього голова Катедри, акад. М. С. Грушевський оголосив одnogолосну постанову Керівного Осередку, якою визнано аспіранта П. С. Глядковського гідним звання наукового співробітника й ухвалено клопотатися перед Укрнаукою про затвердження його на цій посаді при Катедрі.

С. Ш.

АКАДЕМІК ПАВЛО ТУТКІВСЬКИЙ.

(1/III, 1858 р. — 3/VI, 1930 р.).

Наука понесла тяжку незамінну втрату! 3/VI на 73 році життя помер після тяжкої недуги один із старіших українських наукових робітників, академік Павло Аполонович Тутківський — голова II Відділу ВУАН, фундатор геологічних установ (Науково-Дослідчого Геологічного Інституту і інших),

академік Білоруської Академії, член ВУЦВК'у, Окрвиконкому і різних наукових інституцій.

П. А. Тутківський — один з могіканів боротьби за національно-наукову культуру, що підніс молоду українську науку в галузі природознавчій до рівня світової, що працював для української соціалістичної культури.

Він організував такі великого наукового значення геологічні інституції, як Науково-Дослідчий Геологічний Інститут, Геологічний Кабінет Української Академії Наук і Національний Геологічний Музей, в основу якого поклав свої власні колекції матеріалів з різних районів України.

У Києві стало можливим вже під час Всесоюзного Геологічного З'їзду 27 року, показати, які цінні колекції і якого великого наукового значення має Україна, — це той геологічний музей, що його року 1928 декретом Раднаркомом перетворено на Національний Геологічний Музей УСРР. Усі ці установи і їх праця — наукові гордощі нашої країни, і їх заснував і організував П. А. Тутківський.

Праці акад. Тутківського становлять цікаву сторінку науки не тільки української, але й світової. Особливість праць Тутківською — це їх ґрунтовність, глибина дослідження та великі досягнення і не тільки в галузі геологічній, а і в інших. Понад 300 праць з геології, мікроскопічної петрографії, кристалографії, мікропалеонтології, географії, гідрології і інших природничих наук становлять таку величезну спадщину, що одна частина її наукової праці лише одної якоїсь галузі) вже могла б забезпечити наукове ім'я авторові.

Ціла низка нових теорій піднесла ім'я Тутківського в ряд наукових робітників світового значення. Довгий час Тутківський був єдиним у Росії й видатнішим у мікрофауністичних дослідженнях фахівцем. Методику геологічної фотограмметрії та фотографії вперше розробив Тутківський, а це дає можливість визначити глибину геологічних шарів та інші лінійні величини, а також широко вживати фотограмметричної нівеляції. Такою ж новою була теорія верстуватих вулканів, де Тутківський довів, що верстуваті вулкани — наслідок фізичної реакції вулканічної води на земну кору. Новою була теорія й походження льодовиків, утворення лесу на Україні, в Європі та північній Америці. Нова теорія копальних пустинь північної кулі, в якій, правда, зроблено з дальшим розвитком науки певні зміни. Нова, надзвичайно цікава, теорія походження неолітичної культури, де Тутківський довів, що причина величезного поступу за неоліту полягає в зміні техніки вироблювання знарядь, в переході від одбивання знарядь до шліфування. Тут позначалося твердження марксівської концепції економічного розвитку...

Окремо визначне місце мають праці П. А. з географії, першого на Україні доктора географії й основоположника нового географічного напрямку. Розглядає географію Тутківський, як науку комплексну, синтетичну, діалектичну, у протилежність напрямкам (що й досі панують) або однобічно — природничо-метафізичним, або лише антропоцентричним. Лише одних праць «Краєвиди України в зв'язку з її природою і людністю» і «Природня географія України» було б досить, щоб залишилося назавжди незабутнім в істо-

рії науки географії ім'я Тутківського. Тутківський написав і «Курс загального землознавства», його преміювала Упрнаука. Праця характеру підручника, але така, що зробила б честь усякій науці і у всякого народу.

Таким виступає той науковий світогляд, представником якого був відомий московський проф. Тімірязєв.

Методологію побудови географії так само дав Тутківський, і вона й до цього часу є свіжою і новою, відповідаючи і марксо-енгельсівській концепції, що історія природи та історії людини становлять моністичну одність... Природа в працях Тутківський висвітлюється діалектично. Умови природні, геологічні, ґрунтові, гідрографічні, підсоння, опади зумовили характер рослинності. Умови інші та фльори й фауни—створили передумови антропогеографічні, де вже діяння природо-історичні переходять у соціологічні; а на економічній надбудові виявляються особливості культури—фольклор, спос, народня творчість. Тутківський геологічно дослідив майже всю Україну, виявив багато нових корисних копалин. Важливі найрізноманітніші дослідження Тутківського—починаючи від геології й кінчаючи краєзнавством та економ-географією. Наукові заслуги Тутківського перед українською наукою і перед світовою—величезні, розглядові їх значення за окремими галузями можна присвятити цілу працю...

Таке ж велике значення П. А. Тутківського і як громадського діяча, що був одним з проводирів національно-культурного відродження, і в часи революції став за одного з могутніших будівників української соціалістичної культури, органічно увійшовши не лише в революцію національну, а також і соціальну. Цікава сама постать П. А.; як соціологічний тип вона надзвичайно цінна. Життєва путь і велика праця, пророблена в різних галузях природознавства, дала нові шляхи, створила нові теорії, а вони піднесли ім'я Тутківського і українську науку до рівня світової. Все це йшло в умовах постійної боротьби за існування, за заробіток для себе і для чималої родини, Великий робітник науки П. А. Тутківський належав до того сильного типу людей праці і сильної волі, надзвичайно обдарованих природою, які дають провід і новому життю...

Рід Тутківського походить з Київщини. Аполон Лукич Тутківський, батько Павла Тутківського, закінчив правничий факультет Київського університету року 1849 і присвятив себе практичній діяльності. Брат Павла Тутківського, Платон Лукич, що також закінчив правничий факультет,—після певної теоретичної підготовки посів катедру міжнароднього права в Київському університеті, але рано помер.

Народився Павло Аполонович 1 березня (за нов. ст.) року 1858 в м. Липовці на Київщині, де його батько був засідателем повітового суда. Звідси Аполона Тутківського переводять стряпчим до Житомирського суда. В Житомирі на довгий час оселяється родина Тутківських. Тут проходять роки вчепня Павла Аполоновича і Миколи Тутківського, старшого брата академ. Тутківського, що роком раніше ніж Павло Аполонович закінчив ту ж

гімназію, в якій учився і яку закінчив і Павло Тутківський. У Житомирі здобула освіту і сестра Софія, що посвятила себе педагогічній діяльності.

З Житомира повітового суддю Аполона Тутківського переведено до Старо-Константинова, куди він і переїздить, залишаючи родину в Житомирі. Останньою його посадою була посада судді в м. Полонному. Тут стосунки серед суддів через інтриги, в зв'язку з самотійністю характеру непохитного в своїх поглядах і діях переведеного судді, — спричинилися до того, що Аполон Лукич Тутківський залишив посаду, діставши лише половинну пенсії.

Мати Тутківського Юлія Антонівна Ліпомаї польського походження, але в її роду переважали французько-італійські родинні зв'язки. Батько матері Тутківського Антон Людвігович Ліпомаї — італієць з походження, що брав участь ще в наполеонівських війнах. Мати Юлії Антонівни була французка і тому, звичайно, католичка. Сама Юлія Антонівна, одружившись з батьком небіжчика Тутківським, залишилася католичкою і не приймала православія.

Рід Тутківських місцевого походження, і родинною мовою була мова російська, але така, якою говорили звичайно на Правобережжі, цебто російська з домішкою українських виразів, і з українським акцентом.

Дитинство Павла Тутківського і всіх дітей пройшло під пайближчим доглядом надзвичайно культурної й талановитої Юлії Антонівни, доброї музики. Тутківські були по-своєму люди побожні, але ж дітям щодо релігійних поглядів давали цілковиту волю, і Павло Аполонівич виявив себе безвірником ще в старших класах гімназії. Мати П. А. дбала про музичну освіту дітей, і Микола Тутківський, що й тепер завідує музичною школою, є видатний музикант і композитор. Павло Аполонівич був так само здібним до музики. Віддаючи в своїх умовах музиці дуже мало часу, він міг грати найтрудніші речі, як то кажуть, «з листа» і дуже любив музику. Брат П. А. Микола, вступивши спочатку на математичний факультет, а пізніше на юридичний, так захопився музикою, що, закінчивши курс Ленінградської консерваторії, все своє життя присвятив музиці і праці в галузі музики.

Дітей своїх Тутківські підготовляли до гімназії вдома. Микола вступив до IV класу гімназії, а Павло до III-ї; закінчили вони гімназію, як видатніші учні з срібною медаллю, хоч Павло Аполонівич Тутківський мав права на золоту медалью. В гімназії Павло Аполонівич дуже захоплювався природознавством. А його зовсім не було в тодішній гімназії. Там панувала класична система. Не задовольняючись нею Тутківський багато читав і під впливом читання виробив у собі негативне ставлення до ретроградних порядків і прогресивний матеріалістичний світогляд. Хоч Тутківський був першим учнем, але ж коли він вступив до університету, адміністрація гімназії надіслала туди про нього негативну характеристику. А це спричинилося до того, що Тутківський, вступивши до університету року 1877, вже року 1878 був на цілий рік виключений з університету за участь у «мартовському» студентському заколоті.

В студентські роки брати Тутківські живуть з репетиторства (випадко-

вих заробітків)—іноді, «за їжу та за помешкання». Живучи в одному будинку Тутківський познайомився з надзвичайно гарною, східнього типу, дівчиною, 17-тилітньою Оленою Дмитрівною Багалій (за прізвищем хрещеного батька), сиротою. Того ж року 1878 вони побралися не маючи жадних засобів до існування. Дружина, як тільки могла (маючи п'ятеро дітей), допомагала чоловікові в його праці. Життя було надзвичайно тяжке. Тутківський з захопленням працював в університеті і вже на III курсі року 1881 видав свою першу працю з мінералогії й кристалографії. («К вопросу о соотношении чисел элементов ограничения кристаллических форм»).

Року 1882, після закінчення університету, Тутківського залишили, за пропозицією К. М. Феофілактова для підготовки на професора мінералогії та геології. Після, коли звільнилася посада консерватора мінералогічного та геологічного кабінету, з ініціативи того ж проф. К. М. Феофілактова, Тутківського призначено на консерватора цього кабінету з платнею 500 карб. на рік.

З перших років служби в університеті Тутківський переводить практичні справи з студентами, і власні кристалографічні дослідження (Азацімова та його аналогів), а далі йде низка різних праць з петрографії, копальної мікрофальні. Нарешті, переводять широкі геологічні дослідження по всій Україні. Інше низку праць, що дають уже право посісти катедру. Але ж, коли вмер проф. Феофілактов, людина, хоч стара, але широких світлих поглядів, який підтримував Тутківського,—нові професори Венюков і Армашевський чинили постійно різні перешкоди, і Тутківському року 1895 довелося, після 13 років праці залишити університет. Довелося попрощатися із стінами, що стали вже рідними. Тутківський жив на 4 поверсі в тому приміщенні, що вікнами виходить у Ботанічний сад, де був старий студентський «конвікт». Тут жив, буди студентом і його батько. Сюди приходив відвідувати сина і Аполоні Лукич і оповідав про свої студентські роки. Праця в університеті, спомини і мрії про майбутню професорську роботу—все урвалося!.. Протягом 18 років (з 1895 о 1913 року) довелося працювати П. А. в середніх школах, виїздити на довгий час з Києва, спочатку до Луцька—за інспектора народних шкіл, а пізніше до Житомира—за директора народних шкіл. Правда, це була, що стала близькою й рідною, Волинь—терен найбільших досліджень П. А. але ж це все не могло не відбитися на вдачі, на ставленні П. А. до людей і до тої системи, що тоді панувала системи, що не давала працювати коло своєї улюбленої роботи. Одкидали звичайно не кандидатуру Тутківського, як ученого, а як людину певних політичних поглядів!

Лише року 1913 на 31 році наукової роботи Тутківський доктор географії (за дисертацію «Копалини пустині північної півкулі», захищену в Московському університеті) і доктор геології й мінералогії *honoris causa* Казанського університету нарешті досягає приват-доцента в рідному університеті, там, де були і ординарними професорами здебільша лише магістри, а не доктори науки.. І тільки з 1914 року Тутківський стає професором... Живши в нестатках з дитинства, бо доводилося допомагати батькам і родині, в героїчній, можна сказати боротьбі за життя і можливість наукової праці,

виходить Тутківський переможцем... Довга й терниста була путь, доки Павло Аполонівич став професором рідного університету. Тут він працює, як професор геології й географії аж до реорганізації університету в інститут народної освіти і після цього, аж до року 1926, почавши першим в університеті (1917 року) викладати українською мовою.

Тутківський був монолітна, загартована постать наукового робітника і громадського діяча! Виробивши певний світогляд, саме—матеріалістичний, і певну методу дослідження—діалектичну, Тутківський визначається також широким суспільним світоглядом. Його спрямовання, вироблені самостійною працею, самостійною думкою,—були щиро-глибоко-народолюбними.

Тутківський давній співробітник «Киевской Старини», першого в ті часи на Україні журналу, що об'єднував українські літературні й наукові сили. Він з самого початку організації й надалі був і членом Українського Наукового Товариства, підтримуючи близькі стосунки і з відомим професором Володимиром Антоновичем, з яким часто зустрічався підчас експедицій на Волинь (Антонович археологічних, а Тутківський геологічних). Тут, серед лісів Волині, як і в степах Південної України Тутківський досліджував не тільки підземні скарби, орографію, гідрографію України, а також спостерігав і вивчав людність, її життя, мову. Знання мови виявилось в його багатій геологічній і географічній термінології. Мова Тутківського захоплювала його слухачів—студентів. Він мав глибоке, чуття мови, знання синоніми, синтакси, фразеології; лише небагато сучасних фахівців—лінгвістів, знавців української мови, можуть йому дорівнювати. Словник української геологічної термінології Тутківського—один з кращих словників у галузі природознавства. З часу революції Тутківський розгортає свої широкі крила, працює з захопленням, працює в різних установах: в Українському С.-Г. Комітеті, з 1918 р. як один з перших академіків Української Академії Наук. Згодом Тутківського обирають на Голову Фізико-Математичного Відділу ВУАН, також на голову Природничого Відділу, на голову Геологічної Секції і Інституту Української Наукової Мови. Тутківський складає першу мапу України і підготовлює український атлас. Особливо велику працю прикладає Тутківський до організації Дослідчої Катедри Геології в Києві, що її з року 1926 перетворено в Науково-Дослідчий Геологічний Інститут до утворення Національного Геологічного Музею в УСРР, як уже ми визначали. Взагалі Тутківський, не зважаючи на свої роки входить глибоко в соціалістичне будівництво, пише, читає публічні лекції, тощо. Пам'ятні його виступи для популяризації ідеї Дніпрельстану і для вивчення продукційних сил України. Великий учений, переобтяжений роботою, усе ж читає публічні лекції, лекції в Домі Вчених, допомагає зав'язати зносини з Донбасом, тощо. Тутківський розгортає величезну працю будівництва української національної соціалістичної культури.

Різноманітна і значна була робота Тутківського викликала до нього пієтет і здивування,—звідки бралися час і сили для такої праці і в такі вже поважні роки у небіжчика...

Життя пройшло в умовах постійної напруженої праці й боротьби. «На всіх галузях моєї діяльності, я частенько зустрічав великі перешкоди з боку людей, що принципово були моїми ворогами—каже Тутківський— з якими доводилося вести одверту боротьбу. Я ніколи не відхилявся від такої боротьби, виступав одкрито на принциповому ґрунті і витрачав на цю боротьбу чимало сил але вважав це за свій моральний обов'язок»...

Праця й боротьба в тяжких умовах не пройшли даремно. Не пройшла даремно й праця на посаді нічного коректора і газетна—нервова, знесилююча, про яку сам Тутківський казав, що вона «була надзвичайно тяжка». Найперше почав хворіти Тутківський на очі. 70-літній ювілей народження, організований з запізненням і тільки з значною допомогою академіка М. С. Грушевського торік (19/V 1929 року),—морально підтримав 72-літнього, але ще цілком, здавалося, бадьорого на сили академіка Тутківського. Тут виявилось, яким відомим було наукове ім'я радянського вченого не тільки в СРСР, а й закордоном. Уже з осені 1929 року хвороба найшла в знесиленому організмі болюче місце. Консиліум лікарів з проф. Чайкою на чолі вирішив зробити операцію. Відтяли частину хворої предстательної залози з тим, щоб не ризикувати здоров'ям небіжчика, і зробити другу половину операції пізніше. Небіжчик ждав другої операції і зняття катаракти з очей, щоб почати нові праці. Він навіть не думав про смерть, а творив пляни геологічної експедиції до Туреччини, для вивчення геологічної будови Малої Азії і зав'язання геологічних зв'язків з нею. Велика воля, сильний дух, не знали зламу й заспокоєння. Позбавлений вже можливості читати—небіжчик вимагає, щоб йому читали всі новини. Надзвичайно цікавився він роботою установ, де працював. Але ті незмінні закони, що творять життя, вони ставлять і межі праці та життю навіть і геніям!.. Від довгого лежання отекли легені. Організм знесилів, розлилася уремія. 1 червня П. А. впадає в сон—забуття і 3 червня, о першій годині вдень, тихо спокійно спочив...

5 червня урочисто проводила в останній путь свого старішого академіка Всеукраїнська Академія Наук, співробітники установ, на чолі яких стояв небіжчик, представники наукових і науково-учбових установ міста Києва, робітники київських виробень, студенти різних ВИШ'ів представники уряду. Уряд відрядив на похорон свого спеціального представника т. Коники, що репрезентував Наркомос і Укрнауку. Урочисто при участі представників науки, уряду й суспільства відбувся похорон великого працівника науки! Поховано Тутківського на демократичному Лук'янівському кладовищі, на віддалі від інших могил, на горбку, звідки трохи видно Дніпро... У промовах відзначали велике значення Тутківського, як одного з діячів національного й соціального визволення та будівництва української соціалістичної культури. Могутній був великий волинський дуб—велетень духа небіжчик! Під віттями його довгі роки знаходили захист працівники культури, науки, що їх об'єднував і організував небіжчик... Великий дуб упав, але на сприятливому революційному ґрунті вже пішла навколо нова сильна па-

молодь. Ідеї, для яких жив і працював небіжчик, уже не замруть, ідеї інтернаціональні, соціалістичні, в національній формі...

З часів українського відродження,—народу, що пережив тяжкі історичні часи поневолення й боротьби, в несприятливих культурно-географічних умовах, найперше на сторожі народньої культури стало «слово». Народне, шире, заховане в глибинах народньої творчості слово піднесли генії-письменники України до рівня, окремої видатної слов'янської літератури. Корифеї української драматургії створили український театр, театр здавна щиро-народній, що відбивав горе й нужду народні, героїчну боротьбу в минулому й пригнічення, як наслідки національного й соціального поневолення. Він посів почесне місце серед драматургії слов'янських народів... Наука українська найперше себе виявила в працях українських етнографів, філологів, що з'ясували й визначили окремішності українського народу серед його сусідів, як окремого східньо-слов'янського племені. Історики України висвітлювали й довели своєрідність історичного процесу, що його переживав і творив український народ. Українські природознавці прийшли до наукової праці пізніше, і ця праця тільки, як і економістів, *in Statu nascendi*.

Велика заслуга Тутківського (найбільша серед географів України) в тому, що він глибоко і всебічно з'ясував фізгеографічні особливості території України, які в своїй різноманітності становлять певну природо-історичну єдність «єдність в різноманітності». «Краєвиди України» й «Природня районізація України» стали за ту природо-історичну синтезу, що дає не лише підсумки попередніх досліджень геомортологічних, ґрунтових і ботаничних, а стала базою й для сучасних заходів, що вже виявилися в радянському районуванні як засаді дальшого будівництва.

Уже досліджено не тільки особливості мови, фольклору, музичної мелодії, драматургії й письменства, або й минулого України,—досліджено і природне географічне оточення в його природно-історичних відмінностях, що відрізняє його від інших країн, інших природно-культурних і економічних ландшафтів. Іде світовий процес, коли інтернаціонально-соціалістичні ідеї прибирають і мусять прибрати для свого найбільшого виявлення й поглибленого засвоєння в масах національні місцеві форми. Іде також процес подолання наукою сил природи і вивчення продукційних сил для їх використання.

Значні етапи вже пережито в розвитку науки на Україні й про Україну, науки, що зростала зусиллями своїх працівників. Особливу, окрему й нову сторінку в історії науки творить наукова діяльність Тутківського, що вивчав природу України, дав вперше діалектично-класичний дослід її. Тутківський відкрив також багато тих підземних її скарбів, що стають за базу розвитку продукційних сил її і соціалістичного будівництва СРСР взагалі. Заслуги Тутківського як академіка Української Академії Наук і в цьому напрямку величезні...

А. Синявський.

З М І С Т.

РОЗВІДКИ Й ЗАМІТКИ:

Митрофан Бречкевич , Спірні питання раннього середньовіччя	3
Григорій Ільїнський , Хто Троян у „Слові о полку Ігоревім“	13
Іван Крип'якевич , Вірша в пошану Богдана Хмельницького	19
Володимир Щербина , Перша Київська Народня Авдиторія (з культурного життя Києва в кінці ХІХ та на початку ХХ ст.	22
Борис Шевелів , Чернігівський період у житті М. Коцюбинського за новими матеріалами	60

МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО Й ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ ХІХ І ПОЧАТКУ ХХ СТ.:

Дещо про кам'янецьких срібників, подала <i>Ніна Коцюбинська</i>	85
Етнографічні записи Якова Демченка 1857—1858 рр., подав <i>Серій Якимович</i>	89
З листування Марка Вовчка, подав <i>Лев Перети</i>	130
З листування Ол. Ол. Котляревського (1862—1881), подав <i>Наум Бухбіндер</i>	134
Листи М. Драгоманова до Ол. Скребицького з 1886—89 років, подав <i>Кость Копержинський</i>	147
До літературно-наукової діяльності Івана Франка в 1911—13 рр. подав <i>Ярослав Гордимський</i>	154

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:

<i>Акад. М. Грушевський</i> : А. Орешников, Классификация древнейших русских монет по родовым знакам	173
<i>К. Х.</i> : Проф. В. Пичета, История сельского хозяйства и землевладения в Белоруссии, ч. I	174
<i>І. Соколов</i> : Акад. Ф. Успенский и проф. В. Бенешевич, Вазелонские Акты, 1927	177
<i>Акад. М. Грушевський</i> : Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann von Josef Pfitzner, 1930	181
<i>О. Грушевський</i> : Харлампович, К., Нариси з історії грецької колонії в Ніжєні, 1929	182
<i>К. Х.</i> : М. Петровський, До історії полкового устрою Гетьманщини, 1929	183
<i>І. Єремін</i> : Є. Марковський, Український вертеп, 1929	184
<i>С. Глушко</i> : С. Шамрай, Київська Козаччина 1855 р., 1928	188
<i>Ф. Савченко</i> : Генерал В. Новицький, Из воспоминаний жандарма, 1929	191
<i>М. Драй-Хмара</i> : Твори М. Богдановича, т. I, II, 1928	195
<i>С. Гаєвський</i> : М. Богданович, Вінок, 1929	199
<i>Н. Колтакова</i> : Ал. Шлюбскі, Матеріялы да вывученья фольклёру і мови Віцебшчыны, 1927	201
<i>М. Ясинський</i> : Бібліографічний збірник, 1930	205
<i>К. Х.</i> : Записки Одеського Наукового Т-ва №№ 1, 2, 1928, 1929	209
<i>М. Петровський</i> : Ученые записки, т. V—1929	211

ХРОНІКА:

Комісія Історії Західньої України, подав <i>Ф. Савченко</i>	213
Вшанування пам'яті Івана Джиджори.	217
Прилюдна оборона праці П. С. Глядківського „Казка про вдячного мерця“, подав <i>С. Ш.</i>	219
Академік Павло Тутківський (I, IV, 1858—3, VI, 1930) подав <i>А. Синявський</i>	223

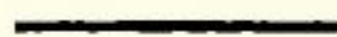

S O M M A I R E.

M. Bretchkevitch , Problèmes de l'histoire du Moyen Age	3
G. Illinsky , Qui est Troïan de la Chanson d'Igor	13
J. Kryplakevytch , Poème en honneur de B. Khmelnytsky	19
V. Chtcherbyna , Le premier „Auditoire populaire“ à Kiev (de la vie culturelle à Kiev à la fin du XIX s.)	23
B. Cheveliv , M. Kotsioubinsky à Tchernihov d'après les matériaux nouveaux	60
Matériaux pour l'histoire sociale et littéraire de l'Ukraine au XIX-e s.	
Les orfèvres de Kamianets par <i>N. Kotsioubinsky</i> (p. 85) Notes ethnographiques de J. Demtchenko en 1857—1858 par <i>S. Jakymovytsch</i>	89
Lettres de M. Vovtchok, par <i>L. Perets</i>	130
Lettres de A. Kotliarevsky de 1862—1881 par N. Buchbinder	134
Lettres de Dragomanov à A. Skrebnytsky en 1886—9 par <i>C. Koperjynsky</i> :	147
De l'action littéraire et ethnographique de J. Franko en 1910—1913 par <i>J. Hordynsky</i>	159

Bibliographie critique (p. 118—210).

Chronique: La commission d'histoire de l'Ukraine occidentale par Th. Savtchenko. In memoriam I. Djydjora. La thèse de promotion de P. Hladkivsky: Le conte du mort reconnaissant, par S. Ch Paul Toutkovsky de l'Académie Ukrainienne 1/IV. 1858—3/VI 1930, par A. Syniavsky.

(Печаток див. на с. 2 обкладинки).

- „ XXXII. Науковий Збірник за рік 1929. 201 сс. Ціна 2 крб. 25 коп.
 - „ XXXIII. Науковий Збірник за рік 1930 (друкується).
 - „ XXXIV. Збірник Полудневої України (друкується).
 - „ XXXV. Етнографічні писання Костомарова.
 - „ XXXVI. Україна в першій половині XVIII віку. Статті І. Джиджори.
 - „ XXXVII. Київський Збірник (друкується).
 - „ XXXVIII. За Сто Літ. Кн. VI (друкується).
-

ДРУКУЄТЬСЯ ТОМУ ІХ ДРУГА ПОЛОВИНА,
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ

(Хмельниччини рр. 1654—1657).

акад. **МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.**

ДРУКУЄТЬСЯ ЗБІРНИК
ПОЛУДНЕВА УКРАЇНА

що становить продовження видання серій „Київ та його околиця“ та „Чернігів і Північне Лівобережжя“.

ВИЙШОВ З ДРУКУ ЗБІРНИК
ІВАН ДЖИДЖОРА

УКРАЇНА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ВІКУ

розвідки і замітки з передмовою акад. М. ГРУШЕВСЬКОГО
Ціна 2 карб.

ВИЙШОВ З ДРУКУ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

за рік 1929

Видання Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук.
Ціна 2 карб. 25 коп.

ДРУКУЄТЬСЯ І НЕЗАБАРОМ ВИЙДЕ В СВІТ

ЗА СТО ЛІТ

кн. VI.

В книзі містяться між інш. такі статті: *В. Данилова*, Два невідомі українські автори. *Ф. Савченка*, Кілька нових відомостей про ненадруковану історію України Олекси Мартоса. *М. Гніпа*, До біографії І. П. Котляревського. *Б. Шевелева*, „Чумаки“. *Ф. Галузенка* та справжній автор цієї поеми. *І. Айзенштока*, Листи Костомарова до Кравцького.

Д Р У К У Ю Т Ь С Я:
УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ

т. II Корпусу.

Ціна 1 крб. 50 к. (Р)

